

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HENNING MATHIESEN

Hertugens Folk

LANDBRUGERNE UNDER
RØNHAVE OG SØNDERBORG LADEGÅRD
I TIDEN INDEN UDSKIFTNINGEN

Studier, udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland
Nr. 7
Aabenraa 1992

Omslagsbillede:

A. P. Madsen: »Parti i Kjær By paa Als« (udsnit) 1855

HENNING MATHIESEN

Hertugens Folk

LANDBRUGERNE UNDER
RØNHAVE OG SØNDERBORG LADEGÅRD
I TIDEN INDEN UDSKIFTNINGEN

Studier, udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland
Nr. 7
Aabenraa 1992

Trykt med støtte fra Odense Universitet.
Ved indstilling af 8. maj 1992 anbefalet til udgivelse af
docent, dr. phil. Knud J. V. Jespersen,
adjunkt, lic. phil. Per Grau Møller og
lektor, dr. phil. Finn Stendal Pedersen.

Redaktion:
Hans Schultz Hansen og
Bjørn Poulsen

Tryk:
Winds Bogtrykkeri ApS,
Haderslev

ISBN 87-7406-064-3
ISSN 0109-9981

INDHOLDSFORTEGNELSE:

	side:
I	Indledning..... 7
	1) Problemformulering 8
	2) Forskningsoversigt 10
II	Topografisk, geografisk og historisk oversigt 19
III	Den administrative udvikling
	1) Lokaladministrationen
	a) Fra hertug til hertugelig guvernør 26
	b) Von Platens administration 32
	c) Hertugerne af Augustenborg .. 36
	2) Forpagterne..... 39
	3) Den gejstlige administration ... 42
	4) Landsbylagene 46
	a) Landbylagene..... 48
	5) Administrativ sammenfatning 53
IV	Landbrugernes økonomi
	1) Landsbyernes indbyggere..... 56
	a) Bolsmænd 56
	b) Kådnere og inderster 58
	c) Erhvervsforhold 61
	d) Landsbyernes tredeling 65
	2) Beskatning 66
	3) Hoveri..... 74
	a) Kongelige tjenester 74
	b) Hoveri til hovedgårdene 75
	4) Landbrugernes produktion
	a) Vegetabilsk produktion 87
	b) Animalsk produktion 89
	5) Udskiftningen 93
	6) Økonomisk sammenfatning 96
V	Den sociale tryghed 100
VI	Konklusion 108
	Kildeangivelser 113
	Litteraturoversigt 143
	Tabeller 149

I INDLEDNING

For blot to hundrede år siden var over 90% af den danske befolkning afhængig af landbruget. Størstedelen af den ældre landbrugshistoriske litteratur behandler imidlertid forholdene på landet set fra samfundets øverste sociale lag, hvorved landbrugerne behandles som en grå, uforstående masse, der indtil landbo-reformerne levede på samme måde som i middelalderen.

Fra politisk side sørgede man ifølge traditionen for udnævnelse af embedsmænd, der skulle sørge for overholdelse af de gældende retsregler, moralen og - fra Christian IV's tid - for opkrævning af skatter af et stadig stigende omfang. Disse skatter påvirkede landbrugernes økonomiske forhold, der blev yderligere forringet på grund af vornedskabet og senere stavnsbåndet, der hindrede bortrejse fra den hovedgård, hvor landbrugerne havde hjemme. Driftsformerne omtales som primitive med dårlige driftsresultater til følge, og de danske landbrugeres forhold til herskabet præges af undertrykkelse (1), selv om meget tyder på, at jo længere væk man kommer fra den enevældige konges residens i København, jo bedre har forholdene været (2), således kom vornedskab og stavnsbånd aldrig til at gælde i det danske hertugdømme Slesvig.

Landsbyfællesskabet angives at have hæmmet udviklingen og hindret driftige og fremsynede landmænds initiativ, ligesom det hævdes, at man fra fællesskabernes side intet gjorde for at ændre de indgroede sociale forskelle i lokalsamfundene.

Men en betragtning af forholdene set fra den besiddende classes side kan føre til fejlslutninger, for når man i tider med faldende folketal talte om agrarkriser med lavere landgildeindtægter til følge, betød det set fra landbrugernes side forbedrede økonomiske kår, idet de derved fik større mængder naturalier til disposition. Og ødegårde kunne for landbrugerne medføre større arealer til disposition - og derved øgede indtjeningsmuligheder (3).

De seneste 25-30 år har man derfor i stadig større omfang anlagt et socialhistorisk syn på udviklingen (4), hvorved mennesker eller befolkningsgruppers samfundsmæssige placering indbyrdes og i forhold til helheden bestemmes af politiske, økonomiske og sociale faktorer af materiel eller immateriel art (5).

Dansk socialhistorisk forskning har på det landbrugshistoriske område primært analyseret forholdene på Sjælland, medens hertugdømmet Slesvig er blevet noget stedmoderligt behandlet, idet de tyske forskere har koncentreret sig om Syd- og de danske om Nord-slesvig, medens Slesvig oftest forbigås helt i fremstillinger, der beskæftiger sig med hele Danmark!

Forholdene specielt på Als beskrives gennemgående som værende meget dårlige og nærmest på linie med de ynkelige forhold på Sjælland, primært på grund af den godsstruktur, området fik under hertug Hans den Yngre og dennes efterkommere, og som medførte, at Als og Sundeved først fik det ensartede præg af bondeland, som kendetegner det øvrige Nordslesvig, i slutningen af det 18. århundrede (6).

1 PROBLEMFORMULERING

Hensigten med denne undersøgelse er at analysere den politiske, økonomiske og sociale udvikling for landbrugerne i de to slesvigske sogne Ulkebøl og Hørup under de to hovedgårde Rønhave og Sønderborg Lade-gård i en tid, hvor området overgik fra en (sønderborgsk) hertug til kongen for at blive overgivet til en hertug (af Augustenborg), d. v. s. fra 1640-erne, hvor den udvikling, der senere førte til hertugdømmet Sønderborgs konkurs var begyndt, og til 1770-erne, hvor de store landboreformer blev påbegyndt i området.

De ydre rammer for landbrugernes forhold var først og fremmest det område, de operede i, men de var også undergivet en skiftende politisk påvirkning. Det er derfor af betydning at undersøge, hvilke overordnede krav centralstyrelsen stillede til lokaladministrationen for ved gennemgang af amtsprotokoller og andre korrespondancesager m. v. at belyse, hvordan administrationen var organiseret og fungerede til forskellig tid. Også embedsmændenes sociale og uddannelsesmæssige baggrund og relationer til undersåtterne vil blive undersøgt med henblik på at vurdere, om der var tale om et overordnet tilsyn eller om en direkte politisk styring af udviklingen i området.

I den omhandlede periode forsøgte man fra centralt hold at øge statens indtægter. Ved at inddele landbrugerne i økonomiske og sociale grupper og analysere udviklingen heri samt gruppernes skatte- og

afgiftstryk - herunder godsstrukturens krav om hoveri - vil det blive undersøgt, hvordan myndighederne påvirkede landbrugernes økonomi samt om der skete ændringer i de relative skattekrav til undersåtterne. Kornavlens var sammen med økonomiske muligheder en betingelse for tilstrækkeligt foder til kvæg og husdyr, og udviklingen i kreaturholdet kan derfor tages som et mål for landbrugernes velstand til forskellig tid. Dette volder imidlertid problemer, idet der kun er bevaret meget få skifter fra den behandlede periode fra området, og udviklingen i landbrugernes kornavl og animalske produktion vil derfor blive behandlet på basis af angivelser over udsæd og kreaturhold i de spredt bevarede jordebøger og beskrivelser, suppleret med notitser fra lokaladministrationens betjente. Sammenfattende vil det være hensigten at undersøge, hvordan landsbyernes befolkningsgrupper gennem en periode, der var præget af en voldsom vækst i folketallet, udviklede sig i økonomisk henseende. Mod periodens slutning skete der flere steder en begyndende indhegning af private kobler, der ved udskiftningen kom til at betyde en opløsning af landsbyfællesskabet. Ved gennemgang af myndighedernes behandling af ansøgninger om landseparationer o. lign. vil såvel administrationens som bylagenes holdning blive undersøgt.

Der vil også blive foretaget undersøgelser af den geografiske og sociale herkomst for bylagenes medlemmer, årsagerne til besidderskifter på gårdene og beregninger af den gennemsnitlige besiddelseslængde for derved at belyse landbrugernes sociale tryghed.

Sammenfattende skal det påvises, hvordan den politiske og administrative udvikling har påvirket og er blevet påvirket af såvel landbrugernes økonomiske situation som de sociale relationer, der igen har været medvirkende til at afstikke rammerne for den træenighed, der karakteriserer helhedsbilledet af landsbyerne og deres indbyggere.

Det valgte område er næppe typisk for Slesvig, hvor de fleste indbyggere enten var kongelige selvejere eller fæstere. Kun på Angel og i det sydøstligste Slesvig, på Gram gods, de to enklavegodser Trøjborg og Schackenborg samt i Lundtoft herred, på Sundeved og på Als fandtes hovedgårde med tilhørende bondegods (7). Dermed har området dog umiddelbar lighed med forholdene i Danmark, hvor størstedelen af landbrugerne hørte under adelige hovedgårde, og det vil

derfor gøre det muligt direkte at drage sammenligning mellem forholdene nord og syd for Kongeåen.

2 FORSKNINGSOVERSIGT

Næppe nogen herhjemme har på samme måde som Fridlev Skrubbeltrang, der var ansat ved Københavns universitet med landbohistorie som speciale, præget den landbohistoriske forskning, bl. a. ved flere teoretiske afhandlinger (8) og metodiske vejledninger (9).

I en alder af 75 år udgav han sit monumentale værk "Det danske landbosamfund 1500-1800" (10), der giver en bred skildring af landbosamfundets udvikling fra senmiddelalderen med godssystemets fremvækst efter reformationen, enevældens politiske indvirkning på landbrugsstrukturen og den senere udvikling, der afsluttes med landboreformerne.

Skrubbeltrang konkluderer - uden at inddrage de administrative forhold - at fæstelængden, der både karakteriserer den økonomiske og sociale tryghed for undersåtterne, var af størst betydning for landbrugernes forhold, og indgående undersøgelser af fæstebreve m. v. fra forskellige egne af kongeriget Danmark giver tydeligt det billede, at fæstelængden gennemgående var længere vest for Storebælt, familiefæste var mere udbredt i samme område - og i det hele taget var der større tryghed for fæsterne i de områder, hvor der ikke var vornedskab og hvor godsøkonomien spillede en mindre rolle; men f. eks. i Jylland var der store regionale forskelle, fra "næsten-sjællandske" forhold med talrige ufrivillige gårdafståelser til livsfæste i bogstaveligste forstand.

Der er dog ikke inddraget materiale fra hertugdømmerne i den meget grundige fremstilling, der både kronologisk og regionalt beskriver udviklingen i landbrugsstrukturen gennem perioden, hvorfor alle konklusionerne ikke umiddelbart kan anvendes i undersøgelsesområdet.

Af stor betydning for forståelsen af af landbosamfundets laveste sociale gruppe - husmænd, inderster og landarbejdere - i tiden fra enevældens indførelse i 1660 og til 1800 er Fridlev Skrubbeltrang's doktordisputats (11), der dog kun omhandler forholdene på Sjælland.

På basis af dybtgående statistiske analyser og iagttagelser redegør forfatteren for befolkningsgrup-

pens udvikling i økonomisk og social henseende i perioden, hvor den fra at have fungeret som daglejer- og tyendegruppe efterhånden udviklede sig til at være landarbejdere for de omliggende godser samtidig med, at standens hussted fik stadig mindre betydning for dens privatøkonomi. Befolkningstilvæksten i det 18. århundrede blev på Als primært optaget i denne klasse. På Sjælland, hvor der forekom talrige gårdforsiddelser, fungerede husmandsstanden også som en gårdfæsterreserve. Sådanne forsiddelser var mere sjældne i Sønderjylland, hvor der også fandt en befolkningstilvækst sted i 1700-tallet, hvorfor en sammenligning mellem danske og slesvigske forhold kan være interessant.

Medens Skrubbeltrang's værker primært behandler "de små" i samfundet, omhandler Gunnar Olsen's doktordisputats (12) godsstrukturens udvikling i tiden fra 1525 til 1774, hvor senmiddelalderens mange hovedgårde efterhånden gjorde springet fra små landsbyhovedgårde til egentlige stordrifter.

Forudsætningen herfor var godsejernes politiske overlegenhed i forbindelse med kronens overtagelse af det kirkelige gods, der gennem mageskifter gav mulighed for en større godskoncentration og derved mulighed for at udvide hoveriet.

Dette betød, at godsernes økonomiske tyngdepunkt i den behandlede periode blev flyttet fra fæstegods til hovedgårdsdrift med adskillige gårde og landsbyers nedlæggelse til følge. Endvidere blev størstedelen af landets selvejere gjort til fæstere - øst for Storebælt til vornede, der primært skulle yde hoveri til hovedgårdene - ligesom hele bondestanden blev stadig mere forarmet på grund af de stigende hoveriydelser.

Bogen er geografisk afgrænset til det kongerigske område, og for Sønderjyllands vedkommende nævner værket kun kort den tidligere forsknings resultater. Hoveriet i Sønderjylland var fra begyndelsen af det 17. århundrede generelt af mindre omfang end i kongeriget (13), og vornedskabet fandt således aldrig indpas i hertugdømmet Slesvig. I det behandlede område betjente hovedgårdene sig dog - som i kongeriget - af landbrugernes arbejdsydelser i størstedelen af den behandlede periode.

Sine ca. 70 år til trods må Jens Jessen's doktordisputats (14) stadig opfattes som det grundlæggende værk til forståelse af den retslige udvikling af godsdriften i hertugdømmerne inden landboreformerne.

I middelalderen havde adelen kun grundherskabet, d. v. s. ejendomsretten til selve jorden, og godsejeren levede primært af bøndernes landgilde, medens der kun var en relativt lille eller slet ingen hovedgårdsmark.

Efter reformationen, hvor kirkens gods kom bort fra "den døde hånd", blev der mulighed for ved køb eller mageskifter at samle større, sammenhængende områder i stedet for det strøgods, man primært havde haft tidligere. Og efter landsdelingen i 1544 fik adelen tilegnet sig "iurisdictione propria", d. v. s. domsret over de til godset hørende bønder, hvorved grundherskabet udviklede sig til et godsherskab med indførelse af hoveri, der mange steder i Holsten og enkelte i Slesvig på samme måde som i Mecklenburg og Pommern udviklede sig til livegenskab. Hovedgårdenes arealer udvidedes (bl. a. ved nedlæggelse af bøndergårde), bøndernes retslige stilling blev forringet og afhængigheden af godsejeren blev stadig større. Godsdriftens betydning oversteg de underhørende brugs betydning, og grundlaget for hovedgårdsdriften var dermed lagt. I områder, hvor der ikke herskede livegenskab, var der imidlertid faste regler for hoveriets omfang, og i de kongelige områder blev hoveriet mange steder afløst af pengeafgifter - en politik, der senere også smittede af på flere adelige godser. Også godsernes driftsmåde med oprindelig husdyrhold og kornavl og senere hollænderier og koppelbrug belyses.

Systematik og behandling af de juridiske aspekter er meget indgående i Jens Jessen's afhandling, men landbrugernes økonomiske og sociale forhold (15) ligger uden for dens rammer, selv om der flere steder gives oplysninger om f. eks. det for de enkelte brug uforholdsmæssige store hestebestande i områder med meget hoveri og dette forholds negative indflydelse på de enkelte brugs driftsmuligheder.

Af stor værdi til forståelse af landbrugernes indbyrdes sociale forhold er Poul Meyer's disputats (16), der handler om det danske landsbystyre, fremstillet på baggrund af retshistoriske studier over jordfællesskabets hovedproblemer set gennem bymandens øjne og på baggrund af hans daglige problemer (17).

Undersøgelsen omfatter hele landet, for hertugdømmet Slesvigs vedkommende dog kun på basis af trykte kilder, men de indgående sammenligninger med forholdene andre steder giver ikke grund til at for-

mode, at forholdene i hertugdømmet var anderledes end i kongeriget.

Af regionale undersøgelser kan nævnes Margit Mogensen (18), der har undersøgt bondestandens økonomiske og sociale forhold i Odsherred i tiden omkring landboreformerne, hvor jorden var delt mellem kronen og proprietærgodset Dragsholm, og sammenligner de to besiddelsesformer og deres indvirkning på bøndergårdenes drift.

Odsherreds forskelligartede kilder gør dog, at man ikke generelt kan gøre resultatet op, men gennemgående har forholdene under kronen været mere humane end på det privatejede gods, således var der efter en forsiddelse mulighed for fæsterens familiemedlemmer at overtage gården på krongodset, hvilket var udelukket på Dragsholm, ligesom man på krongodset viste større tolerance med f. eks. restancer. Dette kom tydeligt til udtryk, da Odsherred gods skulle sælges. Dets undersåtter protesterede kraftigt, idet de følte sig privilegerede med kronen som husbond! Dette forhold kan også være interessant i den nærværende fremstilling, hvor de to omhandlede hovedgårde ved 1700-tallets midte blev overdraget fra kronen til hertugen af Augustenborg og således overgik fra kongeligt til adeligt gods.

Fra Vestfyn giver Karl Peder Pedersen (19) en interessant beskrivelse og analyse af livet på godserne Erholm og Søndergårde i det 18. århundrede.

Bogen behandler fæstebøndernes økonomiske og sociale forpligtelser over for godsejeren og giver en vurdering af fæsternes betydning for godsøkonomien og for godssystemet som helhed, og forfatteren kommer herved til den erkendelse, at godsejerens udnyttelse af fæstebønderne ikke var af nær det samme omfang på Fyn som på Sjælland, hvilket især skyldes, at indtægterne fra fæstegodset oversteg hovedgårdsdriften, hvorfor man primært ville sikre undersåtternes evne til at betale deres landgilde og undgå restancer. Forfatteren påviser endvidere, at landboreformerne mod århundredets slutning ikke havde den store effekt, idet det gamle landbrug før reformerne ikke har været så sløvt og ineffektivt, som eftertiden har villet gøre det. På Fyn havde udviklingen i 1700-tallet allerede længe inden reformerne medført en øget produktion og dermed en velstandsstigning for den jordbesiddende klasse - altså gårdmændene.

Af lokale studier kan nævnes Peter Kr. Iversen's godshistoriske analyse af hovedgården "Gammelgård" på Als gennem tiderne (20), hvor hoved- og avlsbygningerne beskrives på basis af tegninger fra 2. halvdel af det 17. århundrede, ligesom der gøres rede for hovedgårdsdriften fra 1669 til begyndelsen af det 19. århundrede.

Landbrugernes sociale forhold bliver kort behandlet, medens deres økonomiske forhold - bortset fra udviklingen i hoveriet - behandles meget perifert, dog konkluderes på basis af en opgørelse over restancer fra 1675 til 1730, at alle bønder har været i restancer og i realiteten hverken har svaret landgilde eller ydet fuld kontribution, hvilket angives at skyldes, at hoveriet har været trykkende og af et sådant omfang, at det har lagt så meget beslag på bøndernes arbejdskraft, at deres egne bedrifter ikke har kunnet honorere de øvrige krav (21). Eller sagt på en anden måde: Bøndernes arbejdskraft har - modsat forholdene på Vestfyn som nævnt oven for - været det vigtigste bidrag til hovedgårdsdriften, og bøndergårdenes drift var en biting set fra godssamfundets side!

Et noget andet resultat kommer Hans Christian Steinborn (22) til i sin bog, der belyser afgifter og tjenesteydelsesternes betydning, dels for den enkelte gård, og dels for statshusholdningen i Holsten (primært den gottorpske del) i tiden 1700-1770, altså før landboreformerne.

Ved at gennemgå et repræsentativt antal gårde, hvor afgifter og tjenesteydelser havde forskellig betydning for landbrugerne, forsøger forfatteren at få indtægter og udgifter sat i relation til hinanden.

Bogen belyser på mange måder landbrugets afgrøder, kvæghold, prisudvikling og gældsforhold, og der fortælles meget om levestandarden i tiden, men usikkerheden om foldudbytte m. v. gør, at mange konklusioner må tages med forsigtighed (23). Og da der yderligere (som forfatteren selv anfører (24)) ikke er taget hensyn til bøndernes retslige stilling og tilhørsforhold eller til de sociale aspekter, betyder dette, at flere konklusioner ville have set anderledes ud, såfremt disse forhold var blevet inddraget.

I den slesvig-holstenske litteratur har landboreformerne (især udskiftningen) og den dermed forbundne omstrukturering altid indtaget en førende plads, medens beskrivelserne af det samfund, der blev ændret, har interesseret forskerne mindre.

Harald Behrend (25) beskriver primært de lovgivningsmæssige forhold set fra regeringens side i forbindelse med hele udskiftningen i hertugdømmet Slesvig.

Selv om hovedgårdsdriften ikke omtales og de økonomiske forhold for den enkelte landbruger behandles meget perifert, giver bogens første afsnit (26) dog en udførlig indføring i de for hertugdømmet særegne forhold, der var gældende i de enkelte egne i tiden før udskiftningen, ligesom landbrugernes dyrknings- og græsningsfællesskaber behandles, primært ud fra en retslig og administrativ betragtning med belysning af de sociale relationer mellem de forskellige samfundsgrupper.

Ingeborg Ast-Reimers (27) har undersøgt udskiftningen i de kongelige amter i Holsten. Hun analyserer amternes opbygning og administrative funktion som mellem led mellem landsherre og undersætter, ligesom landsbyernes struktur inden landboreformerne behandles.

Herved fremkommer det resultat, at landsbyfællesskabet gradvist blev frataget kompetance og inddraget under amternes myndighedsområde og administration. Men alligevel tilbagevises den tidligere forskningsliberalistiske opfattelse om, at "det moderne Samfund hviler paa den personlige Frihed. Derfor maatte der skabes frie Individuer og frie Ejendomme, fri Jord i fri Mands Haand" (28): De sociale forhold i fællesskabet gjorde, at driften generelt ikke var så urentabel, som den ofte gøres til, selv om de tidligste udskiftninger må tages som udtryk for landbrugernes egne ønsker om økonomiske forbedringer.

De lidt senere udskiftninger behandles indgående ud fra det synspunkt, at de dels var en følge af udviklingen i den administrative sektor, dels af politikernes liberale holdninger til frihed, lighed og broderskab - der tvært imod hensigterne ændrede landbosamfundet fra et feudalsamfund til et klassesamfund med større sociale forskelle end ønsket af landbrugerne - om end de selv aktivt medvirkede hertil.

For hertugdømmet Slesvigs vedkommende har Troels Fink (29) tematisk behandlet godsdriftens og fællesskabets udvikling og belyst forudsætningerne for de tidlige udskiftninger i Sønderjylland (Nordslesvig), der fandt sted indtil udstedelsen af den 2. udskiftningslov i 1770.

Som en af de vigtigste forudsætninger for de tidligst påbegyndte udskiftninger angives den sociale og økonomiske frihed, som landbrugerne i Sønderjylland havde nået i forhold til tilstanden i kongeriget (30), medens til gengæld den sene udskiftning i det behandlede område ikke altid skyldes et særligt omfattende hoveri, men derimod omfattende og komplicerede fællesskaber mellem flere landsbyer (31), således anføres, at størstedelen af Als Sønder Herred i ævredstiden udgjorde et fælles græsningsområde, hvilket gav anledning til stadige tvistigheder og ærgrelser (32).

I konklusionen hedder det, at landbrugets stilling i Sønderjylland og i kongeriget stort set hviler på det samme grundlag, men tager en forskellig udvikling, dog udelukker han det sydøstligste hjørne (33), hvor det angives, at forholdene var som i kongeriget, idet de sociale og økonomiske byrder, der blev pålagt bønderne, medførte, at bondebruget stagnerede.

Også Wolfgang Prange (34) har behandlet udskiftningen før 1770, dog ikke blot i Sønderjylland, men i hele Slesvig og Holsten.

I modsætning til Troels Fink ser Wolfgang Prange primært forholdene fra politisk hold - og problemstillingen behandles topografisk i stedet for tematisk.

Fremstillingen bygger fortrinsvis på utrykte eller kun meget lidt kendte kilder (35), der udnyttes konsekvent, hvorved der fremkommer et væld af nye detaljer, der giver et klart billede ikke blot af de tidlige udskiftninger, men også af ændringerne i den lokale godsstruktur i tiden omkring 1700-tallets midte. Afhandlingen fokuserer primært på bylagets struktur uden at inddrage samspillet med de lokale myndigheder.

Specielt angives Als at være den del af hertugdømmerne, hvor der fandtes mest hoveri sted på de kongelige hovedgårde (36).

Hans Peter Carstensen fra Vejle (37) har behandlet landsbyfællesskabet i samme periode, dog i Tønder amt.

Fremstillingen bygger især på vilkårsbreve (landsbyvedtægter) fra det omhandlede område, men der drages også adskilligt andet materiale ind i undersøgelsen, ligesom der bringes en del sociale analyser, der vil kunne anvendes til sammenligningsgrundlag med forholdene i det her omhandlede område; dog belyses hverken hovedgårdsdriften eller dennes indvirkning på landbrugernes økonomiske forhold.

Også Per Grau Møller (38) har behandlet udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger, ikke - som det hedder i titlen - i hele Sønderjylland, men kun på Nordals, hvor alle landbrugerne hørte under de kongelige domænegårde.

Ved hjælp af statistiske beregninger byggende på en stor mængde arkivaliske oplysninger redegøres for udviklingen umiddelbart før og efter udskiftningen, der fandt sted relativt tidligt i det behandlede område.

Forfatteren kommer til den konklusion, at landboreformerne - og især udskiftningen - var et middel til en forøgelse af produktionen, men det påvises endvidere, at der (som også Karl Peder Pedersen og Ingeborg Ast-Reimers nævner) også under dyrkningsfællesskabet var fremgang i landbrugsproduktionen, og at udskiftningen kun var medvirkende til at fastslå udviklingen. Samfundets dynamik, befolknings- og prisudviklingen medfører imidlertid, at det kan være vanskeligt at adskille årsag og virkning, men specielt husmænd og inderster opnåede kun en velstandsstigning i perioder med højkonjunkturer - deres frihed synes altså ikke forbedret efter landboreformerne!

Af lokalt tilsnit kan også nævnes Jørgen Hansen's bog (39), der på grundlag af et stort antal primærkilder giver en kort, generel redegørelse for landsbyfællesskabet, ligesom træk af selve udskiftningen behandles.

Landsbyfællesskabet betegnes gennemgående som utidssvarende, uden at der føres nogen form for økonomisk bevis for påstanden, og arbejdet mangler tydeligt behandlingen af de "grundherrlichen und bäuerlichen Verhältnisse", som det oprindeligt havde været forfatterens mening at medtage i afhandlingen (40). Bogen giver nogle udmærkede eksempler fra landbrugernes daglige forhold inden for fællesskabet, medens hovedgårdenes drift og dennes indflydelse på undersåtterne nærmest forbigås i tavshed.

Den foreliggende litteratur behandler både hoved- og bondegårdsdriften i såvel kongeriget som i hertugdømmerne set fra forskellige synsvinkler. De fleste forfattere anskuer problemstillingerne set fra samfundets øverste lag og analyserer det politiske og lov-mæssige grundlag for udviklingen, medens andre mere indgående behandler de enkelte socialgruppers indbyrdes sammenhæng. Endelig beskriver andre mere eller mindre systematisk forholdene uden at tage såvel de administrative, økonomiske og sociale aspekter med i

betragtning; specielt har ingen indgående beskæftiget sig med embedsmændenes herkomst og uddannelse samt deres tolkning af arbejdsområderne.

For det behandlede områdes vedkommende må siges, at det trods megen omtale er blevet overfladisk behandlet, idet selv specielle slesvigske fremstillinger mere eller mindre tydeligt gentager de gamle dogmer om, at området har været udsat for en så kraftig udnyttelse under de sønderborgske hertuger, at det har hæmmet udviklingen helt op til udskiftningstiden.

II TOPOGRAFISK, GEOGRAFISK OG HISTORISK OVERSIGT

Det omhandlede område er beliggende i Ulkebøl og Hørup sogn på øen Als, der har et areal på 317 km² og hører til Danmarks frugtbareste egne (1). Jordbunden består af fedt, ofte stenfattigt moræneler, aflejret i istiden, hvor isen er smeltet og har aflejret det medslæbte materiale, der ved boreriger omkring Sønderborg har vist tykkelser på 45 meter - øst for Høruphav på 62 meter (2).

Klimatisk er sommer- og navnlig forårstemperaturen højere end i det øvrige Danmark, hvilket betyder, at næsten alle kulturplanter - og særlig de mere krævende afgrøder - har lidt eller noget bedre vækstbetingelser end længere nordpå, hvorfor bl. a. frugtavl har særdeles gunstige kår (3). Nedbørsmæssigt ligger Als nogenlunde på landsgennemsnittet (4).

I det behandlede område ligger den nordvestligste del, Kær halvø, lavt, 10-20 meter over havets overflade, men mod øst er der højder på 40-50 meter. På sydsiden træffes stejle klinter på indtil 15 meters højde indtil sognegrænsen mod Hørup (5). Området er primært skovbevokset, og den eneste kystbebyggelse i området er Høruphav, der i 1600-tallet er opstået som et fiskerleje af folk, boende på lodder tilhørende kirken i Hørup (6).

I Ulkebøl sogn er der landsbyen Klinting, der er en af de ældste byer på Als, samt adelbyen Ulkebøl, hvorfra Vollerup, Sundsmark og Kær i middelalderen er udflyttet mod hhv. øst, syd og vest, i Hørup sogn de to adelbyer Lambjerg, hvorfra Lambjergskov er udflyttet mod syd og Mjang mod øst, og Majbøl, hvorfra Hørup og Mintebjerg er flyttet ud mod hhv. sydvest og sydøst.

Da området er overordentligt frugtbart, er det tæt befolket, og landbruget har spillet den altafgørende rolle; fiskeriet har kun haft ringe betydning.

I løbet af middelalderen forsvandt landsbyernes inddeling i brydegårde og gårdsæder (7), hvorved den indtil nyere tid kendte struktur med bol (gårde) og kåd (husmandssteder) stod tilbage. Fra den tid af var der i området forholdsvis mange selvejergårde, medens de resterende driftsenheder blev drevet af fæstere

under kronen, katolske kirker eller adelige fra nær og fjern.

Medens Als i juridisk henseende siden 1287 havde hørt til hertugdømmet Slesvig, hørte øen (fra 1540 med undtagelse af købstaden Sønderborg) i kirkelig henseende under biskoppen i Odense (8). Såvel ved landsdelingen i 1490 som 1544 kom øen i den kongelige del af hertugdømmet.

Efter Christian III's død blev kongens trediedel af hertugdømmet Slesvig delt, hvorved sønnen, hertug Hans den Yngre, fik 1/3, nemlig Als, Sundevad, Ærø, Ahrensboek og Pløn (9).

Als var dog udlagt som livgeding til enkedronning Dorothea (10), der også havde rådighed over det tidligere kirkelige gods, der ellers tilhørte kronen og dermed ikke var omfattet af arven til den yngste søn, der heller ikke (som moderen) fik den kirkelige højhedsret over sit område (11).

Landbrugerne betalte landgilde i naturalier samt "pligt" i penge til deres ejere, selvejerne til kronen. Nogle landboer betalte en del af eller hele deres naturalie- og pengeydelse til præst/degn/skolemester (12) eller til St. Jørgens hospital i Sønderborg (13) ifølge donationer, foretaget af hhv. kong Christian III og dronning Dorothea. Bortset fra nogle nærmere fastlagte ægter (14) synes der ikke at have fundet noget egentligt hoveri sted i det kongelige område, hvor der første gang 1542 nævnes en ladegård (15), der dog var af et beskedent omfang (16).

Nogle af de gårde, der i de første årtier af 1500-tallet blev mageskiftet til kronen, havde betalt tjenestepenge til deres adelige ejer. De ydelser, der blev betalt, var dog af et så beskedent omfang, at der ikke kan have været tale om særligt omfattende arbejder, hvilket også adelsgodsets karakter af strøgods taler for (17).

Især reformationen og inddragelsen af den katolske kirkes gods, gjorde mageskifter muligt i større omfang, således at adelen kunne få samlet større, sammenhængende godskomplekser. Herved fik man mulighed for at nedlægge bol og inddrage jorden til sammenhængende herregårdsmarker og udnytte undersåtternes arbejdskraft (18), således at man havde mulighed for at lægge hovedvægten i adelsgodsets økonomi fra "grundherskabelige" forhold, hvor penge- og naturalieydelse var af størst betydning, til

"godsherskabelige" forhold, der prioriterede arbejdsud-
 delserne højest (19).

Als og Sundeved ifølge Det kgl. Videnskabernes
 Selskab's kort fra 1778, tegnet af J. B. Cimber.

I Ulkebøl sogn kan dette illustreres ved Godske
 Holck, der 1506 nævnes med 4 plove i Ulkebøl (20).
 Dette tal blev 1519 udvidet ved køb fra farbroderen
 Manderup Holck (21), og året før sin død 1535 er han
 noteret for i alt 10 plove (22). Sønnen Henrik, der
 overtog hovedgården, der blev kaldt Rønhave, er i en
 skattefortegnelse fra 1543 noteret for 13 plove i
 Ulkebøl (23). Hans fire sønner Bertel, Anders, Detlef
 og Christian arvede Rønhave, som de i sommeren 1589

solgte til Hans Blome (24), der allerede 6. januar 1590 videresolgte den til hertug Hans den Yngre. I skødet nævnes 14 bol og 17 kåd i Ulkebøl sogn (25).

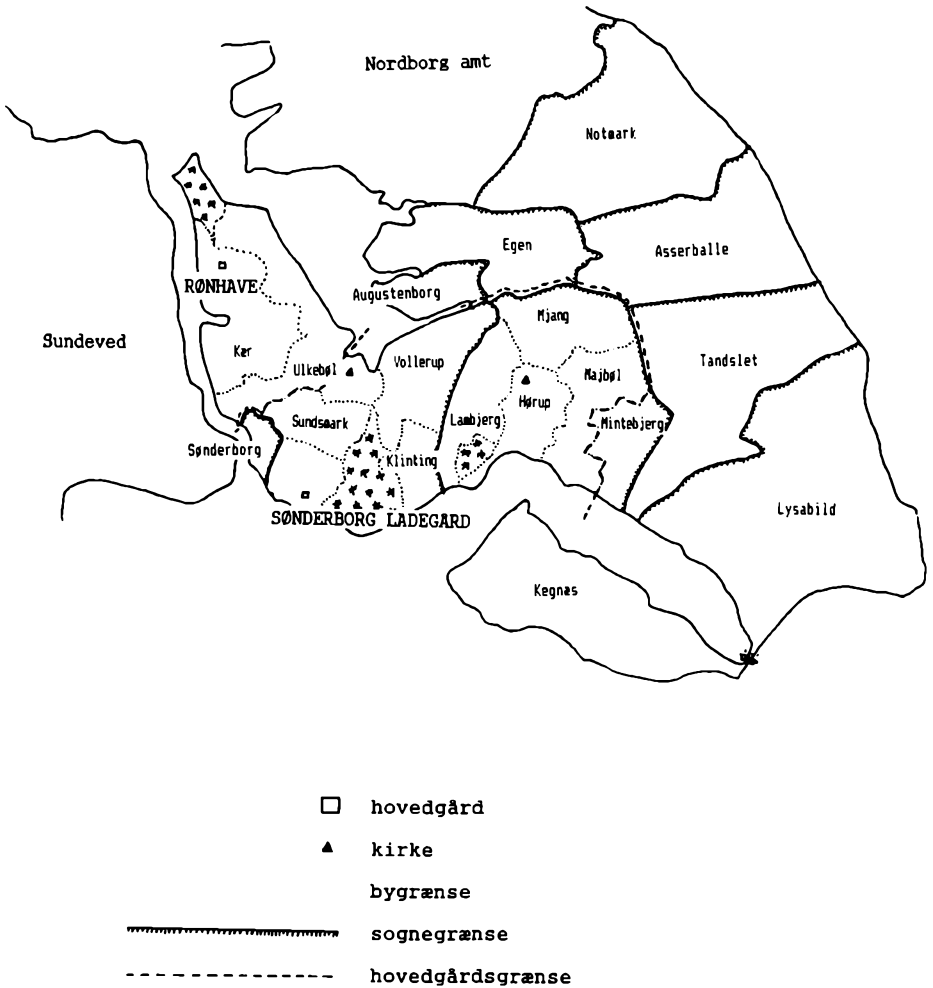
I Hørup sogn fandtes ingen hovedgårde, men den største adelige godsejer var slægten Sture, der ejede Gammelgård i Ketting sogn. Godset blev ved ægteskab erhvervet af Hans Blome (26), der seks år før Rønhave også solgte dette til hertug Hans den Yngre. Dette gods omfattede 1584 i alt 24 bol og 10 kåd i Hørup sogn, beliggende spredt i alle landsbyer i sognet (27) - altså udpræget strøgods, der vanskeliggjorde hovedgårdsdrift.

Hertug Hans udkøbte efterhånden hele adelen på Als, ligesom han bl. a. i forbindelse med delingen efter farbroderen, Hans den Ældre, fik overtaget de landbrug på Als, der havde tilhørt de katolske kirker under Fyns stift (28). Således kom han i besiddelse af så store godskomplekser, at han - efter holstensk forbillede - fik mulighed for at intensivere dyrkningen af sine hovedgårde ved hjælp af hoveri, og han karakteriseres almindeligvis som en tyrannisk bondeplager, der under sine rideture udpegede de gårde, der skulle indlægges under hovedgårdene (29). Herved blev der ændret i hovedgårdenes tilliggender. Alle landbrug i Ulkebøl og Kær blev henlagt under Rønhave len, medens alle andre driftsenheder i Ulkebøl og Hørup samt en del af Lysabild sogn blev henlagt under Sønderborg len (30).

Hertug Hans den Yngre døde 1622, og hans hertugdømme blev herefter delt mellem 5 af de sønner, der overlevede ham, hvorved hertugdømmerne Plön, Glücksburg (opført efter at hertugen i 1582 arvede Ryd kloster efter sin farbroder) (31), Ærø, Nordborg og Sønderborg opstod. Sidstnævnte hertugdømme omfattede bl. a. den sydlige del af Als og blev overladt til den næstældste søn Alexander.

Hertug Alexander døde allerede 1626, og også dennes ældste søn Hans Christian døde i en ung alder samtidig med, at området på grund af trediveårskrigen, som de sønderborgske hertuger ellers ikke havde nogen indflydelse på, blev besat af såvel fjendtlige som allierede tropper i 1629 (32), 1645 (33) og 1657-62 (34). Samtidig optrappede den danske kongemagt sine skattekrav på de tilkøbte, tidligere adelige gårde (allodialgods), medens hertugerne reelt besad den del, der i sin tid var arvet efter Christian III som

feudalgods med samme rettigheder, som arveladeren havde haft - altså skattefrit (35)!

Sønderborg amt efter 1624. I Ulkebøl og Hørup sogne er landsbyernes og hovedgårdenes grænser markeret.

Den danske konge, Frederik III, var i 1660 blevet enevældig, dog ikke i de områder, der var forlenet til de fjerne slægtninge, og denne mangel i suveræniteten har nok også været medvirkende til, at hertug Christian Adolf af Sønderborg i 1667 blev erklæret konkurs.

I første omgang blev de adelige panthavere henvist til de hovedgårde, hvori de havde pant (36), men allerede 1671 faldt hovedgårdene ved Sønderborg tilbage til kronen på samme måde som en del krongods i

kongeriget, der var blevet pantsat via relutionsretten (37).

På Sydals drejede det sig ud over Rønhave len om Sønderborg len, der omfattede hovedgårdene Majbølgård, der var oprettet 1640 ved ødelægning af 5 bol (38), "Vorwerck Sonderburg" og "Langenvorwerck" (39).

Af de to sidstnævnte, der blev forenet, synes den ene at være identisk med den "lille" ladegård, der nævnes 1633 (40). Den ene synes at have været en avlsgård, hvortil der var henlagt skov- og englodder, medens der hørte ager- og engområder til den anden (41).

I forbindelse med omlægningen blev de østligst liggende 8 bol og 3 kåd i Ulkebøl overført fra Rønhave til Sønderborg Ladegård, medens Majbølgård blev ophævet til et selvstændigt len, hvortil Mintebjerg og den østligste del af Lysabild sogn blev henlagt (42).

Ernst Günther, en yngre søn af hertug Alexander, havde i en periode boet på det bol i Majgård, der senere blev indrettet til hovedbygning for avlsgården Majbølgård (43), hvorefter han havde slået sig ned som godsejer i landsbyen Stavensbøl, som han havde erhvervet fra domkapitlet i Slesvig, hvor han havde bygget et slot, Augustenborg, opkaldt efter hans hustru Augusta (44).

Via økonomisk indbringende ægteskaber samt udnyttelse af slægtsskabet til kongehuset til opnåelse af indbringende administrative udnævnelser fik denne familie efterhånden opbygget et omfattende godskompleks, der i midten af 1700-tallet, hvor man afgav arveretten til Pløn og Lyksborg, blev udvidet med bl. a. Rønhave og Sønderborg Ladegård (45).

De augustenborgske hertuger spillede i 1700-tallets anden halvdel en meget afgørende rolle i dansk politik, således fik man 1780 etableret et ægteskab mellem hertug Frederik Christian I's ældste søn af samme navn, og Christian VII's datter Louise (46). Derved ville man sikre, at man efter den svagelige og endnu ugifte kronprins' (Frederik VI) og dennes farbroder, den barnløse arveprins Frederik's død ville beholde det tyske len Holsten (hvor der efter tysk lovgivning var mandlig arvefølge) og Slesvig (hvor der oprindeligt - som i Danmark - også havde været muligt at succedere i kvindelinien, men som efter forliget i Ribe 1460 var gjort udeleligt med Holsten), forenet med

kongeriget, idet den samme familie ville være arveberettiget til alle områder.

Arveprins Frederik fik 1786 en søn (den senere kong Christian VIII), der blev arveberettiget til den danske trone, og da Frederik VI samtidig udmanøvrede hertugfamilien politisk, opstod der efterhånden et fjendskab til kongen, således at det efterhånden så ud som om augustenborgerne satsede mere på erhvervelsen af hertugdømmerne end på kongeriget. Konflikten kulminerede i forbindelse med det slesvig-holstenske løsrivelsesforsøg 1848-50, hvor hertugfamilien blev tvunget til at afstå deres besiddelser på Als til kronen.

III DEN ADMINISTRATIVE UDVIKLING

1 LOKALADMINISTRATIONEN

a Fra hertug til hertugelig guvernør

Hertugdømmet Sønderborg blev fra slutningen af hertug Hans' tid ledet af hertugen og dennes hof. De regnskabsmæssige funktioner blev varetaget af en hertugelig skriver, ofte med titel af amtsforvalter, der var af borgerlig herkomst og som havde hele administrationen under sig (1).

Også stillingen som herredsfoged og leder af hertugdømmetsting blev varetaget af skrivere fra hertugdømmets hof (2) eller borgere fra Sønderborg, der (i lighed med amtsforvalterne) ofte var ud af en familie med rødder i den verdslige eller gejstlige administration (3). Der krævedes ingen særlig uddannelse, men fra midten af 1600-tallet havde de fleste borgmestre og rådmænd nogen boglig baggrund, og denne "professionalisme" synes også at gøre sig gældende for embedsmændenes vedkommende (4).

Allerede inden hertugdømmet Sønderborg blev erklæret konkurs, nemlig 3. januar 1667, blev der udnævnt en kongelig amtmand over Sønderborg amt, nemlig kammerherre Henning Reventlow til Himmelmark (5).

Amtmanden var kongens (og dermed centraladministrationens) lokale repræsentant. Han skulle overvåge, at alle forordninger blev overholdt, sørge for, at bødesager blev afgjort på rette måde, føre tilsyn med slottet og alle kongelige ejendomme i amtet, udnævne de lavere embedsmænd, besætte domstolene med duelige personer samt så vidt muligt overvære retsmøderne. Ligeledes fik han en omfattende kontrolmyndighed over alle administrative embedsmænd, som han dog ikke selv kunne ansætte (6). Amtmanden var den eneste i administrationen, der var på fast løn, idet styret ikke formåede at betale, hvad en statslig lokaladministration kostede (7), og han var derfor ikke - som de andre embedsmænd - afhængig af sportler fra indbyggerne i området, og han skulle derfor også tilse, at de ikke plejede deres lokale særinteresser ved at begå overgreb mod befolkningen (8).

Den vigtigste af disse embedsmænd var amtsforvalteren, der ledede amtstuen og havde ansvaret for opkrævningen af de forskellige skatter og afgifter fra

landbefolkningen samt udarbejdelse af amtsregnskabet. Som amtets næstøverste embedsmand var det også amtsforvalteren, der udførte amtmandens forretninger ved dennes fravær (9).

Ved hertugdømmets konkurs blev såvel amtsforvalteren som herredsfogeden afskediget til fordel for Vilhelm Piper, der fik kongelig udnævnelse på begge embeder. Han var på det tidspunkt herredsfoged i Ny herred i Flensborg amt - et hverv, han først afstod knap 3½ år efter udnævnelsen (10) - altså på et tidspunkt, hvor hovedgårdene atter var blevet afgiftspligtige til kronen!

Husfogeden var i Nordslesvig så vel som i kongeriget oprindeligt en ret underordnet embedsmand, der - som titlen siger - skulle tage vare på det kongelige hus, slottet, men efterhånden blev dette udvidet til at omfatte alle kongelige ejendomme, herunder ladegårdene m. v., hvor han bl. a. skulle optage inventarium og sørge for aflevering til nye forpagtere. Endvidere havde han ansvaret for vejenes vedligeholdelse, ligesom han (indtil skovridere blev udnævnt kort før år 1700) var ansvarlig for de kongelige skove (11).

Alle amtets bolsmænd kom i kontakt med husfogeden, idet han lige som herredsfogeden altid var til stede, når en ny mand skulle overtage en bonde- eller fæstegård (12), ligesom det var husfogeden, der skulle sørge for at beordre hovedgårdenes hoveriydende undersætter til slotsarbejder eller til istandsættelse af hovedgårdenes hegn og gærder (13).

Ved hertugdømmets genforening med den danske krone synes der ikke at være udnævnt en husfoged, og det må formodes, at dennes arbejdsopgaver - som flere andre steder i Sønderjylland - har været varetaget af amtsforvalteren (14).

Hverken hus- eller herredsfogeden havde - som så mange andre steder - land til disposition i den her omhandlede periode (15).

Den femte af de kongelig udnævnte betjente var tingskriveren, der udfærdigede skriftlige vidnesbyrd om alt, hvad der var foregået på tinge. Indtil omkring midten af 1600-tallet var det ikke et selvstændigt embede, men blev varetaget af en skriver fra amtstuen. Tingskriveren skulle beherske det danske sprog, idet retssproget på Als var dansk, så længe man ikke havde "studerede" herredsfogeder (16).

Henning Reventlow fik aldrig nogen stor betydning som amtmand, og han har vel nok mest af alt

skulle overvåge, om afleveringen af det inkorporerede gods til kronen fandt retmæssigt sted. Han blev allerede afskediget den 9. august 1675 med 1.000 rdlr. årligt i ventepenge (17).

Dagen efter blev hertug Ernst Günther udnævnt til amtmand, og han fik tilsagn om, at hans ældste søn, Frederik, kunne blive hans efterfølger (18).

Ernst Günther var født 1609 som søn af hertug Alexander af Sønderborg og var således farbroder til det fallerede hertugdømmes sidste hertug. Udnævnelsen som guvernør må tages som et tegn på kongelig gunst og var mest af alt en slags erstatning til hertugfamilien for den kongelige inkorporering af lenet (19).

Ernst Günther evnede vel nok bedre end sin broder og brodersøn at styre økonomien. Han havde således opført et slot, der blev kaldt Augustenborg efter sin hustru, hertuginde Augusta af Glücksborg, og han synes ved hertugdømmets konkurs at have været ret velsitueret, således at han kunne tilbyde at overtage Sønderborg len for restgælden, hvilket dog blev afvist fra den enevældige konges side (20) - og hvilket også var i klar modstrid med enevældens præmisser!

Som guvernør fik hertugen årligt 2.000 rdlr. samt frit ophold på Sønderborg slot - til trods for, at han havde et palæ i Sønderborg samt slottet i Augustenborg. Undersåtterne skulle lyde hans befalinger som var de givet af kongen selv, og befolkningen har vel mest af alt følt, at den ene hertugslægt havde afløst den anden (21)!

Ernst Günther døde 1689 og blev som aftalt afløst af sin ældste søn Frederik, der allerede døde 1691, hvorefter dennes yngre broder Frederik Vilhelm i en alder af kun 22 år overtog hvervet (22). Ingen af sønnerne nåede dog at markere sig, og allerede 1695 overtog Ernst August, der ved at konvertere til katolicismen havde diskvalificeret sig selv til at overtage de hjemlige godser, hvervet, idet han var gået tilbage til sin barnetro; han kom dog aldrig til at overtage sit fædrene gods (23).

Ernst August var en mand med en stærk vilje til at herske, men ikke nogen smidig mand, der forstod at lempe sig frem. Han holdt fast ved sin vilje og sin ret (24).

Hertugens stridige natur førte ikke blot til, at han lå i livslang strid med sin yngre broder (25), men også, at han i 1714 kom i modsætning til magistraten i Sønderborg, hvorved han fik en så kraftig irttesæt-

telse af kongen, at han i 1715 bad om at måtte sælge sit guvernørembede, hvilket kongens moder havde lovet ham, og hvilket var "almindeligt i hele kristenheden" (26)!

For de augustenburgske hertuger var guvernør-embedet vel mere en repræsentativ titel end et egentligt arbejdsområde, og hertugerne har næppe haft ret meget berøring med landbrugerne. Befolkningen i amtet vidste således knap nok, hvem der var guvernør - eller om der i det hele taget var udnævnt en sådan (27)! Som i kongeriget stode man i vid udstrækning på det lokale selvstyre og løste problemerne inden for landsbysamfundets rammer (28). Guvernørens kontakt til den lokale befolkning blev - i overensstemmelse med forretningsordenen - forrettet af amtsforvalteren, selv om der kendes eksempler på, at guvernørens privatsekretær også har optrådt på hans vegne - borgerne i Sønderborg mente sågar, at han efterhånden havde så stor magt, at han kunne lede guvernøren (29).

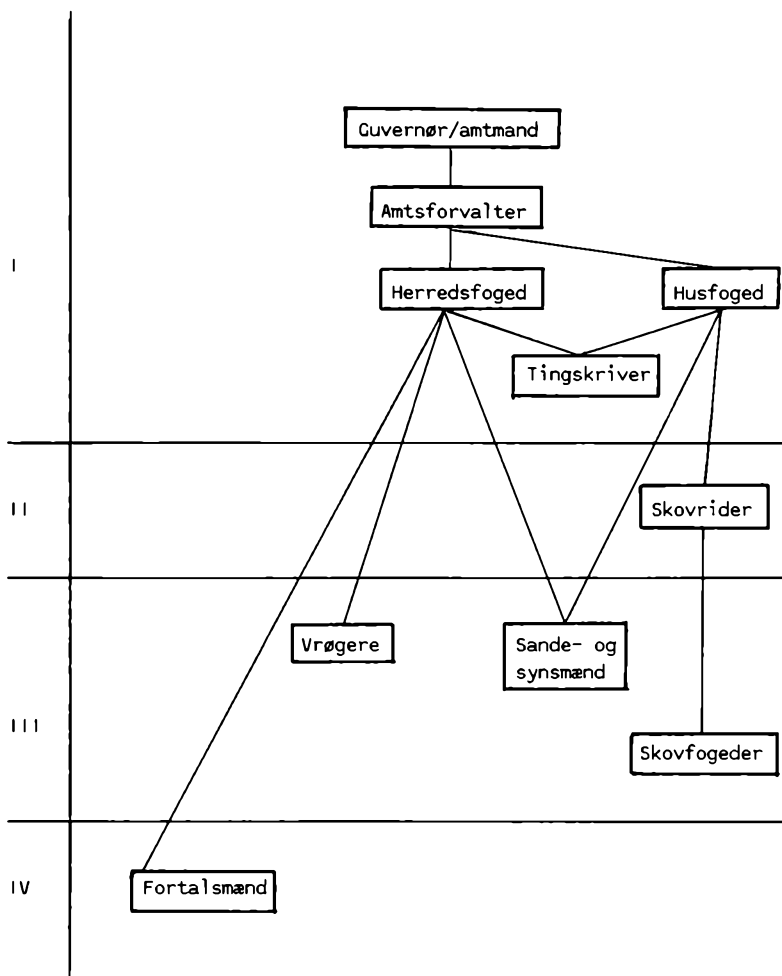
Amtsforvalter og herredsfoged Vilhelm Piper var i 1681 blevet udnævnt til assessor i kammerkollegiet, og i hans sted udnævntes David Samland fra Slesvig i begge embeder (30).

Han synes at have haft et godt forhold til undersåtterne, blandt hvem han var agtet og respekteret. Han synes nærmest at have regeret suverænt (og endda med egen privatsekretær) og uafhængig af guvernøren og vel nok også af centralstyrelsen i København, til hvem han ikke sendte meget andet end regnskabet.

For landbrugerne i området må han siges at have været en god mand. Mange af landbrugernes faste afgifter (således indfæstningsafgifter) synes at være fastsat efter, hvor meget undersåtterne kunne betale (31), og han synes i det hele taget at have forhandlet med bønderne om alt uden at bringe centraladministrationen ind i billedet - ved sin død 1715 efterlod han sig således ikke engang noget egentligt amtsarkiv (32)!

Af de bevarede fadderlister fra barnedåbene fremgår, at husfogeden Gottfried Zoffmann eller medlemmer af hans familie også ofte deltog i bøndernes private højtider, men den embedsmand, der oftest deltog i deres selskabelighed, var unægtelig tingskriveren - sandsynligvis som "tak for sidst", idet han ved enhver indsættelse af en selvejerbonde eller udnævnelse af syns- eller sandemænd skulle gøre et gilde for 22 mand (33).

FIGUR 1
Den verdslige lokaladministrations organisation i
Sønderborg amt før 1746

- I Kongelig udnævnelse i hele perioden
- II Kongelig udnævnelse før 1724
- III Lokal udnævnelse
- IV Valg i grandelagene

De underordnede kongelige embedsmænd boede alle i eget hus i købstaden Sønderborg. Amtsforvalter/herredsfogedens samt husfogedens hus var fritaget for beskatning, medens købmanden David Boy, der fra 1697 til 1707 fungerede som tingskriver for sin stedsøn

Peter Danielsen (34), var undergivet beskatning på lige fod med købstadens øvrige indbyggere (35), og i det hele taget synes det, som om tingskriverembedet ikke har været tilstrækkelig indbringende til, at man udelukkende har kunnet ernære sig herved.

De underordnede embedsmænd i området blev udnævnt af amtmanden.

Skovrideren blev oprindeligt udnævnt blandt de lokale kådnere, der boede i nærheden af Sønderskoven, der var herredets største skov. Der var kun én skovrider i Sønderborg amt, og han havde tilsyn med og skulle drage omsorg for skovene, herunder også med jagtvæsenet (36), ligesom han skulle forestå træudvisninger til landboer, kådnere m. v. Fra 1724 blev skovriderne i centralmyndighedernes bestræbelser på større kontrol med lokaladministrationen udnævnt af kongen, og herved forsvandt også det lokale islæt fra dette embede (37).

Skovrideren havde endvidere opsyn med skovfogederne, der assisterede ham i herredets lokale skove. Disse stillinger blev tildelt lenets kådnere. Under Rønhave var der i Ulkebøl/Kær 2, medens der under Sønderborg Ladegård var udnævnt 7 skovfogeder (i Vollerup, Sønderskoven, Klinting, Hørup eller Lambjerg Indtægt, Lambjergskov, Hørup og Miang) (38).

Den vel nok fornemste udnævnelse, der kunne overgå en landbruger, var stillingen som sandemand. De var som de kongelige betjente udnævnt på livstid til at sværge i sager om manddrab, voldtægt, hærværk, markskel, lemlæstelser og kirkens ejendom, ligesom de kunne afgøre mindre trætter (39). Sandemændene kaldtes også "de 8 mænd" (40), idet der ifølge jyske lov skulle være 8 i hvert herred, to i hver fjerding. De fik en vis løn (41) og var - som mange steder nord for Kongeåen - fritaget for en del af de byrder, der påhvilede befolkningen (42).

Ud over de 8 sandemænd var der i herredet også valgt 8 synsmænd, der fungerede som tingsvidner og assisterede husfogeden ved synsforretninger og sager angående mark og skel samt jordforhold (43), ligesom de i tilfælde af forfald vikarierede for sandemændene. De skulle som sandemændene være selvejere (44), men der kendes eksempler på, at hvervet er tildelt en uberygtet landbo, særlig fra Mjang og Majbøl, hvor der kun var få resp. ingen selvejere (45).

I princippet var der ikke stor forskel på syns- og sandemænd, og indehaverne af hvervet rykkede, såle-

des at der blev udnævnt en ny synsmand, hver gang én i korpset afgik med døden. Var det en sandemand, blev den synsmand, der havde den største anciennitet, forfremmet til sandemand. Synsmændene nød de samme rettigheder og privilegier som sandemændene.

Endelig udnævntes også en vrøger, der var en af retten beskikket tilsynsførende (46), der skulle sørge for tilsyn med bylagene - og herunder også at indberette fortalsmandens evt. forsømmelser til herskabet (47). Henstillinger fra bylaget til de kongelige betjente blev altid underskrevet af såvel fortalsmanden (som bevis for bylagets vilje) samt vrøgeren (som et bevis for, at afstemningerne var foregået på rigtig måde) (48)!

I figur 1 er vist princippet i den hierakiske opbygning af den verdslige lokaladministration i Sønderborg amt efter 1667 med angivelse af, hvem der foretog de forskellige udnævnelser.

b Von Platens administration

Hertug Ernst August fik bevilget sin afsked som guvernør i oktober 1716 og ved kongelig bevilling af 31. oktober 1716 blev Wilhelm Friederich von Platen udnævnt til amtmænd i stedet (49), og næppe nogen enkelt person har på samme måde som ham sat sit præg på den administrative udvikling i Sønderborg amt.

Han var født 1667 og begyndte sin kongelige tjeneste allerede som tyveårig, hvor han blev page for prinsesse Sophie Hedewig og senere andre medlemmer af kongehuset (50).

Omstående side: J. G. Fridrich's prospekt over Sønderborg fra Erich Pontoppidan's "Den Danske Atlas", København 1781. Om Ladegården, der delvis kan ses yderst til højre, hedder det, at "Bygningerne ere smukke og den store Lade har neppe sin Lige: Den er 120 Alen lang og 48 Alen bred, med fire Rader til Qvæg og to Tærskeloer tverigennem". Den bygning, der omtales, er det såkaldte Korn- og Kohus, der ifølge forpagtningskontrakterne er opført 1673. Pontoppidan har sikkert oplevet bygningerne ved selvsyn - hans svigerfader (i andet ægteskab) var amtsforvalteren i Sønderborg, Peter Petersen.

a. Slottet. b. Raadhuset. c. Grev Ahlefeldts Hotel. d. Kirken. e. Herregaarden. f. Væjermøllerne. g. Grijnmøllen. h. Hofspitalet
 J. B. Friedrich sculp.

I 1705 blev han udnævnt til overbygningsdirektør eller generalbygmester, hvilket var statens højeste embede inden for det offentlige bygningsvæsen (51), der under ham fik en fastere ordning, end det tidligere havde haft (52). 1712 blev han udnævnt til direktør i generalpostamtet, hvor han sørgede for ordnede forretningsgange og fastslåelse af de forskellige embeders administrative myndighed (53).

Von Platen havde ikke nogen egentlig embedsud-dannelse, men på basis af sin hofkultur og den europæiske indsigt, han havde opnået via sine udlandsrejser til bl. a. Frankrig og Italien (54), er han et udmærket eksempel på den type borgerlige, der efter enevældens indførelse på adelens bekostning vandt indpas i centraladministrationen for derefter at få en overordnet stilling i lokaladministrationen (55).

I von Platens bestalling hedder det bl. a., at han skal være tro og værdig, søge og fremme den "suveræne herre" (kongens) nytte, bedste og fordel med flid og iver og efter evne undgå skader, fordærv og ulemper.

Endvidere er han pligtig til for kongen at opkræve de visse og uvisse skatter, der er berettigede og til enhver tid kan indbringes, og sørge for, at de på rigtig måde bliver indsendt til rentekammeret. Altså føre tilsyn med amtsforvalteren.

Han skal også beskytte og repræsentere amtsundersåtterne, såvel de fattige som de rige, mod ubillige laster, og hvis sagerne ikke kan forliges, så henvise dem til ting og ret. Han skal også sørge for, at evt. bøder bliver afregnet til den kongelige kasse. Dermed var også herredsfogedembedet nævnt.

Amtmanden skulle også føre tilsyn med vildbanen og skovene, således at ingen jager i eller forhugger skovene uden tilladelse og på utilbørlig måde, ligesom han skal føre omhyggeligt tilsyn med kongens bygninger og undersåtternes gårde i amtet, dets broer, damme, diger og sluser, på veje og stier og sørge for, at de bliver behørigt repareret (56). Derved var også husfogedens bestilling nævnt.

Von Platen synes ved sin tiltrædelse at have fundet et amt med en administration i forfald, og især i det kombinerede amtsforvalter/herredsfoged-embede synes der at have foregået en del uregelmæssigheder.

Efter David Samlands død november 1715 var Mathias Lobedantz blevet udnævnt som amtsforvalter og herredsfoged i stedet. Han havde været indskrevet på

universiteterne i Kiel og Leipzig og var således den første "studerende" embedsmand i amtet (57), men han syntes at være fortsat i Samlands fodspor.

Von Platen synes at have sat sig grundigt ind i tingene for på samme måde som ved postvæsenet at få fastslået de forskellige embeders administrative myndighed. På en ordinær tingdag (lørdag) i juli 1717 lod han derfor sin private sekretær, mons. Böhm, publicere 5 punkter, nemlig (58):

1) Ved ethvert dødsfald, hvorved et bol eller et kåd bliver ledigt, skal sande- og synsmændene samt vrøgeren i kongens navn meddele dette direkte til amtmanden.

2) Amtmanden skal også informeres, når der skal holdes delinger "paa det der ofver behørige Ordre kand blifve meddeelt".

3) Amtmanden skal også informeres, når nogen opfører sig utilbørligt eller forser sig og derved bliver hjemfalden til bøder. Også her skal sande- og synsmændene samt vrøgerne melde dette, ligesom von Platen bestemte, at der skal indføres en egentlig bødeprotokol.

4) Ved en sande- eller synsmands død skal dette også meddeles von Platen, og uden dennes tilladelse må ingen ny indsættes.

5) Skulle nogen nyde sande- og synsmændenes rettigheder, f.eks. ved at indsætte sig selv, skal de øvrige i korpset og vrøgerne meddele dette til von Platen.

Umiddelbart efter von Platens tiltrædelse blev der - som i centraladministrationen - indført kopibøger over breve til over- og underordnede (59) ligesom de af amtmanden krævede bøderegistre blev etableret (60). Også fæsteprotokoller blev indført (61).

Von Platen synes i det hele taget at have været meget autoritær og ikke tålt nogen form for modsigelser eller opsætsighed. Til gengæld var han ikke bange for at gå i forbøn for undersåtterne i sit amt, da de havde vanskeligheder med at betale det krævede magasinkorn på grund af tørke (62).

Den gamle husfoged Gottfried Zoffmann døde 1725, og i hans sted blev tingskriveren Peter Danielsen ved bestalling underskrevet af kong Frederik IV udnævnt til også at være husfoged (63). Der var herefter kun 3 kongelige betjente, der varetog de 5 embeder i amtet.

Mathias Lobedantz døde 1728 og i hans sted udnævnte de centrale myndigheder den hidtidige

informator på kadetteakademiet i København Peter Petersen til at overtage bestillingen som "amts- og toldforvalter samt herredsfoged" (64). Han var født 1698 på Søbygård på Ærø, hvor hans fader dengang var amsskriver, og han havde studeret i såvel Hamburg som Wittenberg, inden han i 1720 blev informator (65).

Peter Petersen havde i modsætning til forgængerne lokalt kendskab til egnen, idet hans moder Anna var datter af sognepræst i Ulkebøl Christian Lorentzen. I tiden 1706-24 havde faderen været forpagter på Kegnæsgård (66), og hans morbroder samt to onkler var eller havde været præst i Lysabild, Hørup og Ulkebøl (67).

W. F. von Platen døde 27. april 1732 (68). Ligesom i sin tid som leder af bygningsvæsen og postvæsen i København fik han tilført lokaladministrationen i Sønderborg amt en fastere ordning med fastlæggelse af de enkelte embeders administrative myndighed, og herved kom han til at præge forvaltningen generationer frem i tiden.

Han synes at have været en streng og myndig, men reel herre, der ikke har gjort forskel på høj og lav, men det er påfaldende, at de kongelige betjente fra von Platens tid ikke længere optræder som faddere ved barnedåb, og det kan skyldes en bevidst distancering af lokaladministrationen fra undersåtterne.

c Hertugerne af Augustenborg

Allerede 1728 havde den regerende hertug af Augustenborg, Christian August I, fået eventualbestilling som guvernør på Als og amtmand i Sønderborg efter von Platens afgang (69). Udnævnelsen fandt sted den 5. maj 1732. Trods den styringsmæssige succes med von Platen valgtes således atter en administrativ leder, hvis eneste umiddelbare kvalifikation var slægtskabet til enevoldskongen, og dette kunne hurtigt mærkes på administrationen, hvor så at sige alle overordnede opgaver atter blev overladt til amtsforvalteren.

Hertug Christian August I af Augustenborg beskrives sædvanligvis som yderst pragthungrende og meget opsat på luksus og livets materielle goder (70), og han stod sig godt med den danske konge, Christian VI, der havde samme lidenskaber. Dette gode forhold

gav sig allerede udtryk kort efter tronskiftet 1730, hvor hertugen fik tillagt godset Gammelgård på livstid (71). 10 år senere erhvervede hertugen jagtretten på hele Als (72), og endelig fik han den 21. marts 1746 overladt nytteværdien af de to hovedgårde Rønhave og Sønderborg Ladegård "nebst allen Pertinentien und Dependientien insonderheit mit der Jurisdiction und Gerichtbahrkeit".

Med denne overladelse udskiltes de to hovedgårde fra Als Sønder Herred til et særskilt len; for indbyggerne i Hørup sogn betød det endvidere, at Mintebjerg forblev under Sønder Herred (under Majbølgård), medens de øvrige landsbyer blev henlagt under den nye jurisdiktion (73).

Der skete - som ved overgangen fra den fallerede hertug til kongen i 1667 - også drastiske ændringer i selve administrationen.

Hertugens kassefunktioner blev ledet af en overinspektør (74), medens den hidtidige kammertjener Jacob Wilmerding blev udnævnt til herredsfoged for Rønhave og Sønderborg Ladegård (75). Samtidig udnævntes "hertugelig livtjener" Christian August Steingard til husfoged og tingskriver for lenet (76).

Der blev udfærdiget stillingsbeskrivelser, der lagde op til meget snævre beføjelser, hvor selv de mindste detaljer skulle forelægges hertugen, og udnævnelsen af embedsmænd af "lakaj-typen" bygger i det hele taget på en mere snæver, loyal holdning over for hertugen end nogen egentlig form for skoling.

Undersåtterne mistede dog ikke helt forbindelsen til de kongelige embedsmænd, idet de "kongelige skatter" (kontribution, magasinkornpenge m. v.) skulle indbetales til amtstuen i Sønderborg (77). De blev opkrævet af områdets sande- og synsmænd (78).

Hertug Christian August I døde 20. januar 1754. De to hovedgårde blev herefter atter henlagt under kronen, og den 12. februar 1754 blev der udnævnt en ny amtmand, Heinrich VI, greve af Reuss (79), der overtog styringen af hele det oprindelige amts administrative funktioner.

Set fra landbrugernes side synes han at have været meget fremsynet, idet han i flere tilfælde har forsøgt at få en tidlig udskiftning i sit amt gennemført, hvilket dog stødte på modstand fra centralmyndighederne i København (80).

Amtsforvalter Peter Petersen fungerede stadig, men allerede året efter udnævnelsen af den nye amt-

mand afstod han sine embeder til Christian Prehn for at flytte til Randers, hvor han døde 15 år senere (81).

C. A. Steingard fortsatte som husfoged/tingskriver også efter reunionen med den kongelige del af herredet.

Amtet fik dog ikke det omfang, det havde haft i von Platens tid, idet Christian August's søn, Frederik Christian I, allerede to måneder efter faderens død fik overdraget Gammelgård, der var blevet udskilt til et særskilt herred, på livstid, for to år senere at få godset overdraget som et feudalt fideikomis (82).

Som et resultat af forhandlingerne mellem kongen og de augustenborgske hertuger om augustenborgernes arvefrakald på hertugdømmerne Plön og Glücksburg, fik hertug Frederik Christian I og hans fyrstelige mandsstamme i 1764 overladellesbrev på de fire hovedgårde Rønhave, Sønderborg Ladegård, Majbølgård og Kegnæsgård på samme måde som Gammelgård (83).

Herved blev disse fire godser udskilt fra Als Sønder Herred som en ny jurisdiktion, nemlig Augustenborg sønder herred (84). De øvrige områder i Als Sønder Herred blev forenet til ét herred og henlagt under amtmanden i Nordborg (85). Administrativt betød dette, at amtmanden blev afskediget (86), medens amtsforvalter/herredsfoged Prehn og husfoged/tingskriver Steingard begge måtte se deres muligheder for at opnå sportler stærkt reduceret.

Prehn angiver selv sit umiddelbare tab til 536 Rd. pr. år (87), medens tingskriverembedet ville indbringe 126 Rd. (88) og husfogedembedet 154 Rd. (89) mindre - eksklusive faldet i nogle naturalieydelse!

En oversigt over embedernes væsentligste sportler er gengivet i tabel 1.

Efter overdragelsen af hovedgårdene til hertugen kom der atter augustenborgsk administration. C. A. Steingard forblev i embedet, medens svogeren Peter Unverzagt fik bestalling som herredsfoged for de fire hovedgårde (90).

Unverzagt havde tidligere været hertugelig kammer skriver (91) og er således endnu et eksempel på augustenborgernes udnævnelser af "lakajer" til alle embedsmandsstillinger.

Først fra 1774 blev der udnævnt "studerede" embedsmand i det augustenborgske godsdistrikt (92).

Perioden under Frederik Christian I var i godshistorisk henseende en fremgangsperiode, hvilket først og fremmest skyldes hans administrative evner (93).

Han var meget nidkær og tog aktivt del i administrationen af godsområdet, og han blandede sig personligt i så at sige alt fra bortforpagtning af hovedgårde til udstedelse af fæstebreve (94). I landbrugsmæssig henseende var han endvidere foregangsmand ved i 1779 at lade alt sit kvæg vaccinere (95).

Frederik Christian I døde 1794 og blev som hertug og dermed administrator af godskomplekset efterfulgt af sin søn Frederik Christian II, under hvem der blev indført en stramning af undersåtternes kår (96), der ellers var uforandrede efter overgangen fra kronen. Dette ligger dog uden for omfanget af nærværende fremstilling.

2 FORPAGTERNE

Der er kun bevaret meget spredte oplysninger, der meddeler, hvordan ledelsen af hovedgårdene har været organiseret i 1600-tallet.

I hertug Hans den Yngre's tid var avlsgårdene i Ahrensböök amt ledet af en foged, ligesom der skulle være ansat en mejerske og tre piger. Fogeden skulle føre regnskab med det korn, der skulle tærskes, medens hertugens skriver skulle føre et kontraregnskab hermed. Det var desuden fogedens opgave at tilse, at man ikke solgte mere korn, end man havde nok til udsæd det kommende år. Fogeden må derfor have været læse- og skrivekyndig, hvilket krav hertugen også stillede til mejersken, der på lignende måde skulle holde regnskab med smør og mælk (97).

Det må formodes, at forholdene på Als har været tilsvarende, og at fogeden - eller forvalteren, som han kaldtes - har betjent sig af hovedgårdenes hoverigørende bønder i hele hertugtiden.

Der foreligger ikke nogen beskrivelse af forvalternes organisatoriske beføjelser, men det forhold, at fripengene for hoveri i 1640-erne var af samme størrelsesorden under Rønhave og Sønderborg len (98), tyder på, at forholdene har været nogenlunde tilsvarende.

Efter at kronen havde overtaget de to hovedgårde, synes forholdene at have udviklet sig på forskellig måde. På Sønderborg Ladegård overtog Sønderborgs borgmester Jacob Jensen ret tidligt forpagtningen (han nævnes som forpagter på Ulkebøl kirkes klokke fra 1677 (99)), og under ham fortsatte hertugtidens ledelse med styring af en forvalter og en mejerske (100).

Jacob Jensen havde fra 1679 også Gammelgård i forpagtning (101), og han synes mest af alt at have været en økonomisk bagmand, der ikke har blandet sig i den daglige hovedgårdsdrift.

På Rønhave derimod havde Anna Rantzau, gift med amtmand Melchior von Korff, i 1653 fået pant i hovedgården for et lån til hertugfamilien, og hendes fordring overgik til ritmester Wolff Rathlow, der i 1674 fik Rønhave i forpagtning (102). Han havde fra 1667 også Hjortholm på Kegnæs i forpagtning (103), og hans hårde behandling af undersåtterne medførte, at mange af denne hovedgårds indbyggere flygtede fra Als (104). Også på Rønhave mærkedes hans hårdhændede behandling af undersåtterne, og han intensiverede sine krav til hoveriet til et sådant omfang, at amtmanden, hertug Ernst Günther, efter bøndernes klager til kong Christian V måtte skride ind og meddele ham, hvilke beføjelser, han havde. Men han havde fået forøget hoveriet til et sådant omfang, at fripengene blev fastsat til 14 rdlr. mod kun 12 rdlr. på ladegården (105), hvor hoveriet oprindeligt havde været af samme omfang.

Wolff Rathlow blev 1684 tvunget til at afstå begge sine forpagtninger på grund af skatterestancer, og han blev på Rønhave efterfulgt af Jacob Jensen, der samme år opgav forpagtningen af Gammelgård (106).

Efter Rathlow's afgang synes der at være indført faste bestemmelser, der regulerede arbejdsforholdet for de hoverigørende landbrugere under "die Sonderburger Vorwercke"; i et kommenteret ekstrakt af udkastet til 1684-kontrakterne nævnes "Vns Pächtern" og der henvises til forholdene på Gammelgård (107), hvilket tyder på, at Jacob Jensen har været medvirkende ved udarbejdelsen.

De "kongelige tjenester" såsom slotsarbejder, sager vedr. diverse kommissioner o. lign. eller forpligtelser over for embedsmændene gik imidlertid forud for hoveriet på ladegårdene, hvilket medførte, at landbrugerne ofte måtte udeblive fra deres arbejde på hovedgårdene, idet de blev pålagt hårde straffe, såfremt de prioriterede disse ydelser højere end de "kongelige tjenester" (108).

Disse tjenester synes at have været det eneste uklare punkt, og i forpagtningskontrakterne, der stort set er enslydende fra 1710 (109) og fremefter, bibeholdes kravet om, at de "kongelige tjenester" går forud for hovedgårdsarbejderne, selv om det henstilles, at de minimeres og så vidt muligt undgås i så- eller høst-

tiden. Det var ikke forpagterens, men husfogedens opgave at holde regnskab med disse hånd- og spandtjenester, der skulle gå på omgang mellem alle indbyggere i hovedgårdens område - også blandt de landbrugere, der betalte fripenge (110).

Forpagterne havde kun meget begrænsede muligheder for tugtelse af deres hovtjenere. De måtte ikke kræve noget arbejde udført, der ikke hørte til hovedgårdens drift (111), kræve flere hovdage end foreskrevet, eller i det hele taget overbebyrde undersåtterne med arbejde og derved bringe dem i fordærv. Endvidere skulle forpagterne sørge for, at landbrugerne fik godt at spise under arbejdet (112).

Skulle undersåtterne derimod vise sig efterladende eller modvillige, havde forpagteren ("som hidtil har været brugeligt") ret til at lægge synderen i stok, men han skulle omgående anmelde dette på amtstuen, hvor der skulle foretages en undersøgelse, inden den skyldige blev straffet (113).

Klager over bønderne synes at have været sjældne, kun den sønderborgske købmand Hans Mohr, der havde Sønderborg Ladegård i forpagtning 1716-22, synes at have været konstant utilfreds med undersåtternes arbejdsydelse (114), og fronterne synes at have været trukket hårdt op mellem ham på den ene og undersåtterne på den anden side. I 1717 klagede han over, at bønderne sløsede ved kun at høste toppen af kornet, så halmen ikke kom med hjem, ved at lade meget korn ligge på marken og endelig ved at tærskes så dårligt, at en fjerdedel af kornet gik tabt. Myndighederne truede med strenge straffe, men "krigen" gik videre, og stod en bonde anklaget for opsætsighed eller utilbørlig opførsel, og blev der indkaldt til en undersøgelse af forholdene, så ville ingen af naboerne udtale sig - de havde intet hørt (115)!

Myndighederne synes imidlertid som hovedregel at have taget forpagterne eller deres folks parti, også såfremt undersåtterne klagede over en behandling, der var hårdere end tilladt (116), men der var aldrig tale om nogen vilkårlig behandling, jfr. således klagerne over Wolff Rathlow.

Indtil 1730-erne synes forpagtningerne gerne at have været overtaget af borgerlige embedsmænd, der ofte havde flere hovedgårde i forpagtning samtidig, købmanden og rådmanden Christian Kaad, Sønderborg, der gik konkurs 1733, således Sønderborg Ladegård, Rønhave, Hjortspring, Hjortholm og Nygård (117); år-

sagen til han konkurs skyldes vel snarere et stort tab ved konkursen efter grev Carl Ahlefeldt, Gråsten (118), end et egentligt underskud på hovedgårdsdriften.

Efter den tid synes der at være kommet en ny type forpagtere, der havde hovedgårdsdriften som hovederhverv, boede på selve hovedgården og kun havde én hovedgård i forpagtning ad gangen.

Også efter at de augustenburgske hertuger overtog hovedgårdene blev der afholdt licitation over forpagtningen, men man forhandlede og arrangerede sig ofte med den hidtidige forpagter eller højstbydende, der således fik konditionerne afpasset til sin egen organisation, ligesom forpagtningslængden ofte blev udvidet fra 6 til 12 år.

Sønderborg Ladegård var 1752-1806 forpagtet til samme familie, først Hans Christian Brandt, efter dennes død 1767 sønnen Johannes, der døde 1781, og blev efterfulgt af enken Helena Sophia (119), der havde Ulkebøls præst Peter Petersen Hoeck som kurator (120), og i den tid synes der ligefrem at have udviklet sig et patriarkalsk forhold mellem forpagterne og undersåtterne, hvor forpagterne fremførte landbrugernes forslag eller andragender for de augustenburgske hertuger (121).

3 DEN GEJSTLIGE ADMINISTRATION

Den gejstlige administration var opbygget med en biskop i hvert stift. I stiftets provstier, der fulgte herredsgrænserne, havde biskoppen samt provstiets sognepræster valgt en provst (122), der skulle føre tilsyn med sognepræsterne på biskoppens vegne (123).

Sognepræstens opgaver var at være prædikant og sjælesørger, at udføre de kirkelige handlinger, at besøge de syge og sengeliggende samt drage omsorg for de fattige. Endvidere skulle præsten sammen med degnen sørge for de unges oplæring i kristendoms-kundskab. Endvidere skulle han forvalte kirkens økonomiske midler (124) og aflægge regnskab herfor over for biskoppen eller patronatsherren.

Degnen var den laveste gejstlige embedsmand. Han skulle ringe med kirkeklokken, bede ind- og udgangsbøn, lede menighedssangen samt holde kirke og kirkegård i orden. Han var udnævnt af biskoppen eller patronatsherren (125).

Hvis en præst på grund af alderdom, sygdom eller overvældende forretninger var ude af stand til at udføre sine embedspligter, kunne han (med biskoppens og provstens tilladelse) for egen regning antage en medhjælper (kapellan), gerne en søn (126).

I kirkelig henseende hørte størstedelen af kirkerne på Als under Fyns stift og lå uden for de sønderborgske hertugers myndighed. Dette gav anledning til mange stridigheder mellem præsterne og hertug Hans den Yngre, der ved at ødelægge bol reducerede præsternes tiendeindkomster, hvorfor de gentagne gange klagede til biskoppen på Fyn (127). Hovedgårdsjorden var dog tiendefri (128), og hertugen var derfor i sin gode ret til at undlade at betale denne afgift.

Hos efterfølgerne som hertug synes fronterne ikke at have været trukket så hårdt op, og i forbindelse med oprettelsen af hovedgården Majbølgård og den dermed forbundne nedlæggelse af 5 bol blev der indgået et forlig om, at hertugen i stedet skulle yde en tilsvarende tiende af hovedgården; i samme forbindelse blev der mageskiftet flere arealer med præsten i Hørup uden at biskoppen på Fyn ses at have været indblandet (129).

Tilhørsforholdet til Fyns stift betød også, at det var den danske, og ikke den slesvigske lovgivning, der var gældende for gejstlighedens område, og dens anliggender blev reguleret efter Christian V's danske lov af 1683, ligesom man brugte det danske kirkeritual fra 1685 (130). Dette betød, at alsiske præster skulle have studeret ved Københavns universitet, have attestation for at have ført et skikkeligt levned, være i stand til at benytte en prædikenstol samt være fyldt 25 år ved udnævnelsen (131).

Set fra et administrativt synspunkt var sognet datidens mindste forvaltningsdistrikt, og præsten var den embedsmand, der havde den nærmeste kontakt med befolkningen i sit område, hvilket medførte, at han gennem tiden fik flere nye, offentlige hverv; han skulle således bekendtgøre meddelelser fra de højere myndigheder (gejstlige såvel som verdslige), som havde betydning for sognekaldet (132).

Dette gav særlig før 1667 anledning til uoverensstemmelser, idet præsterne kun havde pligt til at publicere de anordninger, de fik tilsendt fra biskoppen på Fyn, og som i verdslig henseende for størstedelen omhandlede kongerigske forhold og ikke var gældende i hertugdømmet Slesvig (133).

Efter hertugtiden holdt man fra gejstlig side mindre stejlt på de forskelligheder, der var mellem slesvigske og danske øvrighedsforhold, og efterhånden nærmede de gejstlige forhold sig de verdslige, lige som dette var tilfældet i de danske enklaver i Sønderjylland, på Schackenborg gods og i Trøjborg. Dette betød blandt andet, at beboere på gejstlig grund med tiden overgik til de civile skiftemyndigheder (134).

Ligeledes blev gejstlige oftest både i økonomisk og i skattemæssig henseende betragtet som slesvigske indbyggere (135), og selv om der var afvigelser i lovgivningen, gav dette sjældent anledning til konflikt (136).

Forordning for hertugdømmet Slesvig, dateret Gottorp 20. januar 1716 om, at ingen må skride til nyt ægteskab før de havde truffet rigtighed med deres børn (enkekoner med formynder) bestemte også, at præsten blev pålagt en bøde på 100 rdlr., såfremt han ikke sikrede sig, at der var gjort udsigelse til børnene for derved at sikre disses arv, inden han foretog vielsen, var således også gældende i området og betød, at præsterne oftest medvirkede ved skifter med umyndige børn (137).

Efter at hertugen af Augustenborg i 1764 havde fået patronatsret til alle kirker i sit område, skete der en yderligere tilnærmelse til hertughoffet, og selv om kirkerne fortsat hørte under Fyns stift, affandt biskoppen på Fyn sig (ligesom cancelliet) fra al indblanding i de lokale forhold (138).

Modsat de verdslige embedsmænd boede præst og degn i lokalsamfundet, hvor præsten havde en præstegård, som han drev for egen regning som en almindelig landejendom (139). Præstegårdens jordtilliggender var som regel større end et bol (140), og præsten købte gården efter sin forgænger eller dennes arvinger for 500 sletdaler som foreskrevet i Christian V's danske lov (141). Også degnen havde sin egen bedrift, der nærmest kunne sammenlignes med et kåd.

Dette betød, at præsteembedet oftest gik i arv. Af præstelisterne for Ulkebøl og Hørup sogne, jfr. tabel 2 (142) ses dette forhold tydeligt. Det er endvidere påfaldende, at præsterne indtil midten af 1700-tallet alle var præstesønner, men at der - som det også var tilfældet med den verdslige administration - herefter primært blev udnævnt gejstlige med relation til hertughoffet i Augustenborg - et forhold, der også ses ved gennemgang af præstefortegnelser for de andre kirker under augustenborgernes domæne.

I præsternes familiepolitik synes det, som om man tilstræbte en gejstlig uddannelse for sønnerne, medens en "kongelig embedsmand" - uanset om det var af gejstlig eller verdslig art - blev anset for et godt parti for døtrene!

Både præsten og degnen modtog - som de verdslige betjente - sportler eller "accidenter", som det kaldtes, for de kirkelige handlinger, de udførte. Endvidere oppebar de det gamle højtidsoffer og tiende i korn og kvæg (143), selv om det ret tidligt synes afløst af faste afgifter (i Hørup nævnes året 1620 (144)), jfr. tabel 3, der viser præsten og degnens indtægter i Ulkebøl 1690 (145).

Medens degnen i størstedelen af Sønderjylland forestod skoleundervisningen, kendes noget tilsvarende ikke for Ulkebøl og Hørup sogne, og selv om sognepræsten i Hørup allerede 1668 overlod et stykke af præstegårdens jord til menigheden til opførelse af en skolebygning, blev skolen snart nedlagt igen, da man ikke kunne skaffe midler til lærerens underhold (146).

Undervisningen på landet foregik derfor i de lokale bylags regie uden kirkens indblanding, og der blev ikke stillet specielle krav til skolemesterens kundskaber.

Der blev holdt skole i lærerens hjem, og da man i Kær i 1722 havde fundet en velegnet lærer, der dog betingede sig sit eget bolig- og skolehus, fik han tilladelse af amtmanden til at opføre et inderstested på bolsmand Carsten Petersens grund - mod at han forpligtede sig til at nedrive huset igen, hvis han flyttede og ikke kunne finde en køber til stedet (147). I Sundsmark nævnes Jørgen Hansen, der var foged og beboede et kåd, som skoleholder fra 1718 (148).

Årsagen til, at kirken ikke blev indblandet i undervisningen i Ulkebøl sogn, kan skyldes utilfredshed med degnen Paul Hammer, jfr. således, at alle indbyggere i sognet i 1722 og 1724 blev idømt bøder for at nægte at betale degnens "offer" (149).

Forordningen af 1736, ifølge hvilken konfirmationen blev indført, krævede blot, at børn fik kristendomsundervisning, medens forordningen af 23. januar 1739 stillede krav til undervisningen med en instruks for degne og skoleholdere (150). Hverken i Hørup eller Ulkebøl fik forordningen dog betydning for degnen (151).

Myndighedernes halvhjertede indsats for at udbygge skolevæsenet ses i øvrigt af et kongeligt forslag

om, at man i stedet for at købe eller udvise træ til opførelse af nye skoler på Als og Ærø skulle købe billige huse og dér indrette skolerne (152)!

Efter områdets overgang til de augustenburgske hertuger skete der først ændring af skoleforholdene 1772, hvor der blev udstedt dekreter, der gav hver skole et fast, årligt beløb (fra kirkekassen, som hertugen som patronatsherre havde ret til at disponere over) til undervisning af fattige børn samt brændsel fra hertugens skove (153).

Præsterne havde endvidere kontrol med fremmede i sognet, først og fremmest med tjenestefolk og tyende, og fra 1754 fik de ansvar for skudsmål (154).

Præsten var også den embedsmand, der havde størst kendskab til lokalbefolkningen, og det var allerede før dette tidspunkt ham, der udstedte attester til sognets indbyggere om, hvorvidt de var samvittighedsfulde, ordentlige, nøgterne og fornuftige - og derved egnede til udnævnelse til synsmand (155).

4 LANDSBYLAGENE

Landsbylagene var selvstændige driftssammenlutninger (156) på samme måde som købstædernes håndværkerlaug. Deres primære formål var at regulere dyrknings- og græsningsfællesskabet, således at ingen blev forfordelt.

Reglerne herfor blev reguleret efter vedtægter, der var forskellige fra landsby til landsby og ikke må opfattes som restriktive magtbeføjelser til fortalsmand og vrøger; institutionen må nærmest opfattes som et forligs- eller mæglingsorgan for bylagets medlemmer.

Vilkårsbrevene havde en mærkværdig egenskab af dels lov og dels privilegium. Love var gældende, indtil de blev ændret, medens privilegier af enhver art skulle konfirmeres ved regentskifte. I forbindelse med Frederik Christian I's overtagelse af hovedgårdene Rønhave, Sønderborg Ladegård, Månbølgaard og Kegnæsgård 1764 blev vilkårsbrevet for Ulkebøl/Kærdog som det eneste konfirmeret af hertugen (157).

Bylaget var formelt 1. retlige instans for behandling af klager mod naboerne (158).

Anke over afgørelser, truffet med majoritet i bylaget, blev sjældent videregivet til myndighederne, idet det af bylaget blev betragtet som brud på solidariteten; man forsøgte at holde stridigheder af enhver

art inden for bylagets rammer (159). Dette skete med myndighedernes accept, idet forordningen af 4. november 1721 tillod vilkårsbreve i landsbyer og kommuner (160), og der er kun fundet ét eksempel på, at herredsfogeden har måttet behandle en overtrædelse af vilkårsbrevene (161).

Over for myndighederne har bylaget primært fungeret som et formidlende organ med henblik på at få bekræftet indhegningers lovlighed og (i alt fald fra von Platens tid) oprettelse af inderstesteder (162). At myndighederne i sådanne tilfælde også har respekteret bylagene ses, da Christen Jørgensen, Vollerup, havde opført et hus uden myndighedernes tilladelse; han blev idømt en bøde på 6 rdlr. + yderligere 6 rdlr. til bymændene for efterfølgende at godkende opførelsen (163)!

Endvidere har bylagene ved flere lejligheder forsøgt at opnå en ligelig behandling i forhold til hinanden, særlig i skatte- og afgiftssager, hvor man ikke synes at have forståelse for, at myndighederne ydede enkelte landbrugere begunstigelser med hoveriydelser (164): Man kunne ikke goutere, at landgilden kunne være uretfærdigt pålagt enkelte bol - for sådan havde det jo været fra Arilds tid!

Bylagene havde reelt kun få beføjelser over for andre end landbrugere fra byen. Dette fremgår af en sag, som bylagene i Ulkebøl, Kær og Sundsmark førte med Sønderborgs borgmester, Conrad Petersen, der 1696 havde ladet 3 køer græsse i sin tjenestejord, der lå meleret mellem kornagrene i de tre landsbyer. Køerne var blevet "indskyttet", idet det ifølge vilkårsbrevet ikke var tilladt, at man lod kreaturer græsse i marker, der var besået, men borgmesteren nægtede at indløse dem (165).

Appellationsretten gav ham 1704 medhold heri, idet han ikke var medlem af grandelaget - men han måtte for sig selv og alle fremtidige borgmestre i Sønderborg erklære sig indforstået med ikke længere at slå kreaturer i marken, så længe kornet ikke var høstet og i det hele taget respektere landsbyfællesskabets afgørelser (166).

Kendelsen viser, at vilkårsbrevene skulle omfatte alle, der brugte jord i bymarken, men at bylaget ikke havde myndighed over for andre end jordbrugerne i landsbyerne (167). Herved var forholdene de samme som på Fyn, hvor landstinget samme år dømte Ulbølles

mænd i en lignende sag mod Knud Krag på Rødkildegård (168).

a Vilkårsbrevene

Der eksisterer kun meget få kilder fra hertugtiden, der beskriver bylagenes virke i området. Meget er naturligvis gået tabt, men af landsbyernes indbyggere kunne kun de færreste læse og skrive (således underskrev sande- og synsmændene tingsvidner ved at prente en signet med deres bomærke og initialer i flydende lak, i enkelte tilfælde underskrev de ved at "aftegne" dette stempel), har der næppe heller eksisteret noget større materiale, der ville kunne have belyst forholdene.

Landsbyerne lå hen i fællesskab, hvor bolsmændene ikke alene udgjorde et bylav, men også et bygilde, der ofte havde sædvaneretslige regler at rette sig efter (169).

Myndighederne blandede sig oprindelig så lidt som muligt i landsbyernes indre forhold, idet skatteevnen var det primære set ud fra et overordnet synspunkt, men efterhånden som hoveriet bredte sig, synes det som om man har vist større interesse for også at regulere disse relationer. Dette gav sig i hertugdømmet Sønderborg udtryk ved, at hertug Hans Christian i 1638 konstaterede, at der i næsten alle landsbyer var en stor uorden med indbyggernes indbyrdes vilkår (170). Der blev derfor stillet krav om, at man én gang årligt skulle redegøre for landsbyernes love, de såkaldte vider og vedtægter eller - som de kaldtes på Als - vilkårsbrevene.

Vilkårsbrevene er normative og beskriver de funktionelle normer og de situationer, man burde undgå i fremtiden; der ersåledes ikke bevaret optegnelser fra hertugtiden, der beskriver, hvor ofte de enkelte love er blevet overtrådt!

Vilkårsbrevene fra områdets landsbyer er ikke helt ens, og de afspejler det performative aspekt - holdningen hos bymændene og årsagerne til, at de har fundet anledning til at afgive påbud ud fra deres motiver og formål. Landsbylovene fastsætter endvidere bødestørrelser for de enkelte lovovertrædelser, hvilket også giver dem en indbyrdes vurderende faktor.

Fra hertugtiden er der fra området bevaret vilkårsbreve fra Hørup og Mintebjerg fra 1638, fra Lambjerg fra 1649 og fra Majbøl fra 1663.

Ulkebøl og Kær, der havde mark- og dyrkningsfællesskab, har også haft et tidligt vilkårsbrev, men det blev "udi dend forgangne Krijgs og Plyndering ..... endrykd og af Soldater fratagen" og et nyt eksemplar derfor konfirmeret af hertug Christian Adolph (171), der regerede 1662-67. Også dette vilkårsbrev bortkom, nemlig i forbindelse med en retssag, og en kopi blev derfor på foranledning af fortalsmændene i Ulkebøl og Kær konfirmeret af von Platen (172). Det oprindelige vilkårsbrev er formentlig samtidigt med lovsættene fra Hørup og Mintebjerg, jfr. neden for.

I vilkårsbrevene omtales bymændene som "naboerne", og de skulle ifølge jyske lov være "ejere", hvilket dog ikke måtages bogstaveligt, idet alle bolsmænd - selvejere såsom fæstere - var repræsenteret (173).

Bylaget blev ledet af en oldermand, eller - som han kaldtes på Als (174) - en fortalsmand, der blev valgt ved indirekte valg (175) af fire særligt udvalgte mænd (176); ville den, valget faldt på, ikke tage imod, måtte en af de fire tage imod valget!

Det var fortalsmandens opgave, at indkalde bymændene til møde, og med mindre man havde væsentlige årsager til at melde forfald, havde man mødepligt. Man kunne dog sende en stedfortræder, f. eks. konen (177).

Når granderne var samlet, måtte fortalsmanden ikke afbrydes, ligesom der i det hele taget ikke måtte yppes kiv i bylaget - alt skulle foregå i fred og samdrægtighed - og man måtte heller ikke skælde ud eller vise trods, når man blev idømt en bøde, for så vanke- de der blot en ny!

Afgørelserne i bylaget blev truffet ved simpelt stemmeflertal - mindretallet måtte følge flertallet, som det hedder i Mintebjerg og Majbøl.

Fortalsmanden tilhørte altid bolsmandsklassen (178) ligesom legsmændene, der årligt skulle vurdere, hvor mange kreaturer, der kunne slås i fælleden i samråd med fortalsmanden. Bestillingen gik efter tur på omgang (179). Antallet kendes kun fra det store fællesskab i Ulkebøl/Kær, hvor der nævnes 12.

Derimod var markfogeden (af hvilke der nævnes to både i Hørup og Majbøl) og foldfogeden (der kendes fra Ulkebøl/Kær (180), der på det tidspunkt havde

græsningsfællesskab med Sundsmark (181)) som regel en kådner, der var "ansat" af bylaget. De to "embedsmænd" har formentlig haft nogenlunde samme funktion, nemlig at tage vare om kreaturerne på marken og i fælleden, herunder at sørge for, at de, der ikke er ordentligt tøjrede, bliver indfanget, at ingen kommer ud af folden uden tilladelse samt at tilse, at ingen kreaturer kommer over hegnene og ind i kornet.

Hegnene og hækkene havde derfor stor betydning. De skulle være færdige hhv. majdag (1. maj) og St. Viti dag (15. juni). Hegnene bestod af stokke, der var rammet i jorden, og mellem hvilke der var flettet grene og kvas, således at de var tætte og ugennemkommelige. Om dette arbejde måtte bolsmændene deles, i Hørup og Majbøl på lige fod med kapellanen - og hver gang de havde sat 1 stok, måtte præsten lade sætte 3!

Hegnene blev beset de to pågældende dage, og der vankede en bøde for hvert "vide" (hul) - de to første gange med én skilling (i Mintebjerg kun $\frac{1}{2}$), men var manglerne ikke udbedrede ved den tredje besigtigelse, var bøden væsentlig større!

Hegnene var allemands eje, og der vankede derfor også bøder, såfremt man berøvede dem f. eks. for at få brændsel.

Hegnene var opsat mellem de vange, i hvilke der dyrkedes korn, og den/de, der lå til fælled (brak).

De to vigtigste kornsorter var rug, der blev sået om efteråret og som derfor kaldtes vintersæd og sommersæden - byg. Havre dyrkedes kun på de ringere jorder (182).

Når kornet var sået skulle man sørge for, at hverken svin eller gæs kunne gå i markerne for at snadre i udsæden.

Alt markarbejde skulle foretages, når alle var rede hertil, således måtte man kun høste sit grønne og umodne korn, når man var i bekneb for en ager brødkorn - og kun, når man havde indhentet tilladelse fra bylaget!

I vedtægterne bestemmes også, at ingen måtte pløje eller høste ind på sin nabos ager, idet de højryggede agre kun var adskilt af en mindre rende, en ren. Indbyggerne i landsbyerne kunne forlange omrebning af deres marker, hvis de havde mistanke om, at der var sket ændringer i deres tilliggende - og i Ulkebøl/Kær siges det, at opmålingen skal fore-

tages efter solreb, således at den indbyrdes placering skulle følge bolens efter solens gang.

Endvidere var det ikke tilladt at færdes på kornmarkerne, hvor det kunne være til skade for avlingen, såfremt man kunne komme uden om på anden måde.

Ud over dyrkningsfællesskabet blev også græsningsfællesskabet reguleret i vilkårsbrevene, og her sondrede man mellem græsning på fælleden, der var den mark, der lå brak (og vel nok evt. overdrev), og græsning på de dyrkede marker efter at der var høstet - ævredsgræsningen.

Kreaturerne måtte (bortset fra svin) ikke slås i fælleden før 1. maj, og man måtte ikke slå flere på fælleden, end legsmændene havde tilladt, heller ikke, såfremt man havde en brakmark liggende mellem naboernes kornmarker - og i Ulkebøl måtte man end ikke tage sine kreaturer af fælleden og slå andet derpå uden tilladelse.

Kådnerne havde som hovedregel ingen ret til at lade kreaturer gå på fælleden. Såfremt bolsmændene ikke kunne eller ville udnytte deres græsningsret, skulle de først tilbydes de andre bolsmænd i landsbyen, og først herefter kunne den sælges til andre til en i vilkårsbrevet nærmere fastsat pris. En kådners lovligt erhvervede rettigheder kunne dog ikke anfægtes eller hindres af en bolsmand (183).

Kreaturerne kunne også græsse på stubmarkerne, men først når der var hakket. Også her skulle alle slå sine kreaturer på marken på én gang. Kådnerne måtte have en enkelt ko i marken, men kun mod en særskilt betaling.

I Ulkebøl/Kær måtte smeden dog have et kreatur på fælleden og en ko på marken uden beregning. Ville han have flere, måtte også han betale herfor. I dette bylag nævnes også skoven som fæled, når der var oldenår. Her måtte man heller ikke slå flere kreaturer i tyder, end man havde lov til, og kådnerne måtte også her have et enkelt kreatur mod behørig betaling. Til gengæld måtte man betale bøder for svin, der uforvarende kom i skoven, idet de ville gøre ubodelig skade på underskoven.

Vilkårsbrevene omtaler ikke, hvilket vangebrug der anvendtes i området, men i Ulkebøl/Kær nævnes, at når der er ævred i én mark, skal den anden holdes i fred. Dette synes at indikere, at der har været tovangsbrud i bylaget, hvilket også bekræftes af, at der ikke - som i kongeriget - blev ydet ruglandgilde

(184), ligesom der ikke var overdrev til disposition for landbrugerne, idet hovedgårdene selv lagde beslag på al jord, selv om den ikke kunne udnyttes effektivt (185) - formentlig et resultat af hertug Hans den Yngre's politik med at inddrage overdrev til hovedgårdsjord i slutningen af 1500-tallet på lignende måde som det træffes i kongeriget (186).

Tovangsbruget på Sydals har formentlig været "Lillebæltssystemet", der er beskrevet af Karl-Erik Frandsen (187). Der var således 4 vange i Ulkebøl/Kær (188). Den største - Vestermark - var beregnet på byg og rug (og fælled), hvilket kunne tyde på en 4-årig rotation med et sædskifte byg - rug - fælled - fælled eller byg - rug - havre - havre, efterfulgt af 4 års hvile (189) således som det kendes i Østjylland, på Sydfyn og Sydlangeland (190) samt i Østslesvig og Angel (191). På Nordals var der trevangsbrug (192).

Fortalsmanden og vrøgeren skulle føre tilsyn med, at landsbyvedtægterne blev efterlevet og bøderne betalt - ikke blot til bylagets kasse, men (som regel) også et tilsvarende beløb til øvrigheden - den altid slunkne, hertugelige kasse!

Det har almindeligvis været antaget, at vilkårsbrevene i Sønderjylland har været udstedt på foranledning af hertugen (193), og at der derfor findes både en dansk og en tysk version, udstedt samme år (194). Dette er imidlertid ikke rigtigt for Hørup og Ulkebøl sognes vedkommende.

Rækkefølgen af de enkelte love er tilfældig og ulogisk opbygget - og forskellig for de ældste love, der er fra Hørup, Mintebjerg og Ulkebøl/Kær, ligesom bødestørrelserne også varierer i noget omfang, jfr. tabel 4. Også ordvalget og formuleringen er meget forskelligartet.

Derimod er det helt oplagt, at vilkårsbrevet fra Hørup har dannet grundlag for lovsættene fra Lambjerg og Majbøl, der begge grænser op til kirkebyen Hørup.

Først på et meget senere tidspunkt, nemlig i 1828 - efter udskiftningen - anbefalede herredsfogeden, at man udformede et ensartet vilkårsbrev for alle landsbyer i området - med et nyudarbejdet vilkårsbrev fra Tandslet som forbillede (195)!

Og hvad de tysksprogede versioner af vilkårsbrevene angår, så drejer det sig ikke om samtidige udgaver, men ganske enkelt om afskrifter på myndighedernes almindeligvis benyttede sprog, foretaget på foranledning af amtsforvalter Peter Petersen i 1737 (196)!

Mange steder i landet har sognepræsten haft en ikke uvæsentlig indflydelse på byens liv og dermed bylovene med det formål, at sætte skik på bøndernes "ugudelige" levned (197). Dette ses ikke at være tilfældet i de fire vilkårsbreve fra Hørup sogn, men det er påfaldende, at der i Ulkebøl/Kær ikke er nogen bødesats i øl, ligesom et punkt siger, at man ikke må pløje, harve, høste eller indføre afgrøde på helligdage eller om søndagen i kirketiden! Det kunne tyde på en gejstlig medvirkning!

Fra Lambjerg nævner en paragraf, at man ikke må trodse et fyrsteligt mandat om at beherberge eller hjælpe omstrefjende folk, hvilket er forbudt ifølge Sønder Herreds ting. Dette kan være tegn på en offentlig medvirkning, men er nok snarere - jfr. vilkårsbrevens normative karakter - tegn på, at man har haft et konkret tilfælde, som man gerne ville undgå i fremtiden, idet denne pasus ellers nok også havde gået igen i regelsættet fra Hørup, der har tjent som forbillede, eller nogle af de andre breve.

Men ellers må man nok sige, at vilkårsbrevene er udformet af grandelagene selv, og da grandelagene kun bestod af bolsmænd, er det deres interesser, der er blevet varetaget i størst omfang.

5 ADMINISTRATIV SAMMENFATNING

I de sønderborgske hertugers tid blev området styret fra hertughoffet. Der var ikke - bortset fra i hertug Hans den Yngre's tidlige år - udnævnt nogen amtmand.

Kort efter hertugdømmets konkurs fik de augustenburgske hertuger, vel nok som en delvis kompensation for familiens afståelse af hertugdømmet og på grund af deres familiemæssige relationer til kongehuset - gennem lange perioder eneret på stillingen, men med den finere betegnelse "guvernør".

Retsbetjentene blev i hertugtiden udnævnt blandt købstaden Sønderborgs borgere. Kongemagtens konfiskation af hertugdømmet betød, at der - som i resten af det danske monarkis område - centralt blev udnævnt embedsmænd, efterhånden også mindre betydelige, der dog som regel havde en sønderjysk baggrund.

For landbrugerne betød den umiddelbare overgang fra de sønderborgske hertuger til kronen i 1667, at

der kom et mindre engageret tilsyn med deres ydelser end tidligere.

Fra von Platens tid blev dette strammet op, og man fik en overordnet styring, der var nøje afstemt med centraladministrationens bestemmelser. Under von Platens kom der også mere og bedre kontrol med embedsmændene, således at de ikke længere kunne skalte og valte egenrådigt med undersåtterne. De lavere embedsmænd fik deres beføjelser reduceret, og der blev skabt distance mellem administration og undersåtter. Dette sikrede alle landbrugerne en reel og ensartet behandling, uanset hvor godt de stod sig med myndighederne. Men bolsmændene var alligevel altid på vagt over for forhold, der kunne være generende for dem, og de var ikke bange for at stå sammen mod, hvad de ville kalde urimeligheder - lige meget om det var over for de verdslige eller gejstlige myndigheder eller forpagterne.

Hovedgårdsforpagterne, der ikke var embedsmænd, men via deres forpagtningskontrakter med kronen havde en økonomisk rådighedsret over undersåtterne, fik deres beføjelser over for befolkningen stærkt reduceret, således at der før midten af 1700-tallet reelt ikke var noget tilbage.

Trods både styringsmæssig og økonomisk succes med den borgerlige amtmand von Platen var blodets bånd stærkere end kongehusets permanente pengemangel, og udnævnelserne gik tilbage til hertugfamilien, der med tiden fik det meste af Sydals overdraget som et arveligt len, hvorved området kom til at udgøre et adeligt godsdistrikt. Under den augustenburgske godsadministration kom der et nyt aspekt ind i billedet, nemlig "lakajisme" med embedsmænd og senere også forpagtere og præster, der følte sig nært knyttet til det patriarkalske augustenburgske hof. Både den verdslige og den gejstlige administration skulle sørge for landbrugernes tugtelse og overholdelse af såvel landsherrens som religionens love og forordninger samt forestå opkrævningen af skatter og afgifter - inklusive sportler til embedsstandens egen aflønning!

Efter 1667 skete der også en betragtelig tilnærmelse og sammensmeltning af den verdslige og gejstlige administration til trods for, at de hørte under hhv. slesvigsk og dansk lovgivning, hvorved Als kom til at indtage en særstilling i såvel hertugdømmet som kongeriget. Dette skyldtes næppe nogen egentlig central styring, men snarere de to embedsstandes familiære og

ægteskabelige relationer, og det medførte, at de gejstlige myndigheder efterhånden mistede den administrative betydning for undersåtterne.

Fra centralt hold synes myndighederne stedse at have taget to forhold i betragtning: Det var i landsherrens interesse at opnå det størst mulige udbytte i fiskal henseende, men samtidig skulle dette ske via opnåelse af en vis levestandard for befolkningen for at bibeholde dens beståen og dermed skatteevnen. Myndighederne blandede sig derfor så lidt som muligt i bylagenes anliggende, idet man dog konstant var på vagt, således at det ikke fandt magtmisbrug eller overgreb mod andre sted.

I de perioder, hvor de augustenburgske hertuger ledede administrationen, synes de centrale myndigheder at have være noget tilbageholdende med påbud og stramninger af bestående regler over for enevoldskongens slægtninge, hvorved augustenborgerne havde noget af en særstilling. I tiden fra 1746 blev området styret af augustenborgerne som et adeligt godsdistrikt, og selv om man atter fik en ikke-hertug som guvernør 1754, synes centraladministrationen at have være tilbageholdende: Man anede åbenbart, at området skulle tilbage til augustenborgerne!

Med en landsfaderlig, patriarkalsk hertug som leder af administrationen betød dette uændret meget lempelige vilkår for undersåtterne, og i særdeleshed Frederik Christian I engagerede sig meget for sine folks ve og vel, jfr. således den velvilje, han viste for undervisningen, der indtil da for størstedelen havde foregået på landbrugernes eget initiativ.

Sammenfattende må man sige, at der først under amtmand W. F. von Platen i kronens interesse kom en klar, overordnet styret distancering af embedsstanden fra undersåtterne, men selv om hans ånd kom til at hvile over administrationen i den resterende del af den behandlede periode, blev styringen ikke fulgt op af hans efterfølgere, der havde adskillige friheder over for centraladministrationen, og landbrugerne mærkede derfor reelt ikke, at godset efterhånden overgik fra krongods til adeligt gods.

IV LANDBRUGERNES ØKONOMI

1 LANDSBYERNES INDBYGGERE

Landsbyernes driftsenheder kan deles i tre kategorier, nemlig bolsmænd, kådnere og inderster.

a Bolsmænd

Bolsmændene var den førende gruppe i landsbyen. Det var den gruppe, der havde de største driftsenheder, det var bolsmændene, der udgjorde landsbyernes grandelag og det var dem, der blev udnævnt til sande- og synsmænd og vrøgere.

En bolsmand var i besiddelse af et "bol", der var et jordemål, der oprindeligt blev sat lig med en fuld plovs jord, d.v. s. så megen jord, som kunne dyrkes med én plov (1).

Til kategorien bolsmænd hørte også landbrugere, der besad en brøkdel af en plovs jord; man skulle dog almindeligvis have mindst 1/16 plov for at være bolsmand (2).

Betegnelsen bol betegner den oprindelige jyske gårdinddeling, der i Slesvig kendes helt ned til Svansen mod syd, dog ikke i de frisiske områder (3). Det må således ikke opfattes som i den østlige del af kongeriget, hvor det almindeligvis i nyere tid betegner et småbrug (4). Et bols areal kunne variere fra by til by, idet nyopdyrkningen af jord fandt sted i forskelligt omfang, hvorved et bol udgjorde en konstant brøkdel af den jord, der til enhver tid hørte til byen, idet specielt indtaget jord blev holdt uden for fællesskabet (5).

Bolsmænd kunne ifølge jyske lov fra 1241 deles i to kategorier, nemlig bønder og landboer (6).

Bønderne var selvejere og kendetegner den oprindelige, frie landbefolkning (7). De havde ejendomsret over deres bol, men måtte ellers betale offentlige afgifter og andre ydelser på lige fod med de andre bolsmænd (8), der var fæstere - landboer ifølge jyske lov.

Fæsterne beboede et bol, der på et tidspunkt var kommet under en herremands, kirkens eller kronens værn og lejet ud. De betalte en fæsteafgift ved overtagelsen af deres bol (9), ligesom de betalte rekognition

til grundens besidder for benyttelsesretten til bolet (10).

Endvidere havde bønderne rådighed over træer og buske på deres grund, medens landboer ikke frit kunne disponere over skovene på deres område, men måtte have træ anvist af grundherren eller dennes repræsentant (11).

I princippet var der dog ikke den store forskel på bønder og landboer, idet begge kategorier var pligtige til at betale skatter og yde tjenester til landsherren.

Hvor grundherren selv rådede over en større landbrugsbedrift, var de grundherskabelige afgifter ofte af mindre betydning end de godsherskabelige avls- og tjenesteydelser, der i 2. halvdel af 1500-tallet udviklede sig til et egentligt hoveri på hovedgårdene (12).

Forudsætningen for godsherskab var samlede besiddelser under én hovedgård, og det var netop dette, der blev opfyldt under hertug Hans den Yngre, hvor adelen blev udkøbt, og hvor han fra 1586 fik herlighedsretten (*dominium utile*) til de tidligere katolske bol (13). Dette resulterede også i nedlæggelse af flere gårde, selv om det - i alt fald i Ulkebøl sogn - næppe har været af det omfang og på de umenneskelige vilkår, traditionen vil vide (14).

Svenskekrigene i 1658-60 betød i kongeriget, at adskillige gårde blev nedlagt og henlagt under hovedgårdene (15), og man skulle umiddelbart tro, at netop på Als, hvor betingelserne for godsherskab var til stede, ville tendenserne være de samme.

Fra den her behandlede periode er der bevaret et pengeregnskab fra 1642-43 (16), hvor alle driftsenheders pengeafgifter specificeres. Sammenlignes denne opgørelse med de efterfølgende jordebøger og beskrivelser fra 1671 (17), 1688 (18), 1692 (19), 1700 (20), 1705 (21), 1722 (22), 1746 (23), 1751 (24), 1754 (25) og 1765 (26), og tager man i betragtning, at et enkelt bol i Lambjerg og alle 8 i Klinting ikke betalte pengeafgifter, viser det sig, at bolstallet var konstant fra 1642-43 til 1765, idet et enkelt bol i Hørup dog var øde (og blev benyttet af de andre bols mænd i landsbyen) i perioden 1663-1727 (27).

I tabel 5 er de 124 bol endvidere specificeret efter de officielle bolsbrøker (28), der sammenholdt med arealopgørelser fra 1700 (29) viser, at 1/1 bol havde et areal på 16-20 ørtug, 2/3 bol på 12-14 ørtug

og 1/2 bol på 6-12 ørtug; der var ingen bol på under 1/2 plov i området - og det synes således tilfældigt, om man med 12 ørtug var 1/2 eller 2/3 bolsmand!

1 skæppe havreland angives at være 40 x 4 favne, og der gik 20 skæpper på 1 ørtug (30). 1 favn svarede til 3 alen (31) eller 6 fod (32).

1 lybsk alen svarede til 57,52 cm (33), og da man regnede med hamburger mål (34), og den hamburgske fod androg 127,00/127,70 af en lybsk fod (35), svarede dette til en alen på 57,2 cm. 1 skæppe havreland svarer således til 471 m² og 1 ørtug til 9.423 m².

Bolene har dog næppe været af en så regelmæssig størrelse, som tabellen lader ane. De lå meleret mellem hverandre, således at kun naboerne vidste, hvor grænserne for de enkelte bol gik (36) og de noget senere udskiftningsakter, der dog regner med boniterede mål, viser en større spredning end tabellen antyder (37).

I tabellen er nævnt et fribol i Sundsmark. Det hørte i sin tid til den katolske kirke, men blev 1571 af dronning Dorothea overdraget til St. Jørgens hospital (38), der under hertug Alexander i 1626 sammen med et ham tilhørende areal blev solgt til amtsforvalter Hans Jebsen (39) - fritaget for alle afgifter til grundherren - men ellers var det uden privilegier i forhold til landsbyfællesskabet og hovedgården (40). Det har i 1700-tallet tjent som bolig for flere af Sønderborg Ladegårds forpagtere (41).

Alle 4 bol på 20 ørtug tilhørte bønder, og ingen bonde havde en gård med et tilliggende på under 18 ørtug; alle delbolsmænd var landboer. Frigården i Sundsmark havde et jordareal på 16 ørtug.

Ud over de i tabellen nævnte bol havde præsten i Hørup og Ulkebøl endvidere et bol i kirkebyerne, og St. Jørgens hospital havde et bol i Ulkebøl/Kær, der lå meleret mellem og havde samme rettigheder som grandelagets medlemmer. Det var henlagt som tjenestejord til magistraten i Sønderborg (42), der dog ikke deltog i bystyret (43).

b Kådnere og inderster

Landsbyernes mindre husmandsbedrifter kaldtes på Als (som de fleste andre steder i Sønderjylland) for kåd (44).

Det kan i mange tilfælde være vanskeligt at skelne mellem bol og kåd, og hverken den kongerigske karakterisering af en husmand som en landbruger, der ikke

betalte landgilde (45), eller den i begyndelsen af 1800-tallet benyttede tommelfingerregel om, at en husmand ikke holdt heste (46) gælder entydigt for området.

En kådner kunne godt have mere jord end en bolsmand, men det afgørende var, om han var medlem af grandelaget (47).

Som ved bols mænd kunne de slesvigske kådnere deles i to kategorier, idet de enten kunne være selvejere eller fæstere. I området var der bortset fra et enkelt frikåd i Vollerup, der på lignende måde som fribolet i Sundsmark var blevet overdraget en kådner i 1631 ifølge overdragelsesbrev fra hertug Hans Christian og hans moder, enkehertuginde Dorothea (48), ingen selvejere.

De fæstekådnere, der ikke hørte under kronen, hørte enten under grandelagene eller en bolsmand (49), og sådanne oftest jordløse huse med kun en kålgård kaldes fra 1740-erne inderstesteder. De lå enten på "gadegrund" (landsbyens fællesgrund) eller de blev af en bolsmand lejet ud mod et særligt vederlag i penge og/eller arbejde (50). Endvidere havde præsterne i især kirkebyerne en del inderster boende på deres grund; disse hørte dog ikke under hovedgårdenes domæne.

Denne befolkningsgruppe kan ifølge Fridlev Skrubbeltrang deles i 4 kategorier, nemlig 1) aftægtsfolk 2) medbrugere af gårde 3) tjenestefolk og 4) "stakler" såsom enker, invalider og gamle (51), hvilket ikke er tilfældet i nærværende område. Sådanne befolkningsgrupper havde i det behandlede tidsrum kun undtagelsesvis egen husstand.

Når der i det følgende tales om "inderster" er der derfor tale om enten "gadeinderster", der havde fået et stykke af landsbyens fællesareal, der havde været anvendt til samleplads for markredskaber i pløje- og høsttiden eller til overnatning for kreaturer (52), til at bosætte sig på, eller om "bondeinderster", der havde bygget et hus på en bolsmandsgrund, hvor han havde egen husstand.

Det kan dog være vanskeligt entydigt at afgøre, hvad der er kådnere og inderster (53). I landgildefortegnelserne nævnes de især i de tidligst bevarede opgørelser under ét; ofte angives nogle at være øde, benyttet af en anden kådner eller af en bolsmand. Det må formodes, at en del heraf har været inderstesteder på en bolsmands grund.

En opgørelse over beboede kåd ser ud som vist i tabel 6 (54).

I kongeriget blev mange gårde gjort til husmandsbrug i tiden efter 1660 (55), men da der ikke er nedlagt bol i denne periode, er dette ikke tilfældet i nærværende område. Det må formodes, at tallene fra 1765 har været konstant gennem perioden 1643-1765, og at de højere tal i nogle af årene har været inderstesteder. I Vollerup nævnes 1734 8 kongelige kådnere samt 1 kådner, der betalte de grundhersherskabelige fæsteafgifter til St. Jørgens hospital, men ellers i godsmæssig henseende hørte under Sønderborg Ladegård, i Klinting var det ene kåd en skovfogedbolig, opført omkring år 1700, og i Hørup var det ene kåd i 1746 møllerens hus. En samlet opgørelse over bol og kåd i hver af områdets landsbyer er vist i tabel 7.

Der var total set gennemsnitlig 0,62 bol pr. kåd. Til sammenligning kan nævnes, at der i 1700-tallet i Tønder amt, hvor hoveriet ikke spillede nogen rolle, var 1.136 bol og 650 kåd (56) (forhold 0,57 kåd pr. bol), medens der i 1820 i Angel, hvor hovedgårdsdriften spillede en stor rolle, var 2 kåd til ét bol (57).

Da de bevarede kilder primært omhandler skatteyderne under hovedgårdene, er der kun bevaret relativt få opgørelser, der kan belyse indersternes herkomst. På basis af en opgørelse over inderster under Sønderborg Ladegård, udfærdiget af forpagter Ewald Bing i 1715 (58) og en fortegnelse for hele området, signeret af tingskriver P. Danielsen 1734 (59), kan tabel 8, der viser indersternes tilhørsforhold under bønder, landboer, bylaget eller kirken, opstilles. Det skal dog bemærkes, at den førstnævnte fortegnelse kun medtager en præsteinderste i hhv. Sundsmark og Vollerup, der var bosat på et areal, som præsten havde skiftet sig til, medens opgørelsen fra 1734 medtager alle præsteindersterne. Af tabellen fremgår, at en del inderstesteder, oprettet på bondegrund, er blevet nedlagt i perioden 1715-34, hvilket må skyldes et specielt alsisk forhold, nemlig at en yngre broder, der ved arvedelingen efter faderen fik overdraget bolet, overlod et areal - en "mindegrund" - på 2-6 skæpper til den ældre broder, der var den retmæssige bolsarving, eller til et svageligt familiemedlem (for en årrække eller for livstid) - oftest uden myndighedernes samtykke (60). Herved fik man det specielle forhold, at en inderste kunne have mere jord end en kådner (61). Sådanne arealer faldt tilbage til bolet

efter udløbet af perioden, men var de bebyggede blev de ofte overladt til andre (62) og derved adskilt fra stamparcellen (63). Brugen af "minde" blev afskaffet af myndighederne i 1747 (64).

Endvidere ses det tydeligt, at det primært er selvejerne, der har givet land til inderstesteder. Det betragtedes af de lokale myndigheder som en fordel for velhavende folk at binde inderster til amtet, for derved at få billig arbejdskraft; for fæsterne derimod så myndighederne mere negativt på en sådan udstykning, idet de ofte havde problemer nok med at ernære deres egen familie, og de ville få vanskeligheder ved at ernære endnu en familie (65).

Sådanne udparcelleringer kendes også andre steder i hertugdømmet og var især almindeligt i krisetider, medens man især i tider med tilstrækkelig kapital havde lettere ved at holde gårdene samlet (66) og derved overholde delingsforbudet i Christian III's Koldingreces fra 1558, der også var gældende i hertugdømmet Slesvig (67).

Indersterne var pligtige til at nedrive stedet, såfremt de - eller deres eftermænd - flyttede derfra (68), hvilket dog ikke altid blev respekteret af bolsændene (69).

Efter von Platens tid og i særdeleshed efter at de augustenburgske hertuger overtog området bliver det dog mere og mere almindeligt, at også landboer frastykker et areal til inderstesteder, således er ca. halvdelen af de inderstesteder, der er oprettet i periode 1746-54, blevet etableret på landboers arealer (70).

c Erhvervsforhold

Håndværk var i hertugdømmet Slesvig såvel som i kongeriget Danmark forbeholdt borgerskabet i den nærmest liggende købstad, hvor laugene havde eneret på udførelse af håndværksmæssigt arbejde for andre inden for en radius på 3 mil (71).

Ifølge Christian V's Danske Lov respekterede man i kongeriget dog håndværkere som grovsmede, hjulmagere, skrædder, skomagere, tømrere, bødkere, teglbrændere, pottemagere (der lavede sorte potter), muremestre, skindere og vævere på landet (72), og disse erhverv - bortset fra teglbrændere (teglbrænding foregik fra 1731 ved Sønderborgs borgmester på ladegårdens areal (73)) og pottemagere - forekommer også

i nærværende område. Der nævnes en handskemager (i Vollerup) fra 1750 (74), og vævere begynder først at dukke op mod den behandlede periodes slutning.

Af de bevarede akter er det ofte vanskeligt at bestemme håndværkerne på landet, idet de fleste ud over deres håndværk også ernærede sig på anden måde (75).

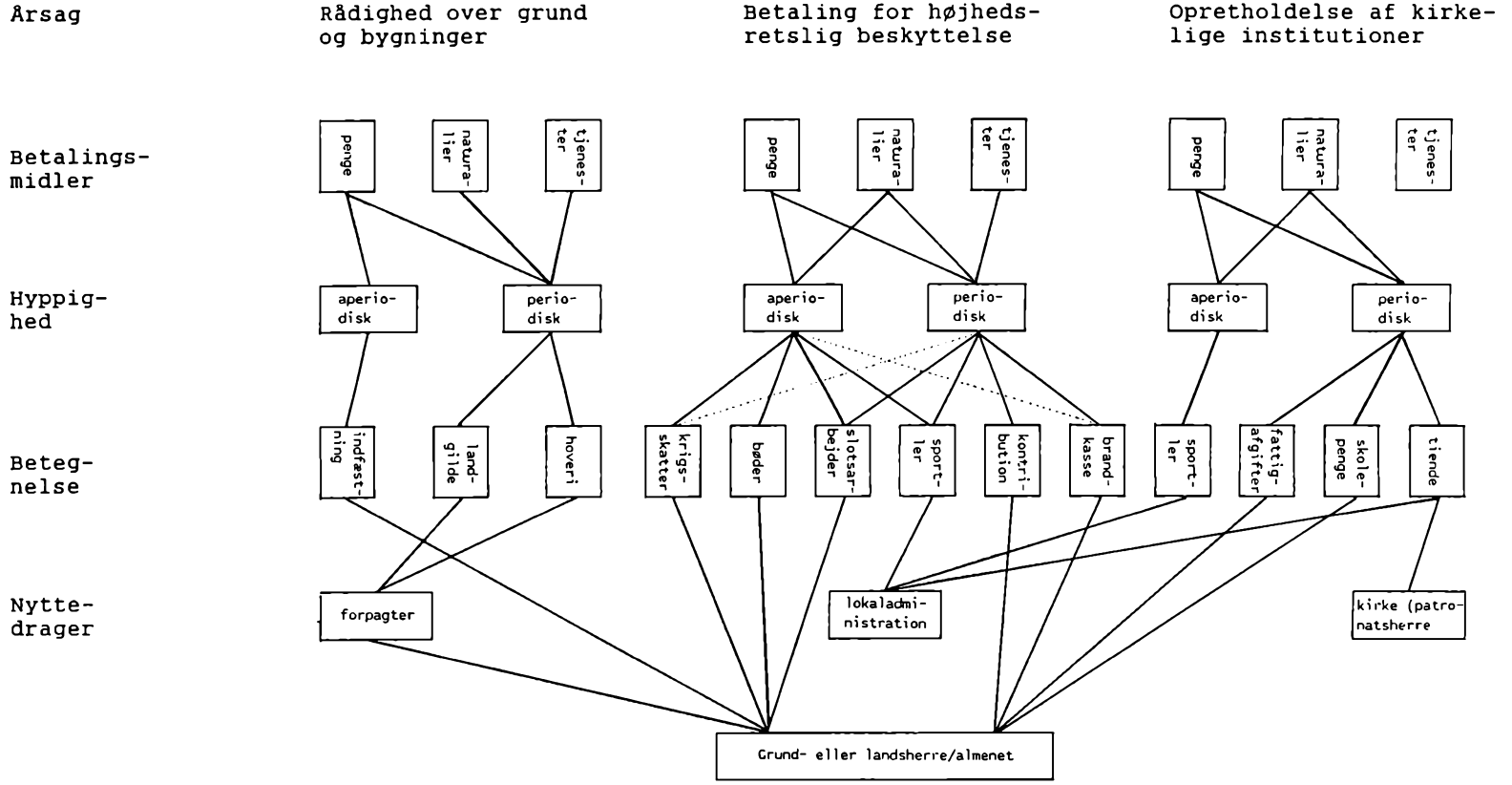
Smeden var den vigtigste håndværker i landsbyerne. Der var en smed i alle landsbyerne i området med undtagelse af Klinting. De lavede plov-, jern-, heste- og vognbeslag samt andet grovsmedearbejde for indbyggerne i deres hjemlandsby, smeden i Vollerup dog også for indbyggerne i Klinting (76). Smeden i Sundsmark, der er opført 1722 (77), angiver dog i 1735 også at arbejde for hertugen af Augustenborg og andre (78). Han var den eneste (gade)inderste - alle andre var kådnere (79). Smedene var ansat af indbyggerne i landsbyerne og fik efter aftale korn og andre naturalier; der blev næsten aldrig udbetalt penge (80). Endvidere fik de overladt et indhegnet areal til korn, og de kunne også arbejde som daglejere som de andre kådnere (81).

Smedelauget i Sønderborg omfattede såvel grovsom klein- og nålesmede (82), men landsbysmedene måtte kun udføre grovsmedearbejde; i 1724 havde tre laugsmedlemmer (én fra hver kategori) sammen med tingskriveren på amtmandens foranledning uanmeldt besigtiget alle smede i amtet for at tilse, om smedene også overholdt betingelserne for deres virke, eller om de også udførte klein- og nålesmedearbejde. Kun smeden i Hørup havde ikke andet end grovsmedeværktøj, medens alle andre havde en skruestik, de fleste også diverse file o. lign., der var forholdt kleinsmedene. Endvidere havde smeden i Ulkebøl, Kær, Sundsmark og Lambjergskov kramper til at slå søm i, hvilket var forbeholdt nålesmedene (83)!

Skrædderne i landsbyerne, hvoraf der især var mange i kirkebyerne, arbejdede kun for landbrugerne - og de måtte (som i kongeriget) kun forarbejde vadmel o. lign. efter bestilling (84).

I købstaden var leveringstiden for sko op til et halvt år, hvorfor de fleste sko til landsbyernes indbyggere blev købt på markederne. I området nævnes der 1715 (85) en træskomager i Ulkebøl, og 1735 var der 2 i Hørup. De solgte deres træsko til landsbyernes indbyggere og andre (86).

FIGUR 2
 AFGIFTSSYSTEMET FOR BOLSMÆND UNDER RØNHAVE OG SØNDERBORG LADEGÅRD

Hjultmagerne og drejeren (i Hørup) arbejdede udelukkende for landsbyernes indbyggere, hvilket også snedkeren (der især fremstillede lig- og brudekister) gjorde. Bødkerne fremstillede bølter, baljer og smørdritler efter bestilling.

Endvidere var der i området en del tømrere samt (i Hørup) en enkelt murer (87). At der i området ikke var flere bygningshåndværkere skyldes, at snedkerne også fungerede som tømrere og murere (88). Ifølge de strenge regler for laugsmedlemmerne i Sønderborg måtte tømrerne indtil 1764 ikke betjene sig af en høvl, hvilket var forbeholdt snedkerne (89)! På landet så man stort på sådanne bagateller.

De fleste af håndværkerne var kådnere, men enkelte var dog inderster (90), specielt i Hørup, hvor mange boede på præstens grund. Kun smedens bolig må siges at være en decideret håndværkerbolig. Når andre håndværkerhuse overgik til en ny ejer, fulgte hvervet ikke med bygningen.

Hertugen af Augustenborg søgte gentagne gange at lette landsbyerne for afhængigheden af købstadens håndværkslaug, specielt for smedene og snedkerne. Sidstnævnte fik ved bygningsarbejder kun lidt spiseligt og en mindre "dusør" for deres arbejde. Skulle man henvende sig i købstaden, måtte man med hest og vogn hente både murer, tømrer og snedker, der alle skulle have godt at spise og drikke - og en kostbar dagløn, som de fattige landbrugere ikke kunne betale, hvorfor husene ikke blev repareret (91)!

At håndværkerne i landsbyerne skulle tage arbejde fra laugene i købstaden, som man fra borgerside gentagne gange klagede over (92), blev afvist med, at de var for tynget af hoveri hertil (93)!

Hertugen af Augustenborg fik efter overdragelsen af området lov til at holde alle de håndværkere, han ville, dog måtte de ikke operere uden for det augustenburgske område - og især ikke i Sønderborg (94). Dette betød dog, at mange håndværkere i købstaden fik alvorlige økonomiske problemer efter 1764, hvor deres østlige opland forsvandt.

Borgerne i Sønderborg havde også eneret på al handel med øl, men ikke på udskænkningen. I Lamsbjerg, Klinting og Vollerup blev udskænkningen foretaget af skovfogeden, andre steder (f. eks. i Ulkebøl) af kroforpagteren. I Majbøl kunne man dog ikke finde en person, der ville påtage sig udskænkningen (95). At landbrugerne ikke skulle tage til

købstaden for at nyde deres øl skyldes dels, at de derved forsømte deres arbejde ved at tilbagelægge den lange vej, og at de ofte kom op at slås på hjemvejen, ligesom borgerne hellere ville levere øl til enkelte, store kroer, end til mange små (96).

Men ellers ernærede de fleste kådnere og inderster sig ved at arbejde som daglejere for bolsmændene eller på hovedgårdene, ligesom området - særlig i tiden omkring 1721, hvor den store nordiske krig var endt med hertugdømmet Slesvigs inkorporation under kronen - blev hjemsted for en del søfarende og indbyggere, der var blevet forjaget fra deres hjemegn, der - i modsætning til Als - var blevet hærget under krigshandlingerne (97).

Nogle af disse kådnere og inderster ernærede sig i perioder som tjenestefolk (98), men ved tyendeforordningen af 1740, hvor man fra lovgivningens side forsøgte at reducere daglønnen (99), forbød man tyende at bo i eget hus, når de tjente andetsteds (100). Herefter blev tyendet især rekrutteret blandt kådnere og indersters børn, ligesom nogle matrosers hjemmegående koner tjente. Betalingen blev oftest udbetalt i naturalier (101).

d Landsbyernes tredeling

Landbrugerne på Als boede i de karakteristiske enlængede bygninger med stuer og forrådskamre i den ene og stald, lo og lader i den anden ende (102), og det var i princippet uanset om man var bolsmand, kådner eller inderste, selv om man især hos kådnerne (103) også træffer vinkelrette tilbygninger, opført på grund af jordloddens areal; først efter 1800 har man bygget trefløjede gårde (104).

Der er bevaret en beskrivelse af landbrugernes hussteder fra 1746 (105), jfr. tabel 9, og ifølge denne havde alle bolsmænd, 92% af kådnerne og 58% af indersterne en stald og lo i samme bygning som stuen. 97% af alle bolsmænd havde flere udhuse (hjelm m. v.), hvilket også 17% af alle kådnerne samt en enkelt inderste (smeden i Sundsmark) havde. Endelig havde de fleste bolsmænd og enkelte kådnere indrettet et aftægt, hvilket endnu 1746 var ukendt hos indersterne.

Sammenfattende må man sige, at en bolsmand ernærede sig ved sit eget landbrug, og at en bolsmand aldrig - som f. eks. på Sundeved - drev håndværk ved siden af. Kådnerne ernærede sig ved landbrug,

håndværk eller lønarbejde- eller en kombination heraf. Indesterne stod nederst i landsbyernes hieraki og havde fået jord enten fra grandelaget eller fra en enkelt bolsmand - og denne udskillelse synes at være foregået efter midten af 1600-tallet, medens kådene enten er reminiscenser af middelalderens gårdsæder eller opstået på samme måde som indesterne, men "af arrild" (før von Platens tid) således at ingen længere kunne huske nærmere!

Hverken på basis af bygningernes beskaffenhed eller landbrugernes formueforhold kan man entydigt sige, at bolsmændene var de rigeste og indesterne de fattigste i landsbysamfundet; der var en flydende overgang.

Og tredelingen af samfundet var yderst bekvem: For bolsmændene, der via grandelaget kunne holde kådnerne uden for, medens de selv repræsenterede de indester, der var bosat på deres jord (106). Herved sikrede og bevarede de magten i lokalsamfundet.

Og for de administrative myndigheder, der kunne operere med tre statiske klasser i stedet for at klassificere befolkningen i dynamiske grupper, der kunne variere afhængig ikke blot af liberale kriterier som udbud og efterspørgsel, men også på basis af besiddernes dygtighed, fysiske formåen og flid.

Datidens samfund var et klassesamfund med magten koncentreret i det øverste sociale lag. Og det øverste sociale lag var ikke interesseret i ændringer!

2 BESKATNING

Landbrugernes direkte skatter og afgifter kan i grove træk deles i tre kategorier, nemlig:

- 1) betaling for rådighed over grund og bygninger
- 2) betaling for højhedsretslig beskyttelse
- 3) betaling for opretholdelse af de kirkelige institutioner

Det er ikke meningen i denne fremstilling at gå ind i en detaljeret undersøgelse af skatternes oprindelige struktur, der (specielt for landgildens vedkommende) vil være mere nuanceret og differentieret.

I figur 2 er skattesystemet, som det så ud i den behandlede periode, skitseret, idet dog indirekte skatter såsom told, stempelgebyrer og lignende punktafgifter ikke er medtaget. Ydelserne kan deles i tre

kategorier, nemlig penge, naturalier og tjenesteydelser; sidstnævnte behandles under "hoveri" neden for. Afgifterne blev enten betalt aperiodisk (som følge af en bestemt begivenhed resp. handling fra landbrugernes side eller et mere eller mindre regelmæssigt påbud fra myndighederne) eller med jævne mellemrum - periodisk.

I figuren er endvidere anført skatternes benævnelse og deres nyttedrager. Bønderne havde skøde på deres ejendom, jfr. oven for, medens landboerne og kådnerne måtte betale indfæstning, når de overtog gården. Dette havde de gjort allerede i middelalderen (107) og muligvis også under de sønderborgske hertuger, men i tiden efter svenskekrigene og hertugdømmets konkurs har det som over alt i landet været kaotiske forhold og vanskeligt at få gårdene besat (108), hvorfor man ofte måtte anvende tvangsmidler eller fængsel for at tvinge folk til at overtage et bol (109), der i mange tilfælde var delvis øde eller byg-fældigt (110). Man accepterede derfor fra de lokale myndigheders side, at en landbo, der overtog et bol, på grund af de nødvendige bygge- eller reparationsomkostninger enten blev fritaget for at betale indfæstning eller betale et mindre beløb, som det ifølge amtsforvalteren i Sønderborg ikke var nødvendigt at få kvittering på (111)!

I 1720 - få år efter sin ankomst til Sønderborg og på samme tid, som der blev holdt revision over fæstebreve i kongeriget (112) - indkaldte amtmand von Platen alle bolsmænd og anmodede om en redegørelse for deres besiddelsesforhold til det bol, de besad. Flere af bønderne havde ikke fået skøde og ingen af fæsterne havde fæstebrev - og kun ganske få havde betalt meget varierende beløb i indfæstning (113). Von Platen bestemte derfor, at fremtidige indfæstninger skulle betales med 18 rdlr. pr. fuldt bol, i Majbøl dog kun 15 rdlr., (mindre bol en forholdsmæssig andel heraf) og kådnerne 3 rdlr. - og det uanset om det drejede sig om en overdragelse til et familiemedlem, til enkens nye mand eller til en fremmed (114).

Dette var på det tidspunkt mere end på krongodset i Jylland eller på Sjælland, hvor man ydermere (som i Sønderborg amt i middelalderen (115)) anvendte variable takster afhængig af fæstegårdens stand (116).

De landbrugere, der havde betalt en del af fæstefgifterne (med eller uden kvittering) fik i midten af 1720-erne pålæg om at indbetale resten over 2-3 år

(117), selv om de klagede over, at de ikke havde råd på grund af de ordinære og ekstraordinære skatter, og at de fleste var 60, 70 eller 80 år gamle (118). Mange af dem har formentlig heller ikke betalt fæstepengene, men i stedet valgt at afstå driftsenheden, jfr. det store antal fæsteskitter i marts-april 1728 (119).

Medens indfæstningen i kongeriget steg i perioder med højkonjunktur (120), kom von Platens fastsættelse af indfæstningens størrelse til at gælde hele den omhandlede periode (121).

Under de tidlige augustenburgske hertugers regime som guvernør havde amtsforvalteren ret enevældigt stået for tildeling af bol og kåd, men på grund af de uregelmæssigheder, der havde været med indfæstningerne, fik amtsforvalteren pålæg om ikke længere at beskæftige sig med tildeling af fæster (122). I stedet skulle amtmanden tildele fæsterne deres gård og amtsforvalteren opkræve gebyrerne (123).

Dette holdt dog kun i amtmandens levetid, for da hertug Christian August af Augustenborg i 1732 overtog ledelsen af amtet, blev mange af amtmandens opgaver - herunder tildeling af fæster - atter overdraget amtsforvalteren.

Medens man i kongeriget ofte viste forståelse for en landbo, der gerne ville overtage et forfaldent fæstebol og gav ham nedsættelse af eller fritagelse for at betale indfæstning (124), stod man i Sønderborg amt mere stejlt fra myndighedernes side - det eneste, man kunne strække sig til, var at lade indfæstningen betale over en periode på 3 år (125)!

Herved viste myndighederne mindre lempelighed end noget steds i kongeriget, men det til trods var der aldrig problemer med at finde interesserede fæstere!

Indfæstning betaltes til grundherren, d. v. s. at de tre bol under Rønhave, der i grundherskabelig henseende hørte under St. Jørgens hospital i Sønderborg, også betalte indfæstning hertil (126).

Alle bolsmænd betalte endvidere en årlig landgilde for benyttelse af grund og bygninger. Landgilden eller "pligten" (127) bestod af et pengebeløb samt naturalier, der bestod af en afgift af den regelmæssigt dyrkede jord (skyld) og en herlighedsafgift (128) og ved middelalderens ophør blev svaret i byg, havre, rug, hvede, træ, kul og hø samt småredsler som får, lam, gæs, høns og æg (129). Landgilden afspejlede de lokale produktionsforhold.

Da kun selvejerne havde rådighed over deres skov, betaltes træydelseerne kun af bønder, der ligeledes var alene om at yde hø. Endvidere betalte alle bønder højere pengeafgifter end landboerne, hvilket formentlig skyldtes, at middelalderlige ydelser såsom leding, der kun blev ydet af jordegne bønder, er blevet indregnet i afgifterne (130). I jordebogen fra 1643 er anført, at der endvidere betales penge i stedet for leverancer af rug, havre og kul, ligesom de fleste bolsmænd betalte 6 skilling hver i stedet for at hente træ på Kegnæs (131). Men ellers var landgilden uforanderlig i hele den behandlede periode. Dette var principielt også tilfældet i kongeriget, hvilket blev betegnet som et af landbrugernes største privilegier (132).

En landsbyvis opgørelse over landgilden visende den højest og lavest ydende bolsmands pengeafgifter samt kornydelse (afrundet til nærmeste hele antal skæpper) og småredsler, er gengivet i tabel 10, hvor også landsbyernes gennemsnitlige ydelse er anført. Den del af landgilden, der blev ydet direkte til de kirkelige institutioner, er også indregnet i tabellen (133).

"Pligt" betaltes ikke af landboerne i Klinting og en enkelt i Lambjerg. "Bedesvin" - en afgift for at lade kreaturer gå i områdets skove - blev betalt af alle bolsmænd, bortset fra landboerne i Klinting og Hørup; i Ulkebøl/Kær, Lambjerg og Hørup betalte bønderne dobbelt så meget som fæsterne. De tre bol under Rønhave, der betalte den grundherskabelige indfæstningsafgift til St. Jørgens hospital i Sønderborg, betalte også "bedesvin" hertil.

Som det fremgår af tabel 10 varierede afgifterne i byg og havre meget, særlig i Ulkebøl sogn (bortset fra Klinting, der var egaliseret), medens der var mindre spredning i Hørup sogn, hvor der ikke er taget hensyn til, om det drejede sig om hele bol eller om delbol, idet de anvendte brøker kun synes benyttede ved beregning af indfæstning, og ellers ikke kan formodes at afspejle det faktiske beskatnings- eller driftsmønster (jfr. tabel 5).

Ved småredslerne er der indregnet "beder" (jfr. "bedesvin") i form af lam, høns og æg, der blev ydet af normalt 4 bolsmænd i et læg. Endelig blev hø- og halmafgifterne (bortset fra 3 læs hø) kun ydet af selvejere.

For hele området under ét fremgår det umiddelbart af gennemsnitstallene, at det har været bønderne,

der i alle henseender (bortset fra byg) har båret de tungeste byrder, selv om en del landboer har betalt højere naturalieydelser end nogle af selvejerne, jfr. således at bolsmændene i Ulkebøl/Kær, hvor kun 3 af de 34 driftsenheder var besiddet af bønder, har betalt højere afgifter end gennemsnittet for området.

Landgilden blev efter overdragelsen til kronen i 1671 sammen med hoveriet til hovedgårdene forpagtet bort, og myndighederne var derfor ikke indstillet på at yde nogen form for fritagelse eller dekort i ydelserne, idet man i så fald måtte erstatte forpagteren for nedslaget. Man var klar over, at landgilden ikke var retfærdigt lignet, men en omligning ville betyde en bekostelig nyopmåling af landbrugsarealerne, hvorfor man afstod herfra (134). Derimod havde man intet imod, at der blev indgået aftale mellem forpagteren og bolsmændene om konvertering af naturalier til penge, men da forpagter Chr. Kaad ved sin overtagelse af Sønderborg Ladegård i 1722 krævede, at bolsmændene skulle betale kornydelsene med penge til den i jordebøgerne fastsatte pris, protesterede landbrugerne. De havde altid leveret deres korn in natura, og da priserne i jordebogen efter deres mening var ansat for højt, opfattede de dette som en ekstraskat (135).

Dette viser, at myndighederne dels var interesseret i at gøre udbudsmaterialet så lukrativt som muligt samtidig med, at de naturligvis måtte respektere bolsmændenes ret til at levere korn i stedet for penge.

Kun ganske få kådnere, nemlig de jordbesiddende, betalte byg eller havre, ligesom enkelte ydede redsler som lam, gæs, høns eller æg. Endvidere betalte de alle et mindre pengebeløb.

Indesterne betalte fra gammel tid - som over alt i hertugdømmet Slesvig - "Verbittelsgeld", der er en slags beskyttelsespenge og betaltes af alle lejere hos bolsmænd eller kådnere eller af folk, der boede på deres egne grunde. Ved at betale beskyttelsesgebyret blev de betragtet som stedlige undersætter i modsætning til vagabonder, som ingen tog i forsvar og som derfor var et let offer for f. eks. de grupper af lejesoldater, der under den store nordiske krig optrådte i hertugdømmet (136). Matroserne, der ofte stod til søs sommeren igennem, betalte oprindelig ikke gebyret (137), hvilket præsteindersterne (bortset fra de oprindelige steder i Hørup) heller ikke gjorde (138). Dette fik de pålæg om at gøre i 1722 af amtmand von Platen (139), således at alle steder, der var opført

efter 1716, skulle betale beskyttelsespengene til hovedgårdenes forpagtere (140).

I 1747 blev ordningen ændret, således at inderster skulle have egen arne for at betale beskyttelsesbyret (141).

Endvidere betalte indersterne et beløb (ofte kombineret med arbejdsydelser) til den bolsmand, der havde frastykket deres areal. De ydede ikke hoveri til hovedgårdene.

Ud over betaling for rådighed resp. brugsret til grund og bygninger betalte hovedgårdenes undersætter skatter og afgifter på lige fod med alle andre landbrugere i hertugdømmet Slesvig.

Den vigtigste af disse skatter var kontributionen, der oprindeligt havde været en ekstraordinær krigsskat, der skulle bevilges af stænderforsamlingen, men efterhånden blev opkrævet så regelmæssigt, at den blev kaldt "ordinær kontribution", selv om den endnu i midten af 1600-tallet blev opkrævet i en varierende størrelse (142).

I 1680-erne androg den 3 rdlr. pr. plov månedligt (143), men den synes efterhånden at være noteret til et grundbeløb på 8 rdlr. pr. år (144). Også jordbesiddende kådnere betalte kontribution, som regel under 1 rdl. pr. kåd.

Også de andre skatter havde oprindeligt karakter af ekstraordinære skatter eller krigsskatter, men blev ofte opkrævet med så stor regelmæssighed, at de også blev betragtet som regelmæssige, selv om de varierede i omfang, således magasinkornpenge, der i 1693 betales med 3 rdlr. pr. plov pr. år i stedet for at yde korn (145), og fourage eller hø- og halmpenge.

Skatterne var ikke - som i kongeriget, bortset fra den ved matriklen i 1662 indførte jordskat - baseret på personer eller kreaturer (kop- og kvægskatter), men på plovtal (146), således at delbol betalte mindre end helbol (147).

Under den store nordiske krig 1714-21 samt 1743, hvor der var optræk til en ny krig (148), opkrævedes dog også andre skatter, bl.a. på heste, ligesom nogle måtte betale en kopskat (149), der "efter register og edsafgivelse" var baseret på formue (150). Enkelte af krigsskatterne betales også af kådnerne (151).

I tabel 11 er vist skatternes betydning for landbrugere i 1722 (152). I tabellen er der regnet med jordebøgernes uforanderlige priser, nemlig:

Byg	8 skilling pr. skæppe
Havre	3 skilling pr. skæppe
Får	1 rdl. pr. stk
Lam	18 skilling pr. stk.
Gæs	8 skilling pr. stk.
Høns	2 skilling pr. stk.
Æg	3 skilling pr. "Stieg" (20 stk.)
Hø	1 rdl. pr. læs
Halm	24 skilling pr. læs

Disse afgifter forblev, gældende så længe hovedgårdene hørte under kronen, og i overdragelsesinstrumentet fra 1764 anførtes, at satserne ikke måtte forhøjes til undersåtternes ugunst, hvilket de heller ikke blev i den behandlede periode (153).

En højst besynderlig "afgift" optræder fra 1675. Efter at de to hovedgårde blev henlagt under kronen, blev landgilden kapitaliseret, og et beløb svarende til 6,25% årligt beregnet som "restancer" og indtægtsført i amtsregnskabet samtidig med, at det blev optaget som et tilgodehavende; herved viste amtsregnskabet et bedre resultat! Posten optræder som "kongelig majestæts restanter" i alle skøder og skifter fra 1675. Man gjorde fra myndighedernes side intet for at inddrive fordringerne, der efterhånden voksede til op mod et par tusinde rdlr. pr. bol; de blev slettet i forbindelse med overdragelsen af hovedgårdene til de augustenburgske hertuger 1747 (154).

I tilfælde af lovovertrædelser blev landbrugerne idømt bøder (155). De største bøder blev idømt ved uægteskabelige besvangrelser, hvor taksten fra von Platens tid androg 18 rdlr.- efter jyske lov dobbelt så meget (12 rdlr.) til manden som til kvinden (6 rdlr.). Var det i forbindelse med ægteskabsbrud, var taksterne højere, men til gengæld viste myndighederne forståelse, såfremt det drejede sig om fattige eller unge mennesker! Som hovedregel må dog siges, at bøderne var af samme størrelsesorden, uanset om det drejede sig om bolsmænd, kådnere eller inderster.

Også landbrugernes handel med salt, der var forbeholdt borgerne i købstaden, gav flere gange anledning til ret store bøder, men ellers var det primært om stridigheder (verbalt eller korporligt) mellem landbrugerne, der gav anledning til bøder.

Opsætsighed mod myndighederne blev behandlet lidt forskelligt: Mod amtmanden blev bøden takseret til 10 rdlr. (156), mod ladegårdens forpagter var satsen

16 skilling (157) - samme sats som for at udeblive fra hoveri (158)!

Sportlerne til embedsmændene bestod af såvel penge, naturalier og tjenester. De vigtigste er behandlet i afsnittet "den administrative udvikling" oven for, men eksempelvis skulle et bud, der bragte en offentlig tilsigelse, også betales af de indbyggere, der blev til-sagt (159).

Endvidere måtte alle bolsmænd i Als sønder herred (i alt 281) yde 4 neg halm til tag og 2 "halve eller korte lægter", hver 3 alen lange samt betale 4 skilling i tilfælde af en brandskade. Var skaden større, måtte der betales gebyrer over flere år (160). Tilhørte den beskadigede bygning en kirkelig institution, blev afgifterne opkrævet hos sognets bolsmænd, således med 1 rdlr. pr. bol efter at degneboligen i Ulkebøl brændte 1719 (161).

Fra 1738 blev der i hertugdømmet oprettet "brandkasser", der var gældende for hele amtet (162). Sønderborg og Nordborg amt fik relativt tidligt en sådan kasse, nemlig ifølge forordning af 7. december 1739, der senere blev udbygget ved forordning af 2. juli 1744. Man var indskrevet i brandkasserne for et bestemt beløb, som man i givet fald fik udbetalt; præmien var afhængig af forsikringssummen (163).

Endelig betalte landbrugerne også for opretholdelse af de kirkelige institutioner.

Sportlerne til præst og degn (jfr. afsnittet "den gejstlige administration" oven for) betaltes altid i penge, hvilket også var tilfældet med fattigafgifterne, der i perioden 1737-41 opkrævedes med 8-16 skilling pr. bol, 1-4 skilling pr. kåd og 1-2 skilling pr. inderstested (164), og skolepenge, der på Als reelt ikke hørte under kirken, jfr. oven for.

Den eneste ydelse, de kirkelige betjente fik i naturalier, var korn- og kvægtiende, jfr. tabel 3. Områdets kådnere og inderster ydede endvidere en hvis arbejdsydelse for præst og kirke (165), ligesom præsteindersterne betalte leje for deres inderstesteder til præsten på samme måde som bolsmændenes inderster gjorde.

3 HOVERI

Allerede jyske lov fra 1241 bestemmer, at landbrugerne skulle yde de såkaldte "kongelige tjenester" til kongen eller dennes repræsentant, d. v. s. lokaladministrationen.

Endvidere skulle der ydes jordleje til ejeren af den jord, der blev benyttet, og selv om det især var tale om landgilde, havde også arbejdsydelserne nogle steder mindre betydning for det grundherskabelige system (166).

a Kongelige tjenester

De "kongelige tjenester" skulle som hovedregel forrettes inden for amtets grænser og til de lokale betjente, men selv om hertugfamilien før konkursen 1667 var suveræn, kendes der et eksempel på, at undersætter af kongen er blevet beordret til Holsten med en skuffe, spade eller hakke samt proviant for at opføre et værn mod fjendtlige tropper (167), ligesom landbrugerne under svenskekrigene blev afkrævet skansearbejder for den svenske besættelsesmagt (168). Også efter reunionen med kronen blev der krævet, at 43 1/3 mand skulle sendes til Ditmarsken for at arbejde med digerne (169).

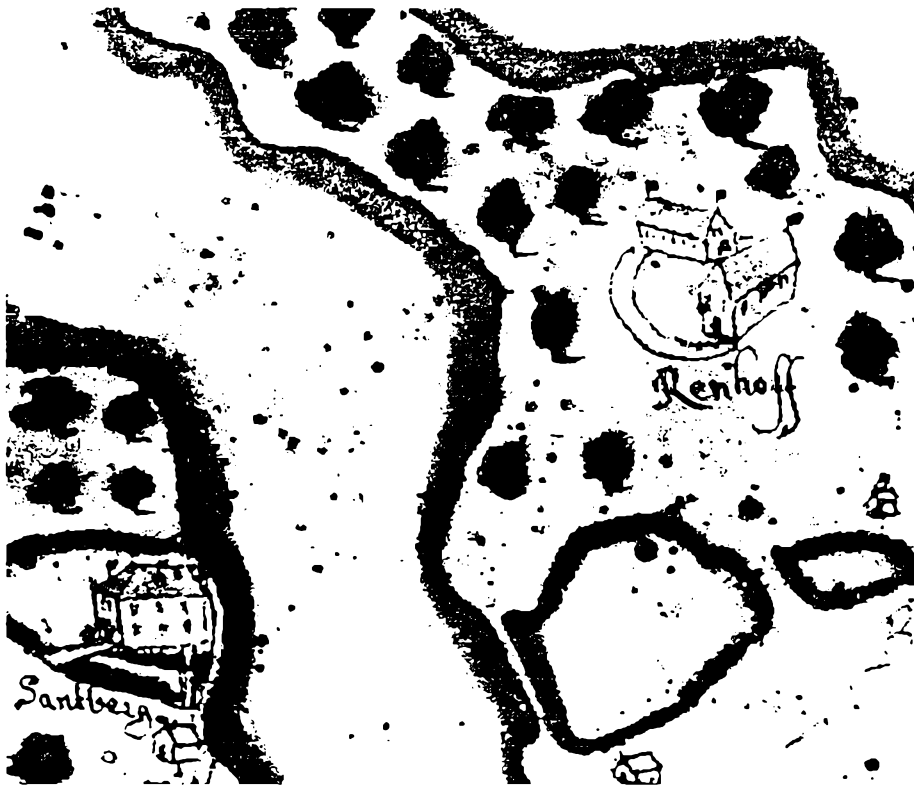
Endvidere ydede bolsmændene byggearbejder, ikke blot på Sønderborg slot, men også på de kongelige bygninger andre steder i amtet (170). Disse arbejder synes at have været udført "efter behov" altså nærmest ubegrænset.

Endvidere ydede bolsmændene et nærmere fastsat antal dage årligt til de kongelige betjente (se oven for), ligesom de havde pligt til efter behov og omgang at yde andre ægter, primært inden for amtets grænser eller til Nordborg (171) - altså ubestemte ydelser. Allerede 1721 forsøgte man at få disse afløst ved for perioden 5. marts 1721 til 23. januar 1723 at betale i alt 12 rdlr. - 2 skilling 2 penning pr, bolsmand - et relativt lille beløb, som sande- og synsmændene indkrævede (172).

Endelig skulle bolsmændene pløje, beså, høste og tærsk korn samt slå, samle og indføre høet fra den til Sønderborg slot hørende "Reuter-Kobbel", der havde et areal af 20 tønder havreland. Slottets brænde skulle indføres og hugges i mindre stykker. Kådnerne måtte

årligt yde to dages tjeneste i slotshaven, evt. kunne de betale 3 skilling om dagen i stedet (173).

Arbejdsydelserne til de kongelige betjente må - selv om nogle af ydelserne var ubestemte - siges at have været af ret begrænset omfang.

Hovedgården Rønhave (eller "Rönhoff" på tysk) på Henrich Ottendorff's kort over Als og Sundeved fra 1655 (Det kongelige Bibliotek). Som det ses på tegningen var ind- og udbygningerne omringet af en grav, og oprindeligt har der også været en vindebro over, men 125 år senere kunne Erich Pontoppidan oplyse, at broen ikke længere "er ved magt".

b Hoveri til hovedgårdene

I den her omhandlede periode har hoveriet til hovedgårdene derimod været af betragteligt større omfang.

De sønderborgske hertuger udnyttede ikke blot grundheraskabet. De havde også jurisdiktionen over hele deres område, og fra omkring år 1600 havde de så at sige alle driftsenheder på Als i deres besiddelse -

og dermed var forudsætningerne for at kræve ubegrænset hoveri af undersåtterne til stede (174). Her ved kom også godsherskabet (175) til at spille en væsentlig rolle for hertugerne, idet det dog ikke kan afgøres, om hovedgårdenes afkast oversteg landgildedydelserne.

Selvejrbønderne havde oprindelig "dominium directum" (176), hvilket vil sige ejendomsret over deres bol (177), og de burde derfor ikke være underkastet den samme vilkårlighed ved arbejdsydelserne som fæstebønderne. At de alligevel var undergivet samme betingelser kan måske skyldes, at de i forbindelse med arronderingerne under hertug Hans fik tillagt arealer, som de reelt havde som fæstegods, uden at der dog skete ændringer i deres status (178), og at de enten af uvidenhed, eksempler eller sædvane er blevet pålagt samme hoveri som landboerne (179).

Den selvsamme sædvaneret udviklede sig mange steder i Holsten til livegenskab (180), og derfra bredte det sig mod nord, hvor det også havde udbredelse i Angel. Det synes dog at have været mindre tyngende, jo længere man kom væk fra Holsten (181), hvor hertug Hans den Yngre også ejede området ved Plön.

Således udviklede der sig også livegenskab i den del af hertug Hans' godsområde, der senere blev udskilt til hertugdømmet Glücksburg (inkl. den ærøske del) (18), og såvel 1640 som (183) som 1662 (184) kendes der eksempler på, at de sønderborske hertuger har hentet undvegne undersåtter uden for deres område, som om de havde været livegne.

Såfremt udviklingen ikke var endt med hertugdømmets konkurs 1667, er det meget tænkeligt, at man havde fået egentligt livegenskab på Als, ligesom det var på Sundeved.

I det gottorpske område blev arbejdspligten allerede i begyndelsen af 1600-tallet flere steder afløst af pengeafgifter (16 rdlr. for et bol og 4 rdlr. for et kåd), og 1631-32 blev denne reform fuldstændig. I Haderslev amt blev der fra 1622 krævet "gerningspenge", og i Flensborg amt blev arbejdsydelserne 1633 også afløst (185). I Gottorp, hvor der - som i nærværende område - oprindelig havde været ubegrænset hoveri, betød fripengene således, at forpligtelsen reelt blev bestemt afgrænset (186). En sådan udvikling synes først at være kommet til nærværende område på et senere tidspunkt. Endnu 1643 betalte ingen bolsmand, men enkelte kådnerne fripenge med $1\frac{1}{2}$ til 3 rdlr. årligt

(187). I årene 1662-65 var dette tal udvidet betragteligt, således betalte følgende antal landbrugere under Sønderborgs to hovedgårde fripenge:

	bols- mænd	kådnere
Ulkebøl	2	1
Sundsmark	10	3
Vollerup	4	2
Hørup	1	2
Lambjerg	1	2
Majbøl	4	1
Mjang	0	1

Af bolsmændene betalte to 8 rdlr., én 9 rdlr. og én 10 rdlr., de øvrige atten alle 12 rdlr. årligt. Kådnere betalte $1\frac{1}{2}$ rdlr. (seks), $2\frac{1}{2}$ rdlr. (én) og 3 rdlr. (fem) (188).

Fra Rønhave er der i en jordebog fra 1688 en notits om, at ydelserne er fastsat som i 1660, hvor 10 bolsmænd hver betalte 12 rdlr. i fripenge. Endvidere betalte i alt 17 kådnere hver 3 rdlr. (189). Der synes således allerede inden hertugdømmets konkurs at have været en udvikling hen imod en bestemt afgrænsning af undersåtternes arbejdesforpligtelser.

Efter konkursen blev de to hovedgårde i Sønderborg lagt sammen til én, hvortil 8 bol og 3 kåd i Ulkebøl blev overført fra Rønhave (190). Sønderborg Ladegård eller "Langenvorwerk", som den hed på tysk, synes dog at have været i en dårlig forfatning, idet der på Resen's kort over Sønderborg fra 1671 (191) er vist en "Gammel Mynt af Ladegaarden som for nogen tid siden blev afbrent". Der blev opført nye ladegårdsbygninger i 1673 (192).

Allerede meget kort tid efter, at hovedgårdene var kommet tilbage under kronen, måtte guvernøren, hertug Ernst Günther, skride ind over for forpagteren på Rønhave, Wulff Rathlow, der havde pålagt bolsmændene vilkårligt hoveri. I denne forbindelse blev det fastsat, at der skulle betales 14 rdlr. fripenge pr. år, og de, der ikke ydede hoveri, måtte endvidere yde 9 dages pløjning, 3 dage korn- og 1 dag høhøst samt 3 dage gødskning og andre kørsler. Denne ordning kom kun til at gælde for Rønhave (193) - fripengene på områdets andre hovedgårde var fortsat 12 rdlr. pr. år for et helt bol.

Syns- og sandemændene ydede efter overgangen til kronen ikke hoveri, men betalte i stedet 12 rdlr. i fripenge - også på Rønhave (194). Nyudnævnte syns- og sandemænd måtte dog fuldføre det hoveri, der var påbegyndt inden udnævnelsen, f. eks. høste det areal, de havde besået (195).

Der er kun bevaret meget få oplysninger om hoveriets omfang. Peter Lüders, der i årene 1806-07 som advokat for landbrugerne førte en sag om hoveri mod den augustenburgske godsadministration (196), mente, at der var ca. 65 helligdage pr. år og ca. 100 hoverifrie dage, hvor bolsmændene kunne passe deres egen bedrift. Der var således ca. 200 hovdage tilbage (197).

Der foreligger også kun spredte oplysninger om, hvor mange af undersåtterne, der ydede hoveri efter reunitionen med kronen. Jordebogen fra 1700 (198) giver følgende antal:

	fri- penge	hoveri- ydende bønder	hoveri- ydende landboer
Kær	12	0	5
Ulkebøl	8	1	8
	---	---	---
Rønhave i alt	20	1	13
Ulkebøl	7	0	1
Sundsmark	10	0	0
Vollerup	5	7	3
Klinting	7	0	1
Lambjerg	13	0	0
Hørup	3	2	4
Majbøl	12	0	0
Mjang	3	2	8
	---	---	---
Sønderborg Ladegård i alt	60	11	17
Hele området i alt	80	12	30
	===	===	===

Et bol i Hørup var øde, og da der var 30 selvejere og 92 fæstere i området svarer dette til, at 40% af bønderne, men kun 32% af landboerne ydede hoveri; man må derfor konkludere, at selvejerne ikke havde

nogen form for præference ved udvælgelsen af bol, der skulle betale fripenge - og når man tager i betragtning, at syns- og sandemændene, der primært blev taget fra denne befolkningsgruppe, var fritagne, synes det, som om bønderne også ved hoveriet har måttet yde mest.

En del af forklaringen herpå kan dog være, at det - som tidligere nævnt - efter 1660 havde været vanskeligt at få besat fæstebolene, hvoraf mange havde været bygfældige eller øde, og myndighederne havde derfor måttet tilsikre adskillige, at de fik fritagelse for at yde hoveri. Til gengæld skulle de genopbygge bolet (199).

Ved hoverifritagelser synes man specielt at have lagt vægt på bolenes stand, som gennemgående var god ved selvejerne. Men der var kun yderst sjældent rotation mellem de hoveriydende undersåtter - og selv om bevilling til at betale fripenge normalt blev tildelt på livstid (200), gav myndighederne ofte tilladelse til, at fritagelser kunne overføres fra fader til søn (201) eller til enkens nye mand (202) - uanset bolets stand!

En bolsmand i Hørup betalte således endnu 1719 fripenge, fordi en af hans forgængere i 1665 havde fået tilladelse hertil af hertug Christian Adolph (203), og smedjen i Kær var i sin tid stiftet af Henrik Holk, der havde foræret en af smedens forgængere et kåd, der var fritaget for at yde hoveri og betale fripenge (204).

At alle bols mænd i Majbøl betalte hoverifripenge skyldes vel, at der i forpagtningskontrakten fra 1710 står anført, at alle ladegårdens driftsenheder var i god stand, med undtagelse af majbøllerne, "der altid havde været dårlige" (205).

Ifølge forpagtningskontrakterne fra 1710 blev Rønhave forpagtet til Christian Kaad. 16 bols mænd og 3 kådnere skulle yde hoveri (206). På Sønderborg Ladegård, der blev forpagtet til Ewald Bing, skulle 42 bols mænd og 20 kådnere forrette hovedgårdens arbejdsydelser (207), medens de øvrige skulle betale fripenge.

Selve bestemmelserne for hoveriet er ens i de to kontrakter. Undersåtterne måtte ikke anstreges ubilligt eller mere end hidtil, de skulle holdes ved god kost, og man måtte ikke fritage flere end de nævnte for hoveri og dermed fordele lasterne på de tilbageblevne, medens man - efter nærmere aftale med amtstu-

en - godt måtte tilsige flere til at yde hoveri mod til gengæld at give afkald på deres fripenge.

En rotation mellem hoveriydende og fripengebetalende skulle ifølge kontrakterne finde sted årligt, hvor 2-3 bolsmænd burde overgå fra at betale fripenge til at yde hoveri. Denne rotation kunne finde sted efter aftale med forpagteren, f. eks. hvis en af de hoveriforpligtede ikke længere magtede byrderne, men det måtte ske efter aftale med amtstuen.

Fripengene måtte ikke forhøjes, og man skulle fordele arbejdet ligeligt mellem alle undersåtter - ingen måtte forbigås på andres bekostning, og forpagteren måtte ikke anvende undersåtterne til tjenester, der ikke hørte til hovedgårdens drift.

Til gengæld var forpagteren berettiget til, om nogen var eftergivende eller modvillig med forretelse af sine forpligtelser, at lægge pågældende i stokken. Han måtte dog omgående amelde dette til amtstuen, der skulle foranledige en undersøgelse og fastsætte en retfærdig straf.

I det hele taget synes kontrakterne at være udformet på en måde, der skulle tage hensyn til undersåtternes ve og vel, bl. a. skulle forpagteren være svagelige bolsmænd behjælpelig for at undgå ødelægning, ligesom forpagteren skulle lette undersåtternes arbejder ved at reducere "døde" hegn og i stedet anordne enten levende hegn eller stengærder om hovedgårdsmarkerne.

Ved ødelægginger kunne forpagteren leje jorden ud til bolsmænd eller andre befolkningsgrupper og på den måde få kompensation for den manglende landgilde; han fik dog ingen erstatning for ikke-ydet hoveri (208).

Forholdet mellem forpagter og undersåtter synes ikke at have givet anledning til de store gnidninger før Hans Mohr i 1716 fik Sønderborg Ladegård i forpagtning. Han henvendte sig ustandselig på amtstuen for at få myndighederne til at true undersåtterne med bøder og straf, såfremt de ikke viste omhu med at høste, indføre og tærskte korn (209). Han krævede, at de der havde misligholdt gærderne i deres stykker, således at kreaturer kunne komme igennem eller krybe over og komme i kornmarken, blev ikendt erstatningspligt (210), ligesom han synes konstant at have været i opposition til landbrugerne (211).

Ellers var klager sjældne på de to hovedgårde, men i 1767 henvendte Johannes Brandt fra ladegården

sig hos overinspektør Juhl på Augustenborg for at få forbudt brugen af tobak ved indføring af korn: "For ved uforsigtig og utilladelig tobaksrygning følger mange ulykkelige tildragelser og hændelser" (212) - vel mere en forsigtighedsregel end en formaning!

Allerede 1723 var myndighederne dog klar over, at det ikke blot for undersåtterne, men også for forpagterne, var en fordel at modtage fripenge fra bolsmænd og kådnere i stedet for, at de ydede hoveri "in natura", idet "hovedgårdens egne folk ofte yder en større arbejdsindsats end de, der uden at vise flid, kun yder det, de får besked på" (213)!

Man overvejede derfor fra centralt hold i 1722 ved Christian Kaad's overtagelse af forpagtningen af Sønderborg Ladegård at skille kvægholdet ud fra hovedgårdsdriften og fritage undersåtterne for de ekstra hoveridage mod erlæggelse af yderligere 4 rdlr. i fripenge, hvilket dog ikke skulle gælde syns- og sandemændene. Von Platen mente dog, at man burde bibeholde det hidtidige driftsmønster, idet et manglende kvæghold ikke ville give gødning til markerne (214), og herved blev det.

Christian Kaad havde forpagtningen i to perioder à 6 år inden han gik konkurs. Endnu i 1728 var der 42 bolsmænd og 20 kådnere, der ydede hoveri (215).

Forholdene ved forpagtningerne var således, at forpagteren drev godset økonomisk med dels sine egne folk, dels med hoveriydende landbrugere, der ydede daglige tjenester. De øvrige landbrugere var underlagt en kontraktlig eller historisk bestemt, ikke forhøjbar ydelse (216).

Man bibeholdt det hidtidige system, indtil man 1738 indførte et hoverireglement, der var fælles for alle hovedgårde i Sønderborg amt, og som primært var baseret på de to største hovedgårde i amtet, nemlig Gammelgård og Sønderborg Ladegård. Dette gik ud på følgende (217):

1. Sålandet blev inddelt i "But", almindeligvis 1 tønne havreland (180 kvadratroder), som skulle pløjes, høstes, indføres og bearbejdes. Disse "But" blev fordelt mellem alle amtets undersåtter - uden undtagelse. Herved fik forpagteren en hurtigere bearbejdning, der var retfærdig for alle - og de flittige blev belønnet på de dovnes bekostning, idet de ikke måtte belastes med andet arbejde i den tiloversblevne tid.

2. Ved harvning skal man stille med en medhjælper såvel forår som efterår som hidtil på ladegården.

På Rønhave havde dette ellers kun været i brug i foråret.

3. Kørsler for forpagteren skulle kun være til hovedgårdens økonomiske drift, ikke til forpagterens eller hans folks fornøjelser. De skulle ydes inden for amtets grænser, men ikke uden for forpagterens distrikt, og de skulle gå på tur mellem alle bolsmand i lenet. Og der skulle ikke stilles anden hjælp end en karl ved vognen. I pløje- og høsttid måtte forpagteren ikke forlange andre kørsler end de absolut mest nødvendige.

4. De tjenstepengebetalende skal ud over de nævnte ydelser være fritaget for alle andre hoveriydelser såsom hånd- og vogntjenester eller hvad ydelserne ellers måtte hedde, specielt nævnes sand-, gødning- og møllekørsler.

5. Kun de tjenstefrie undersåtter skal yde slotstjenester i "Reuter-Kobbel", d. v. s. slotstjenester såsom pløje, meje og høste. De øvrige slotstjenester såsom hånd- og vogntjenester skal ydes af alle undersåtter.

6. De hoveriydende landbrugere må ud over at yde de netop nævnte ydelser sammen med fripengebetalerne også yde hånd- og vogntjenester, men kun til godsets økonomiske drift. Forpagterne kan fortsat - efter ret og billighed - drage flere ind som hoveriydende, men de må ikke fritage flere for hoveri end anført i kontrakterne.

7. Tjenstetiden for de hoveriydende undersåtter er (som allerede fastsat 1684) følgende:

Martini (11.11) til kyndelmisse (2.2): fra 8.00-8.30 til 16.00

fra kyndelmisse (2.2) til pløjetid: fra 7.00-7.30 til 17.00

fra pløjetid til Michaelis (29.9): fra 6.00 til 18.00

fra Michaelis (29.9) til Martini (11.11): fra 7.00-7.30 til 17.00

8. Ved tærskning regner man med: fra Martini: 2 drag rug (2 neg pr. bundt), 3 drag byg eller 4 drag havre, fra kyndelmisse og indtil alt korn var tærsket: 3 drag rug, 4 drag rug og $4\frac{1}{2}$ drag havre, ved stærkt sammenbundne bundter, vådt korn eller ved fremstilling af tagstrå dog noget mindre.

9. De hoveriydende skal efter gammel sædvane have fri følgende dage: 1) når de beordres på klapjagt, 2) når de leverer "Langschoof", 3) når de reparerer landeveje, 4) når de laster magasinkorn, 5) når

de har dødsfald i hjemmet og 6) når de leverer senge på hovedgårdene.

10. Ved tækning af hovedgårdsbygningerne skal man tage hensyn til, om undersåtterne i det hele taget er egnede hertil eller om dette må ske for forpagterens egen regning - som hidtil på Rønhave og Sønderborg Ladegård.

11. Landgildens korn skal aftages senest kyndelmisse. Forpagterne må ikke tage overmål eller akkordere med deres aftagere (eller købmændene) om at tage overmål. Om kvaliteten siges det, at "kornet skal være efter lokal og stedlig sædvane og ikke som andre steder".

Disse regler kom til at gælde i kontrakterne fra 1740. Herefter var alle arbejder afmålt med hensyn til tid og ved tærskning også med hensyn til kvalitet og kvantitet. Der blev - som hidtil - leveret halm til 9 senge på ladegården og 7 på Rønhave af bolsmændene i fællesskab, og man rørte ikke ved de gamle landgildedydelser, der ligesom fripengene kom forpagterne til gode.

Bolsmændene under Rønhave fik således deres ydelser egaliseret med de andre hovedgårde, men de måtte finde sig i, at de, der betalte fripenge, fortsat skulle yde 14 rdlr. mod kun 12 rdlr. på de andre hovedgårde (218). Bolsmændene klagede naturligvis herover, men fik det svar, at de måtte vente indtil næste forpagtningskontrakt, før dette forhold kunne reguleres (219).

I alt 16 bol og 6 kåd ydede 1740 hoveri under Rønhave, medens 42 bolsmænd og 22 kådnere under Sønderborg Ladegård udførte hoveri - de øvrige betalte fripenge.

Den 3. februar 1743 brændte Majbølgård, og undersåtterne foreslog at nedlægge hovedgården og udlægge hovedgårdsjorden til 10 nye bol samt afløse hoveriet mod at betale 17 i stedet for 12 rdlr. i fripenge. Myndighederne var villige hertil, men stødte på modstand fra forpagteren, hvis kontrakt ikke var udløbet, og man enedes om fremover at betale 16 rdlr. fripenge og kun yde 8 dages hoveri årligt (220).

I de kommende år forhandlede også undersåtterne på de andre hovedgårde på Als om at lade hoveriet bortfalde, og man tilbød, at alle bolsmænd skulle betale 18 rdlr. mod at alt hoveri til hovedgårdene skulle bortfalde. Alternativt var man villige til, at alle bols-

mænd skulle betale 16 rdlr, og - som på Majbølgård - kun yde 8 dages hoveri årligt (221).

Amtmanden i Nordborg var tilhænger af en hoveriafløsning, men hans kollega i Sønderborg amt, hertug Christian August, var mere tilbageholden: På Rønhave ville en sådan ordning ikke volde problemer, men derimod ville det nok give problemer på Sønderborg Ladegård med dens store og spredte hovmarker (222).

På Sydals blev ordningen ikke til noget - kontrakterne, gældende fra majdag 1746, blev indgået på samme betingelser som 6 år i forvejen (223), idet bolsmændene under Rønhave dog kun skulle betale 12 rdlr. i fripenge som amtets øvrige bolsmænd. Det blev præciseret, at det drejede sig om kronevaluta (224); man regnede i hertugdømmerne normalt med lybsk mønt, hvortil der måtte betales et tillæg ("lagie") på $1\frac{1}{2}$ skilling pr. rdl.

Godt en måned i forvejen var nytteværdien af de to hovedgårde Rønhave og Sønderborg Ladegård blevet overdraget til hertug Christian August på livstid på samme vilkår, som kongen havde haft dem, d. v. s. inklusive alle tjenester og afgifter (bortset fra kontribution, magasinkorn- samt hø- og halmpenge). Om hoveriet hedder det dog, at de ikke må øges i forhold til, hvad det hidtil har været (225).

I 1752 blev licitationerne på både Rønhave og Sønderborg Ladegård udbudt i to versioner, nemlig dels efter de gamle betingelser og dels efter nye, ifølge hvilken alle bolsmænd kun skulle yde hoveri i 8 dage, nemlig 2 eller flere i pløjetiden og 2-4 dage i høsten, hvor de skulle yde bestemte præstationer, udbringe halvdelen af gødningen, holde gærderne om hovedgårdene som hidtil og levere "Langschoof" til tagdækning på hovedgårdene. Alle andre ydelser skulle bortfalde og alle bolsmænd betale 16 rdlr. fripenge årligt.

Kådnerne skulle derimod deles i tre grupper, der hver skulle yde 2 dages hoveri og rotere hvert 3. år. De øvrige skulle yde 3 rdlr. fripenge som hidtil (226).

Man tænkte fra myndighederne således mere på bolsmændene, "als auf deren Konsevation hauptsächlich gesehen werden muss", end på kådnerne (227).

Begge forpagtningskontrakter blev udfærdiget efter den sidstnævnte version.

I denne forbindelse blev en kobbel på Rønhave og fem under Sønderborg Ladegård forpagtet separat (228).

Kådnerne protesterede kraftigt, og de anførte bl. a., at de kunne erstattes af 12-13 års drenge, der kunne lade kalvene gå til vandet og gøre stalden rent. De måtte imidlertid respektere ordningen, der også indebar, at man som i de gamle kontrakter kunne hidkalde flere til at yde hoveri mod til gengæld at eftergive dem fripengene (229).

Hertugen af Augustenborg døde 1754, og de to hovedgårde faldt dermed tilbage til kronen.

Kådnernes fortsatte protester betød dog, at rentekammeret anmodede forpagterne på Rønhave og Sønderborg Ladegård om at opgøre deres tab, såfremt man også lod kådnerne betale fripenge. Resultatet blev tab på hhv. 638 og 889 mark, der dog blev modereret til hhv. 505 og 707 mark - og for en fireårig periode måtte myndighederne eftergive forpagterne i alt 1.616 rdlr. i deres forpagtningskontrakter (230).

Men hovedgårdshoveriet blev dermed afskaffet på de to hovedgårde. En indhegning af Klintingmark i forbindelse med en separat forpagtning blev dog opfattet som slotsarbejder og skulle som sådan forrettes af alle undersåtter med undtagelse af syns- og sandemændene (231).

I 1757 skulle kontrakterne for de to hovedgårde atter forhandles.

Forpagteren på Sønderborg Ladegård mente ikke, at han kunne undvære hoveriet, og han foreslog derfor, at man atter lagde 1746-kontrakterne til grund for de nye kontrakter. Bolsmændene klagede dog, og man enedes om, at man kunne yde det arbejde, forpagteren efterlyste, mod et nedslag i fripengene på 2 rdlr. 36 sk. Kådnerne blev helt fritaget for at yde hoveri (232). To af de seks år tidligere bortforpagtede fem kobler blev atter henlagt under hovedgårdens arealer (233).

På Rønhave blev såvel 1746- som 1752-kontrakten (sidstnævnte dog uden kådnernes hoveri) fremlagt som udbudsmateriale. Sidstnævnte blev accepteret, d. v. s. med betaling af 16 rdlr. i fripenge fra bolsmændene og 3 rdlr. fra kådnerne (234).

1764 blev de to her behandlede hovedgårde samt Majbølgård og Kegnæsgård overladt til arv og eje for den augustenburgske hertug. De kongelige undersåtter blev derved adelige godsundersåtter, men det hedder,

at de ikke ubilligt må besværes med hoveri eller lignende, at deres velstand skal fremmes, ligesom enhver skal beholde evt. privilegier og rettigheder (235).

På Rønhave måtte den nye forpagter fra 1764 dog hurtigt erkende, at han manglede folk, og myndighederne akkorderede derfor med bolsmændene om allerede fra 1765 at pløje en tønde havreland om foråret på én dag og høste en tønde havreland i høsttiden på ligeledes én dag (medbringende en mejer og en binder) mod at få en årlig godtgørelse i fripengene på 24 skilling (236).

Sammenfattende må siges, at hovedgårdsmarkerne i kongeriget var noget mindre end i hertugdømmet, og at de hoveriydende undersætter aldrig - som i nærværende område - skulle stille med mere end én mand for at yde hoveri (237). I hertugdømmets sydlige del, i Svansen, var det derimod ofte krævet, at der skulle stille betydeligt flere end i nærværende område (238).

Der var imidlertid i området ikke - som i egne med livegenskab (239) - tale om ubestemt hoveri.

Og landbrugerne i området kendte ikke kongerigske forhold med talrige gårdnedlæggelser i perioden fra slutningen af 1600-tallet til 1735 med forøgelse af hovedgårdsjorden og øget hoveri til følge (240) - snarere tværtimod!

På Als fandtes der ikke livegenskab som nogle andre steder i Slesvig, og man var hverken bundet af det i kongeriget indtil 1702 gældende vornedskab (241), ligesom heller ikke stavnsbåndet, der blev indført i kongeriget 1733 (242), var gældende. En økonomisk binding ved en skat på hver 6. eller 10. penning ved bortrejse var dog gældende i hertugdømmet, men denne afgift blev ofte efter ansøgning negotieret (243).

De kongelige undersætter i området var frie, og myndighederne synes stedse at have deres ve og vel i tankerne.

Årsagen hertil var vel den, at man primært satse på grundherskabet - på landbrugernes evne til at betale de skatter, det offentlige krævede - samtidig med, at man også forsøgte at få det størst mulige udbytte af godsherskabet - undersætternes arbejdsydelser på hovedgårdsmarkerne - selv om det sidste aldrig nåede samme omfang som i hverken Holsten eller kongeriget.

4 LANDBRUGERNES PRODUKTION

a Vegetabilsk produktion

Landbruget blev i den behandlede periode drevet økologisk. Hø og andre afgrøder var nødvendige til kreaturerne, der igen gav gødning til markerne samt træk kraft til hjælperedskaberne, således at jorden kunne bearbejdes og kornet dyrkes.

Den vigtigste kornart var rug, der blev anvendt til brød - landbrugernes vigtigste føde - samt byg og havre, der anvendtes til dyrefoder - byg kunne dog også anvendes til brygning af øl. I middelalderen dyrkede man også hvede, jfr. de tidlige landgildeakter (244), men denne afgift var før 1643 blevet konverteret til pengeydelse (245), og denne kornsart blev - som andre steder i hertugdømmerne - kun dyrket i meget begrænset omfang (246). Endvidere dyrkede bolsmændene ærter og vikker resp. græs (hø) til kreaturfoder på brakmarkerne.

Der er kun bevaret ganske få kilder, der kan belyse dyrkningsudbyttet, og da de stammer fra lokaladministrationens akter, må de tages med forbehold, idet landbrugerne altid var tilbøjelige til - af frygt for nye skatter - at opgive mindst mulig udsæd resp. høstudbytte.

Fra året 1700 angiver en jordebog ikke blot boles størrelse, landgilde til hovedgårdene, tiende (herunder også landgilde til kirken og St. Jørgens hospital) og oplysninger om, hvorvidt de yder hoveri, men også besætning og udsæd (247). I tabel 12 er gengivet mindste og største udsæd samt gennemsnittet for de vigtigste kornsorter samt gennemsnittet for ærter/vikker.

Som det ses af tabellen, har der været tale om ret store udsving i udsæden, selv om bolsmændene lå i fællesskab; selv i de egaliserede landsbyer var der store afvigelser.

Det skal bemærkes, at angivelserne for de tre kornarter er i ørtug og skæpper (1 ørtug rug = 10 skæpper, 1 ørtug byg = 12 skæpper, 1 ørtug havre = 20 skæpper; der gik 8 skæpper på en tønne, såvel for korn som for ærter/vikker).

Udsæden år 1700 har muligvis ikke været typisk. Både 1698 og 1699 havde været år præget af misvækst (248), og amtsforvalter Samland måtte udvise overbærenhed med opkrævning af de kongelige skatter (249).

Dette synes at blive bekræftet af opgivelserne over udsæden fra hhv. 1746 og 1754 (250), udarbejdet

i forbindelse med overdragelsen af de to hovedgårde til hertug Christian August af Augustenborg, resp. tilbageleveringen efter dennes død. Ifølge disse to registre androg udsæden gennemsnitlig:

rug	2 tønder	6 skæpper	=	2 ørtug	2 skæpper
byg	4 tønder	8 skæpper	=	3 ørtug	4 skæpper
havre	7 tønder	8 skæpper	=	3 ørtug	4 skæpper

Det synes som om boghveden, der på alsisk kaldtes "tarre" (251) og primært anvendtes til grød, har fået stigende betydning fra midten af 1700-tallet og forårsaget mindre udsæd af de tre traditionelle kornsorter.

Endvidere nævnes 1700 en gennemsnitlig høvinding på 5,8 læs pr. bol.

Foldudbyttet kendes ikke. I perioden 1662-65, hvor kornpriserne var de højeste i hele det 17. århundrede (252), var det gennemsnitlige foldudbytte på Sønderborg Ladegård 7 for rug, 4 for byg og 3 for havre (253).

Fra midten af 1700-tallet, hvor prislejet må siges at være billigt (254) til trods for enkelte krisear (255) anfører Emil Waschinski udbytte for rug på 6-7, byg 5-6 og havre 4 (256), altså noget mere.

Landbrugerne har i periodens begyndelse ikke selv kunnet bestemme udsædens fordeling på kornsorter. Landgilden blev primært betalt i byg og havre, og også tienden til præst og kirke blev betalt i disse to kornsorter samt rug. Ifølge jordebogen fra 1700 så afgifterne sammenholdt med udsæden således ud (257):

	rug ø-s	byg ø-s	havre ø-s
<u>RØNHAVE</u>			
Landgilde og tiende udsæd	7-3	153-11	151-17½
%	93-8	137- 6	117-14
	8	112	129

SØNDERBORG LADEGÅRD

Landgilde og tiende udsæd	13-0	363- 9½	383-19½
%	232-3	275- 1	313- 9
	6	132	122

HELE OMRÅDET

Landgilde

og tiende	20-3	527- 8½	535-17
udsæd	326-1	412- 7	421- 3
%	6	128	127

Over halvdelen af det forventelige udbytte af byg og havre måtte altså betales i skatter og afgifter, og da et foldudbytte på 2-3 kunne forekomme for disse to kornsorter (258), var udsæden faktisk den mindste, der skulle til for at bolsmændene kunne klare afgifterne!

Først da myndighederne generelt åbnede mulighed for at betale pengeafgifter i stedet for naturalier, fik landbrugerne således frie driftsforhold!

Endvidere dyrkede landbrugerne i noget omfang hør og hamp - sidstnævnte dog kun til husbehov (259).

Endelig var Als kendt for sin frugtavl (260), og æbler kunne dyrkes i så store mængder, at det i 1735 siges, at de kunne betale landbrugernes pengeafgifter (261)!

Området var selvforsynende med landbrugsvarer, og man kunne sælge den overskydende produktion enten på markederne eller i købstaden (262), hvor købmændene dog ofte krævede overmål ved kornleverancer som kompensation for dårlig kvalitet. Dette gav dog aldrig anledning til klager fra landbrugerne, idet en undersøgelse fra myndighedernes side kunne gå dem imod (263)!

For kådnere og inderster havde den vegetabiliske produktion næppe den store betydning, idet de fleste ikke havde stort andet end en kålgård (264), der næppe har kunnet ernære deres egen familie, hvorfor de ofte fik løn i naturalier. Der kendes dog også et eksempel på, at en inderste har haft frugttræer (æble- og blommetræer) i haven (265).

b Animalsk produktion

Landbrugernes kreaturhold kan deles i to kategorier, nemlig arbejdsdyr og dyr til fortæring.

Heste var deciderede arbejdsdyr og nødvendige til både markarbejderne - udbringning af gødning, pløjning, harvning og høst samt indføring af korn - samt kørsel af korn og kreaturer til markederne. Men hestene var også nødvendige, når bolsmændene skulle yde

hoveri, idet de måtte stille med heste og vogne for at forrette deres arbejdsydelser.

Datidens heste var almindeligvis af en lille, nu forsvunden race, der virkede forkrøblet og stod ude både sommer og vinter, ligesom de ofte var i en dårlig foderstand, således at der skulle 4 heste til at betjene en hjulplov ud over en plovmand og en medhjælper (266). Allerede i 1600-tallet fandt der imidlertid en blomstrende hesteavl sted i dele af hertugdømmerne, nemlig i Ditmarsken, Eiderstedt og på Als (267). For nærværende områdes vedkommende stammer dette formentlig fra hertug Hans' interesse for hestestutteri (268). Det har derfor i området næppe været nødvendigt med så mange heste til at klare den hjemlige bedrift som andre steder i hertugdømmerne.

I 1700 (269) nævnes således mellem 2 og 6 (gennemsnitlig 4,3) heste pr. bol, og 54 år senere (270), hvor dyrkningen er blevet intensiveret ved en bedre gødskning, er tallene vokset fra 4 til 9 (gennemsnitlig 6,6) heste pr. bol, jfr. tabel 13.

I de holstenske amter Eutin og Cismar samt på godset Mönchneversdorf, hvor hoveriet spillede en stor rolle (271), var hesteholdet år 1700 gennemsnitlig på 10-12 heste, og 1766 var det helt oppe på 12-14 (272).

Man skulle derfor forvente, at der var flere heste på de bol, der ydede hoveri, end på de, der betalte fripenge. Jordebogen fra 1700 muliggør også en opstilling af kreaturholdhold samt udsædsangivelser for såvel hoveriydende som fripengebetalende bols mænd, jfr. tabel 14.

Der er kun meget små udsving i det gennemsnitlige kreaturhold - og for kornavlens vedkommende synes det endda, som om de hoveriydende bol har haft større udsæd, og det må derfor konkluderes, at det synes insignifikant at hoveriet skulle betinge større hestehold end for de bols mænd, der betalte fripenge, men at hoveriet til gengæld har medført dårligere gødskning og et deraf følgende dårligere høstudbytte. Der er i tabellen - ligesom tilfældet er i de andre tabeller - ikke sondret mellem hel- og delbol, idet også delbols mændene ydede (forholdsmæssigt) hoveri - og en hensyntagen hertil vil i øvrigt heller ikke ændre forholdet.

Til gengæld havde selvejerne (i særdeleshed i Ulkebøl sogn) gennemsnitlig flere heste end landboerne i 1754, 7,4 mod fæsternes 6,3. Otte år tidligere (273)

var tallende - til trods for adskillige ændringer indbyrdes mellem de enkelte bol - de samme.

Avlen af gode heste på Als fortsatte i øvrigt, og mod slutningen af den behandlede periode var forpagteren på Sønderborg Ladegård, Johannes Brandt, kendt for sit gode stutteri (274) - og senere var også hertugen af Augustenborg berømt herfor (275). I 1746 havde 5 kådnere i alt 8 heste, medens ingen inderste var i besiddelse af en hest. Otte år senere havde 9 kådnere i alt 17 heste - og to inderster havde fået hver én hest.

Næst efter heste lagde køerne størst beslag på landbrugernes driftskapital.

Ifølge landsbyvedtægterne havde alle bolsmænd, der var jævnbyrdige medlemmer af grandelaget, den samme græsningsret, selv om man kunne sælge den til andre. Og det gjorde man, jfr. således udsvinget i koholdet i såvel år 1700 som 1754 i tabel 13.

Desværre oplyser jordebogen fra 1700 intet om kvier og kalve. Disse tal er meddelt i beskrivelserne fra 1746 og 1754 (276), hvor gennemsnittene for hele området er gengivet i tabel 15.

I 1746 havde 79% af alle kådnere og 75% af alle inderster køer, otte år senere var tallene steget resp. faldet til hhv. 85% og 64%.

1746 må siges at være et atypisk år, idet der i vinteren 1745-46 over hele landet havde huseret en kvægpest, stammende fra de russiske sortehavsegne (277), med meget store tab tilfølgende. Den har dog næppe huseret så meget på Als som andre steder, hvor hele landsbyer blev berøvet for deres besætning (278), for på hele Sydals anføres et tab på 41 køer; der blev ydet nogen erstatning til de skadelidte (279).

Tallene viser dog, at bolsmændene (og i særdeleshed selvejerne) havde det største antal, medens kun meget få - og stadig færre - inderster, der jo skulle have græsningsret fra bolsmændenes kvote, havde køer på fælleden.

I perioden 1746-54 fik kådnerne imidlertid større kreaturhold. De fleste var håndværkere og bolsmændene fik i perioden stadig større levestof, hvilket igen gav sig udtryk i, at de kunne forbedre deres bygninger. Herved fik de brug for håndværkere, der via den større arbejdsmængde og dermed større indtjening fik råd til at købe flere kreaturer resp. græsningsret til dem!

Under hertug Hans den Yngre gik der adskillige tusinde svin i de alsiske skove (280), men da svinene skadede underskoven, når de gik og rodede, samtidig med, at en stadig større del af skovene samt alle overdrev var blevet henlagt under hovedgårdene, blev de efterhånden taget ud af skovene. Svineavlen fik derfor stadig mindre betydning, jfr. også tilbagegangen fra 1746 til 1754, der igen gik hårdest ud over "de små" i samfundet.

Til gengæld synes fåreavlen at vokse. Får er meget nøjsomme og kunne gå i haven eller toften ved husstedet, hvorved også de jordarme inderster havde mulighed for flere får.

Endvidere havde vel nok de fleste bolsmænd også gæs (281) og høns (282), ligesom der nævnes enkelte med bistokke (283).

Medens kreaturholdet mod periodens slutning lå nogenlunde på samme niveau som på Nordals (284), synes hesteholdet at have været mindre end på godser på såvel Vestfyn (285), Odsherred (286) og i Holsten (287), koholdet synes at have været noget større og fåreholdet til gengæld betydeligt mindre end i de tre områder. Der synes også at have været flere svin end på de nævnte kongerigske godser, men til gengæld færre end i Holsten. Det store kohold resp. lille fårehold i forhold til de øvrige områder kan skyldes områdets gennemgående gode jordkvalitet og opdyrkningsgrad, der allerede under hertug Hans betød stor produktion af køer (288).

Alt i alt viser tabel 15 (for køer sammenholdt med tabel 13) et større kreaturhold - og derved velstandsstigning i midten af det 18. århundrede. Velstandsstigningen kom først og fremmest grandelagets medlemmer - bolsmændene - til gode. De fik råd til flere heste og kunne derved bedre gøde de fjernere liggende agre med større høstudbytte til følge. Og på grund af befolkningsvæksten mod århundredets midte var der flere munde at mætte - priserne faldt ikke, hvilket de burde gøre i et samfund, der var præget af udbud og efterspørgsel.

Herved fik bolsmændene bedre råd til at forbedre deres bygninger ved hjælp af håndværkergruppen - kådnerne - der også fik råd til en bedre levestof. Men restriktionerne mod at oprette flere bol og kåd gjorde, at der blev stadig flere inderster, der boede på bolsmands grundstykker og primært ernærede sig som daglejere. De havde via lovgivningen (289) ikke mulig-

hed for at kræve højere løn, og det er påfaldende (jfr. tabel 15), at selvejerne havde den kraftigste stigning, medens indersterne havde en markant nedgang i deres besætning.

Dette må henføres til det forhold, at det netop var selvejerne, der udstykkede de fleste af inderstederne, ligesom det var denne befolkningsgruppe, der gennem erhverv som sande- og synsmænd m. v., der fik større betydning i denne periode, opnåede en andel i de sportler, der ellers var forbeholdt de kongelige betjente!

5 UDSKIFTNINGEN

Landsbyfællesskabet ophørte med dannelsen af private kobler, der var indhegnet og dermed udskiftet fra dyrknings- og græsningsfællesskabet.

I hertugdømmet Slesvig blev der 10. februar 1766 udstedt en forordning, der havde det formål at ophæve "det skadelige dyrkningsfællesskab" for dermed at forbedre landbruget (290); ophævelsen skulle ske på frivillighedens basis ved at give bolsmændene ret til at udskille deres jord i separate indhegninger (291).

Allerede før lovgivningen fandt der private indhegninger sted, ofte uden hverken naboernes eller myndighedernes billigelse, men det ser ud som om dette kun har givet anledning til stridigheder, når man derved har hindret vejføringer (292).

Myndighederne synes ikke at have gjort indvendinger mod sådanne indhegninger, blot de ikke stred mod fællesskabets interesser, og når en bolsmand sikrede sig tilladelse fra alle grandelagets medlemmer forud for en indhegning (293), var accepten nærmest givet på forhånd.

Oprindelig lagde man dog størst vægt på, om det var myndighederne, der havde accepteret indhegningen, således i 1718, hvor der i Ulkebøl opstod uoverensstemmelser om, hvem der skulle holde den del af vangehegnet, der grænsede til det indhegnede område, og som ellers blev holdt af hele landsbyfællesskabet; bylaget hævdede, at alle hegnene i de separate indhegninger blev holdt af den, der havde foretaget indhegningen (294). Amtmanden resolverede, at da amtsforvalteren havde godkendt indhegningen, var den tilladt, og gærderne skulle følgelig holdes pro rata (295).

Det synes dog primært at dreje sig om mindre arealer, der er blevet indhegnet ved de særlige separationer. Specielt synes man at have været fremsynet i Ulkebøl/Kær, hvor der allerede 1736 var en del separate indhegninger (296), og hvor indbyggerne i 1760 gav hinanden tilladelse til at indhegne 4 tønder 3 skæpper havreland (297) - en af de første større indhegninger på Als (298).

Separationerne har muligvis været fremskyndet af amtmand v. Reuss, der allerede 1754 havde givet fæsterne under Rønhave og Sønderborg Ladegård tilladelse til at benytte alle de grene, der var nødvendige til brug ved rishegnene om de til bolene hørende grunde (299) - altså den samme ret som selvejerne havde, og som landboerne i Nordborg amt fik ifølge forordninger af 19. september 1744 og 27. januar 1750. Amtmanden havde endvidere i 1760-erne indsendt adskillige forslag til "Økonomi-Kollegiet" angående ophævelsen af store fællesskaber (300).

Udskiftningsloven fra 1766 var ikke umiddelbart gældende i de adelige godsdistrikter (301) og dermed heller ikke i det augustenburgske område, men ikke desto mindre synes det som om loven har resulteret i et øget antal ansøgninger, der stedse blev efterkommet, såfremt grandelaget havde accepteret indhegningerne (302) og der blev taget hensyn til vejføringen (303).

Hertugen af Augustenborg synes at have været forkæmper for udskiftningen, således bekræftede han allerede 1765 v. Reuss' ordning om, at fæsterne fortsat kunne bruge uindskrænket materiale til hegn (304), og få år senere pålagde han alle landsbyer i sit distrikt at fremkomme med udtalelser om, hvilke forhold, der var til hinder for en udskiftning.

Landsbyerne Kær, Ulkebøl og Sundsmark angav, at de ikke kendte skellet mellem deres bymarker, og at det også ville være umuligt at finde et skel, idet der fra gammel tid ikke havde været mark- eller agergrænser.

I Klinting mente man ikke at have tilstrækkeligt med underskov til at vedligeholde hegnene, hvilket man heller ikke mente at have i Vollerup, hvorfor de 6 eller 7 hegn, man skulle have, ikke kunne blive lukket og markerne ikke holdes i behørig fred.

Også i Lambjerg var der flere bolsmænd, der ikke ville have tilstrækkeligt med buskværk, og yderligere

havde flere bolsmænd agre på Mjang mark, der først skulle udskiftes med dette bylag.

I Mjang var man i og for sig villige til at begynde udskiftningen, men problemet var, at bolsmand Hans Jørgensen fra Lambjerg havde et areal, der flere steder var så dårligt, at man ikke umiddelbart var villige til at udlægge bedre jord ved grænsen til nabolandsbyen; man foreslog derfor, at hans areal skulle blive liggende!

Også i Majbøl var man indstillet på at foretage en udskiftning, såfremt man kunne få arrangeret et mageskifte med Mintebjerg om de arealer, der lå i hinandens vange. Dette var man i Mintebjerg villige til, selv om de fleste af landsbyens indbyggere nærmest må karakteriseres som uvillige til at udskifte - fordi de ikke mente at have træ nok.

I Hørup var man også rede til at foretage en udskiftning, såfremt man kunne få mageskiftet jord med Majbøl (305), men her mødte man problemer med præsteindersterne, der ikke - som de øvrige kådnere og inderster i området - havde lovmæssig krav på et stykke jord (306).

At grandelagene de fleste steder var forbeholdne over for en udskiftning skyldes vel for en stor del manglende indsigt i den fremtidige landbrugsstruktur, hvor man ganske vist skulle have flere hegn, men ikke "døde" hegn, der krævede mere buskværk, end man havde til rådighed, men derimod "levende" hegn, der i modsætning til rishegnene kun skulle plantes én gang for alle. Allerede 1768 var grænserne mellem Mintebjerg og Majbøl blevet reguleret, således at begge landsbyer havde fået erstatning i form af jord, der var beliggende nærmere landsbyen. Omkostningerne ved reguleringen var på hertugens foranledning blevet delt mellem indbyggerne (307).

Og kort tid senere fik alle bolsmænd i Lambjerg på lignende måde tilladelse til at udskille deres arealer med Hørup og Mjang - under tilsyn af hertugens embedsmænd (308). Det synes at have drejet sig om relativt små arealer, der blev mageskiftet. At hele Sydals skulle have været ét stort græsningsområde som hævdedet af Troels Fink (309), er ikke korrekt og skyldes formentlig en mistolkning af nogle akter fra Tandslet, der grænsede til et utal af landsbyer og derfor ville have nabolandsbyerne til at overtage mere end halvdel af gærderne, hvilket kategorisk blev afvist af de augustenborgske myndigheder (310).

Den jord, Sønderborg magistrat og byfoged samt St. Jørgens hospital havde liggende i Kær, Ulkebøl og Sundsmark, blev udskiftet i årene 1770-72 (311).

I 1770 udvidedes og præciceredes 1766-loven (312) og gjorde det lettere at få gennemført en samlet udskiftning af landsbyerne (313). Heller ikke denne lov var umiddelbart gældende i de adelige godsdistrikter (314), hvilket den først blev året efter (315).

Frivilligheden og bylagets opbakning af udskiftningsplanerne synes dog stedse at have været den primære faktor i den augustenburgske politik. Majbøl og Mintebjerg var mest interesseret i en landseparation - og de blev udskiftet hhv. 1772 og 1778; alle andre landsbyer var mere negative - og de blev først udskiftet i årene 1793-96 (316).

Ved udskiftningen fik alle kådnere samt bonde- og gadeinderster ifølge den slesvigske (og i modsætning til den kongerigske) lovgivning tillagt jord, selv om de ikke havde haft noget i forvejen. De blev liggende i landsbyerne, idet en udflytning af denne befolkningsgruppe, som overvejet i Sundsmark i forbindelse med Ulkebøl og Kær (317), ikke blev til noget.

Der skal ikke gås nærmere i detaljer med udskiftningen, der først fandt sted efter udløbet af den her behandlede periode, men netop det forhold, at den landsby, der synes at have været i den dårligste stand, var mest interesseret i en landseparation, synes at dementere Troels Fink's antagelse om, at det udbredte hoveri på Als virkede hæmmende på bøndernes initiativ til at foretage en udskiftning (318).

6 ØKONOMISK SAMMENFATNING

Områdets landsbyer bestod i juridisk henseende af 3 befolkningsgrupper, nemlig bolsmænd, kådnere og inderster.

Bolsmændene kunne igen deles i to kategorier, nemlig selvejere (bønder) og fæstere (landboer), og det var denne gruppe indbyggere, der udgjorde landsbyens bestemmende myndighed - grandelaget.

Kådnernes ernærede sig primært ved landbrug, oftest som daglejere, idet de fleste kun havde ganske lidt jord til rådighed. En stor del af dem drev dog også håndværk, selv om de kun måtte arbejde for landsbyernes indbyggere, da mange funktioner inden

for deres erhverv var forbeholdt håndværkslaugene i den nærliggende købstad Sønderborg.

Endelig var der indersterne, der lejede det hus eller den grund, hvorpå de boede: Gadeindesterne hos grandelaget, præsteinderster hos præsten og bondeindesterne hos bønderne, idet det indtil ca. 1740 hørte til undtagelserne, at de "fattigere" landboer fik lov til at udstykke et areal til landsbyernes nederste sociale lag, der ernærede sig som daglejere eller tyende - enkelte dog også som håndværkere.

I økonomisk henseende var der dog en flydende overgang mellem de tre befolkningsgrupper.

Tredelingen af landsbysamfundet går også igen i de administrative forhold og beskatningen. Fæsterne af bol og kåd i området måtte allerede før 1720 betale indfæstning for deres driftenheder - og det af en større størrelsesorden end de fleste andre steder i monarkiet - men det til trods var der ingen problemer med at få bolene besat, hvilket må tages som udtryk for, at det var attraktivt at overtage et bol frem for et kåd. Og det til trods for, at bolsmændene måtte betale større afgifter og yde større og mere omfattende hoveri end kådnerne, ligesom de var alene om at betale tiende til de kirkelige institutioner.

Indersterne betalte husleje (penge og arbejdsydelser) til den part, der havde udstykket dem, samt et mindre beskyttelsesgebyr til hovedgårdenes forpagter.

Bolsmændenes afgifter varierede stærkt afhængig af, om det drejede sig om selvejere eller fæstere, idet det var den førstnævnte kategori, der måtte betale de største afgifter - ikke blot i naturalier og penge, men også med at yde hoveri til hovedgårdene, hvilket nok kan undre, idet det har været den almindelige opfattelse, at bønder overhovedet ikke ydede hoveri!

Det til trods kan det ikke siges, at de bolsmænd, der ydede hovedgårdshoveri og måtte stille med forspand, havde flere heste end de, der betalte fripenge, og det er påfaldende, at hesteholdet steg på et tidspunkt, hvor hoveriet blev reduceret.

Dette synes at indikere, at hoveriet i det behandlede område i størstedelen af det behandlede tidsrum ikke har været af det belastende omfang, det hidtil har været antaget, og forholdet kåd pr. bol er da også næsten af samme omfang som i områder, hvor hoveriet ikke har spillet nogen rolle - og væsentligt lavere end i et område med stort hoveri og et deraf følgende be-

hov for mange daglejere. Hesteholdet har også været af mindre omfang end for hoveriydende gårdmænd under flere hovedgårde på Fyn og Sjælland - og kun en brøkdel af, hvad det har været i del del af Holsten, der var hårdest belastet med hoveri.

Endelig er der intet belæg for Troels Fink's antagelser om, at hoveriet i området har sinket udskiftningen. Hoveriet var meget stærkt reduceret på det tidspunkt, udskiftningen fandt sted på f. eks. Nordals, og den sene landseparation i området må snarere tages som udtryk for fællesskabets store medindflydelse på udviklingen.

Hoveriet i området er på et meget tidligt tidspunkt i perioden blevet lagt i faste rammer, og selv om godsherskabet via forpagtningskontrakterne for hovedgårdene spillede en stor rolle, var det grundherskabet og landbrugernes økonomiske skatteevne, der havde størst betydning for landsherskabet.

Der fandt således heller ikke - som i kongeriget - nedlæggelse af gårde sted i det behandlede tidsrum.

De lokale embedsmænd arbejdede - i centraladministrationens interesse - hen på, at hoveriet ikke måtte øges, og resultatet blev, at det mod periodens slutning blev omlagt til en pengeafgift. Dette betød - sammenholdt med befolkningstilvæksten i midten af 1700-tallet og den deraf følgende større efterspørgsel - at befolkningen fik større mulighed for at intensivere driften af deres eget område for derved at øge produktionen. Et større kreaturhold gav yderligere trækraft og gødning, hvorved foldudbyttet kunne øges. Og dette resulterede igen i, at man kunne anvende mindre udsæd resp. arealer for at få de afgrøder, der krævedes for at betale de naturalieydelse, bolsmændene blev opkrævet i skatter.

Med et stort set uændret nominelt skattetryk i fredstiden efter 1721 betød dette, at der blev større arealer til rådighed for bolsmændenes private økonomi, hvilket ikke blot blev udnyttet til de traditionelle afgrøder, men også en del nye, hvorved der opstod et endnu mere varieret mønster i dyrkningsfællesskabet, end det i forvejen var tilfældet.

Det spillede ikke nogen negativ rolle for landbrugerne, at de to hovedgårde Rønhave og Sønderborg Ladegård i perioden 1746-54 og igen fra 1764 blev overtaget af de augustenburgske hertuger, idet hertugernes patriarkalske og landsfaderlige omsorg for undersåtterne i den behandlede periode ikke medførte

øgede krav. Således forblev indfæstningsafgiften uændret perioden igennem, medens Fridlev Skrubbeltrang og flere andre forskere for kongeriget anfører en mangdobling som værende det almindeligste.

Hertugens indsats for sine undersåtter resulterede endvidere i, at håndværkerne fra politisk hold fik bedre vilkår til at konkurrere med købstadens borgerskab samtidig med, at de slap for at yde hoveri.

Og den velstand bolsmændene - og specielt selvejere, der trods alt havde ydet det største hoveri - oplevede, betød derfor, at de kunne anskaffe flere driftsmidler og forbedre deres bygninger, hvorved også håndværkerstanden - primært kådnerstanden - oplevede velstandsstigningen.

Med uændrede bol- og kådtal kunne befolkningstilvæksten kun placeres i én kategori - indersterne - der således blev flere om at arbejde for bolsmændene, der med det reducerede hoveri fik mindre behov for daglejere.

Dette resulterede igen i, at indersterne fik større konkurrence i at tjene (ofte som tyende) for bolsmændene med det resultat, at gruppen under ét blev tabere og måtte konstatere faldende kapitalforhold samtidig med, at de øvrige befolkningsgrupper oplevede en hidtil uset velstand.

Styret af embedsmændenes administration og den politiske udvikling blev forskellen i området mellem landsbyernes befolkningsgrupper derfor større mod periodens slutning: De rige blev rigere, og de fattige fattigere!

V DEN SOCIALE TRYGHED

Fridlev Skrubbeltrang betegner sikkerheden i besiddelsen af driftsenheden som den største tryghedsfaktor inden for landbruget (1).

Medens bønderne fik skøde på deres bol, fæstede landboerne deres, hvilket vil sige, at de havde brugsretten på livstid; bolene var ikke umiddelbart arvelige, og selv om man officielt så mere på dygtighed end på slægtsskab, udelukkede myndighederne aldrig gerne en søn, der var kvalificeret (2).

Siden von Platens tid valgtes - som i Flensborg amt - gerne den ældste søn, der ville kunne have den største erfaring og dermed egnethed, selv om man i enkelte tilfælde har skønnet, at en yngre broder havde mere duelighed og dermed bedre mulighed for at svare de kongelige afgifter (3). Man tog i denne forbindelse kun ringe hensyn til de afstående bolsfolks ønsker om at overdrage bolet til en ældre svigersøn eller en yngre broder (4).

I tilfælde af, at fæsteren døde uden at overlade sig myndige arvinger, overlod myndighederne som over alt i Slesvig bolet til den mand, der ville ægte enken og (i tilfælde af, at der var børn på bolet) drive det i et nærmere bestemt tidrum - på sætteår - indtil den af stedsønnerne, der skulle overtage bolet, var blevet myndig eller egnet til at overtage driftsenheden. Var der ingen børn til stede, blev der udpeget en ny fæster (5), der dog skulle skifte med afdødes familie (6).

Selv i tilfælde af, at den ældste søn og dermed bolsarving skulle afgå ved døden, efterladende sig umyndige børn, blev disses arveret respekteret, evt. kunne en broder til bolsarvingen overtage bolet som sættemand (7).

Såfremt begge ægtefæller afgik ved døden uden at efterlade sig voksne børn, synes det som om man - i hvert faldt endnu i 1723 - var villige til at overlade bolet til en evt. karl på bolet. I et sådant tilfælde ville børnene ikke arve bolet, der kunne komme på fremmede hænder (8). Det var derfor i umyndige børns - og dermed også forældrenes - interesse, at den efterlevende hurtigst muligt efter et dødsfald giftede sig igen!

Før von Platens tid havde det været almindeligt, at tildele den yngste søn bolet (9), hvilket formentlig har været en ordning, der var gældende i hertugdiden, idet man indtil Nordborg amt i 1730 faldt tilbage under kronen, lod fæsteren bestemme, hvem af børnene der skulle indskrives for bolet efter faderen. Også flere andre steder i Slesvig lod man bolsmandens søskende indbyrdes afgøre, hvem der skulle overtage det (10).

En lignende ordning synes at have været gældende for selvejerne, således at den ældste søn - hvis han ikke fik bolet - i stedet fik overladt et stykke "mindegrund" på livstid.

Forholdene synes fra von Platen's tid at have været administreret på samme måde som i Aabenraa og Løgumkloster amt, hvor forholdene blev reguleret efter den gottorpske forordning af 15. marts 1704, der bibeholdt sin gyldighed efter Gottorps inkorporering i 1721 (11).

Ifølge denne forordning skulle den ældste søn, såfremt han var egnet hertil, overtage bolet, og ellers den næstældste søn og så fremdeles. Var ingen af sønnerne egnede, skulle den første svigersøn overtage bolet o. s. v. Bygninger og grund til et fæstebol måtte ikke indgå i delingen, ligesom man fra myndighedernes side skulle drage omsorg for, at de til driften nødvendige kreaturer ikke blev taget fra bolet ved skifte mellem de arveberettigede (12).

Men ellers lagde myndighederne stor vægt på, at der blev afholdt skifte i forbindelse med overdragelsen af et bol (13).

Ved deling af bøndergårde, hvor bonden havde ejendomsret til gården, blev ejendommens værdi "efter gammel takst" medregnet til en værdi af 50-60 rdlr. (14) - kun en brøkdel af forsikrings- og opførelsesværdien. Man var interesseret i at bevarede største driftsenheder intakt for at bibeholde skatteevnen!

I enkelte tilfælde var begge parter i et ægteskab bolsarving, og i sådanne tilfælde respekterede myndighederne gerne, at man arrangerede specielle overdragelser, f. eks. afhængig af, hvilket bol der var i den bedste stand; man lod ikke et ægtepar drive to bol (15).

Fridlev Skrubbeltrang skelner mellem 6 forskellige årsager til afståelse af gårde, nemlig 1) livsfæstets yderste konsekvens, at fæsteren afgik ved døden, 2) afståelse på grund af alder og svagelighed 3) godvillig afståelse, 4) armod sammen med alder og svagelighed

5) fratrædelse med det forbehold, at fæsteren stadig havde brugsretten til et senere tidspunkt resp. til sin død og 6) forsiddelse på grund af manglende evne til at betale de krævede afgifter. Endelig 7) vil der altid være tilfælde, hvor årsagerne til et besidderskifte ikke kan bestemmes (16).

Udarbejdelse af en lignende undersøgelse for det omhandlede område er desværre forbundet med vanskeligheder, idet der så at sige ikke er bevaret fæstebreve fra den behandlede periode (17).

Endvidere er der kun ført fæsteprotokoller fra von Platens tiltrædelse som amtmand i 1717 og indtil overdragelsen af området til hertugen af Augustenborg 1746 (18), men med lakuner (19). Og ved protokollerne har det væsentligste været at anføre indfæstningsbeløbet, ikke årsagen til fæsterskiftet.

Disse mangler er der forsøgt at råde bod på ved at udfærdige oversigterne i tabel 16-20 på følgende måde:

Perioden 1643-71 er udarbejdet på grundlag af jordebøgerne for 1642-43 og 1643-44 (20) samt 1671 (21). For Hørup sogns vedkommende er besidderfortegnelserne udbygget med oplysninger fra præstens tiendelister, der fra 1660 år for år meddeler tiendeyderens navn (22). Noget tilsvarende haves ikke fra Ulkebøl sogn, hvor der således højst vil kunne registreres ét besidderskifte på hvert bol i perioden, medens evt. besiddere i Hørup, der er både til- og fratrådt i perioden 1643-60, heller ikke vil optræde i besidderfortegnelsen.

Fortegnelserne vil derfor kun anføre et minimum af besiddere, og der vil nok i flere tilfælde have været flere. Der er ikke bevaret kirkebøger eller andet materiale, der kan belyse årsager eller familimæssige relationer mellem den gamle og nye besidder.

Perioden 1671-1700 er udarbejdet på basis af jordebogen fra 1671 (23) og en jordebog fra 1700 (24), for Sønderborg Ladegårds vedkommende suppleret med oplysninger fra en jordebog fra ca. 1692 (25). Der er bevaret en jordebog fra Rønhave fra 1688 (26), men den indeholder navnene på besidderne i 1671 og giver derfor ingen supplerende oplysninger. Endvidere er fortegnelserne for Hørup sogns vedkommende suppleret med oplysninger fra tiendelisterne. Dette betyder, at der højst vil kunne registreres ét besidderskifte for bol under Rønhave og højst to for bol under Sønder-

borg Ladegård i Ulkebøl sogn, medens fortegnelsen fra Hørup sogn må siges at være komplet.

Kirkebøgerne, der i noget omfang kan give oplysninger om besiddernes familiære relationer, er bevaret fra Hørup sogn fra 1690 (27) og fra Ulkebøl sogn fra 1691 (28).

Perioden 1700-1720 bygger på jordebogen fra det førstnævnte år (29) samt en opgørelse fra 1720 (30), hvor alle landbrugere under de to hovedgårde - som flere steder i kongeriget (31) - havde fået pålæg om at indfinde sig på Sønderborg slot for at få deres besiddelsesret undersøgt; i opgørelsen er der anført, hvor længe de pågældende har siddet på deres driftsenhed og om det drejer sig om sættemænd. Disse oplysninger er suppleret med en jordebog fra ca. 1705 (32) og fra kirkebøgerne, der for Ulkebøl sogns vedkommende dog mangler vieler 1704-05, 1710-15 og efter 1718; endvidere er dødefortegnelserne ikke ført 1710-15 (33). For Hørup sogns vedkommende er oplysningerne i tiendelisterne samt Christian Maibøll's maskinskrevne registre over besiddere i Lambjerg (34), Hørup (35), Majbøl (36) og Mjang (37) benyttet. Endelig kan der i noget omfang findes oplysninger i amtsprotokollerne (38).

Perioden 1720-46 bygger på revisionsopgørelsen fra 1720 (39) samt en opgørelse over områdets indbyggere, udarbejdet i forbindelse med overdragelsen af området til hertugen af Augustenborg 1746 (40), suppleret med de tidligere nævnte fæsteprotokoller (41), en jordebog fra 1722 (42), fattigregnskaber (43) samt de oven for anførte arkivalier, idet der dog mangler indførsler i kirkebøgerne fra Hørup om viede og døde 1728-31 (44) og i Ulkebøl om fødte fra 1728-36 og 1739-41; i Ulkebøl meddeler kirkebøgerne hverken oplysninger om viede eller døde i perioden (45).

Endelig er perioden 1746-64 opbygget på basis af beskrivelsen fra 1746 (46) og en jordebog, der bærer årstallet 1765, men som efter besiddernes navne at dømme må være udarbejdet året før i forbindelse med hertugens definitive overtagelse af området (47). Disse oplysninger er suppleret med en fortegnelse over alle områdets indbyggere fra 1754 (48), hertugens dekretprotokoller (49) samt de oven for nævnte arkivalier. For Ulkebøl sogns vedkommende indeholder kirkebøgerne alle relevante oplysninger fra 1757 (50).

Alle besiddelsesfortegnelser efter 1700 forekommer således at være rimelig komplet, selv om der - især for Ulkebøl sogns vedkommende - vil være en mængde

ukendte forhold omkring årsagerne til fæsterskifte samt de familiære relationer mellem gammel og ny fæster, hvorfor oplysningerne fra Hørup sogn, hvor kildematerialet er bedre bevaret, er anført separat i tabel 16 og 17. Herved bliver kategorien "ukendt" reduceret.

Enkers overtagelse (sættemænd) vil dog altid være forbundet med forgængerens død, hvorfor denne afståelsesårsag nok vil være overrepræsenteret.

For de tre sidste perioder kan årsagerne til besidderskifte inddeles i 4 kategorier, nemlig 1) død, 2) afståelse i levende live, idet der ikke - som ved Skrubbeltrang - kan afgøres, hvilke årsager der ligger til grund, 3) sætteår, hvor en enkes mand får bollet overdraget indtil et af børnene fra det tidligere ægteskab er myndige - et forhold, Skrubbeltrang ikke omtaler - samt 4) ukendte årsager.

Tabel 17 viser, at den almindeligste årsag til fæsterskifte før 1720 var afståelse (til et andet familiemedlem), medens også døden tegner sig for en betydeligt andel. Herved må forholdene i området siges at have været gunstigere end i kongeriget (51).

I perioden 1720-64 synes stadig flere besiddere at være blevet på deres bol til døden, men der er stadig grund til at hæfte sig ved det store antal afståelser, og selv om det lejlighedsvis anføres, at en bolsmand søger om at overdrage sit bol til sin ældste søn på grund af alderdom og svaghed (fattigdom nævnes aldrig), og selv om der vel nok ofte har været mere kontraktlige årsager end egentlig frivillighed til, at en sættemand overdrager sit bol til en stedsøn eller -datter, må afståelserne trods alt siges at være godvillige.

Og for området under ét er der ikke fundet et eneste eksempel på forsiddelse i hele den behandlede periode. Det skete - som over alt inden for monarkiets grænser - at bols mænd og kådnere kom i restance med deres skatter og afgifter, men de blev i så fald truet med eksekution (udpantning) - aldrig med forsiddelse (52).

Der var således i området tale om en tryghed i besiddelsen, som man ifølge Skrubbeltrang (53) næppe kender nogetsteds i kongeriget!

De bols mænd, der afstod deres bedrift, bevarede deres selvstændighed ved at gå på aftægt, hvor de i regelen førte deres egen husholdning (54) med ret til tjenester fra den "nye" bolsmand (55). De blev ikke - som i kongeriget - reduceret til andenrangs borgere

såsom inderster (56), men kunne bevare deres respektable omdømme over for omgivelserne i det ifølge Reinhold Mejborg ualmindeligt tiltalende aftægtsvæsen, der forekom over hele Østlesvig (57).

Det må klart siges, at familiefæste var langt det almindeligste, jfr. tabel 17, og det er kun få fremmede, der er kommet ind på et ubesat bol. Det synes som om det er blevet færre, der efter 1720 får mulighed for at blive bolsmand, hvilket idet hele taget er et karakteristisk træk for det jyske område (58).

Også procentsatserne for overdragelse til søn, datter, enke eller andre familiemedlemmer er enestående sammenlignet med Fridlev Skrubbeltrang's undersøgelser, idet der i kongeriget ikke var almindeligt, at mere end halvdelen af alle gårdoverdragelser forblev i familien før 1720 (59). Og selv om der i det jyske område skete en stigning i familieoverdragelser i periodens to sidste trediedele (60), når de kongerigske procenter for familieoverdragelser ikke tilnærmelsesvis så højt op som i nærværende område.

Tabel 16 og 17 omfatter alle bolsmænd i området, altså også selvejere, der ikke er medtaget i Skrubbeltrang's opgørelser, men der synes ikke at have været nogen forskel i besiddelsessikkerheden for de to bolsmandskategorier.

I tabel 18 er den gennemsnitlige besiddelsestid beregnet på den måde, at det gennemsnitlige antal besiddere på hvert bol i perioden (antal registrerede besidderskifter divideret med antal bol i byen) er divideret op i den anførte periode; der er kun regnet med hele år.

I perioden 1643-71 var den gennemsnitlige fæstelængde vel nok lidt mindre end de 22 år, der er anført for Hørup sogns vedkommende, selv om enkelte bolsmænd (f. eks. to i såvel Ulkebøl som Kær) har haft deres bol i hele perioden.

Forholdene de første år under kronen synes ikke at have været bedre end i hertugtiden: Adskillige bolsmænd anfører således endnu 1720, at deres bol havde været næsten øde og måttet genopbygges (61), ligesom mange anfører, at de med trusler om fængselsstraf har været tvunget til at overtage et bol (62). Men selv en gennemsnitlig besiddelselængde i perioden 1671-1700 på 19 år (som i Hørup sogn) må siges at være pænt sammenlignet med kongerigske forhold (63).

I perioden 1700-64 stiger fæstelængden under ét til godt 27 år - takket være det endnu ukendte forsid-

delsesbegreb er dette længere, end Skrubbeltrang har kunnet konstatere i kongeriget (64).

Den lange besiddelsesperiode bekræftes i øvrigt af, at herredsfogeden i 1764 anfører, at der i gennemsnit kun forekom skifte på bol og kåd hvert 30. år (65).

Der er ikke foretaget tilsvarende undersøgelser for kådneres vedkommende, idet det eksisterende akivmateriale er mere mangelfuldt end for bolsmændenes vedkommende. Og inderster stod uden for godssystemet og er derfor endnu dårligere belyst.

I tabel 19 er der foretaget en opgørelse af bolsmændenes gennemsnitlige alder hhv. år 1700, 1720, 1746 og 1764, beregnet på basis af det besidderantal, på hvilket det har været muligt at finde fødeår i kirkebøgerne.

Dette giver det resultat, at gennemsnitsalderen ligger på 45 år, men med de i tabel 18 nævnte gennemsnitlige besiddelsestider svarer dette til, at bolsmændene gennemsnitlig var sidst i 20-erne ved fæsteovertagelser før 1720, hvorefter alderen er steget til først i 30-erne, hvilket må ses i lyset af, at det blev mere almindeligt for en enke at gifte sig og derved få en sættemand ind på bolet i en begrænset årrække, hvorefter et barn kan overtage det. Den gennemsnitlige besiddelsestid efter 1720 (tabel 18) falder derfor også.

Dette må nok også ses i lyset af, at myndighederne mod periodens slutning ikke længere accepterede, at en ung og uerfaren søn overtog bolet, jfr. således at myndighedsalderen i hertugdømmet kun var 18 år, indtil den i 1767 blev forhøjet til 21 år (66).

Endelig har det været muligt at finde oplysninger om 67 af de 152 mænd, der ikke kan ses at være født på det bol, de i perioden 1700-64 er kommet i besiddelse af. Ifølge tabel 20 kom 42% fra den samme landsby, som det bol, de overtog, lå i, medens yderligere 40% kom fra det samme sogn. Yderligere 8% kom fra nabosognet (Hørup resp. Ulkebøl), medens de resterende 10% var hjemmehørende i landsbyer uden for de to sogne, der behandles i nærværende fremstilling, nemlig Tandslet, Lysabild og Kegnæs sogn - og således aldrig uden for Sydals!

Det har også været muligt at finde oplysninger om 55 af disse bolsmands sociale herkomst. 25 kom fra bondehjem og et tilsvarende antal fra landbohjem; kun 30 af områdets 123 bol (svarende til 24%) var selvejere,

og det store antal bondesønner forekommer derfor meget højt.

Eller sagt på en anden måde: Det var i særdeleshed i den behandlede periodes sidste halvdel attraktivt at blive bolsmand, og det synes derfor at have været et bevidst træk, at de mest velhavende i samfundet - selvejerne - gjorde, hvad de kunne for at få deres søn ind på et bol, hvor de samtidig var et godt parti for enten datteren eller enken. Der er således kun fundet 5 bolsmænd, der stammer fra kåd, og først 1765 nævnes den første inderstesøn som bolsmand (i Hørup (67)).

Kåd kunne frit overlades til en anden person, uden at myndighederne på nogen måde ville forhindre det (68).

Sammenfattende må siges, at myndighederne ikke synes at have blandet sig synderligt i, hvem den nye besidder var, og om han var den bedst egnede til at drive bolet - blot han overholdt de gængse love og kotumer og betalte de krævede skatter.

Dette resulterede igen i en social tryghed, der næppe kendes bedre nogetsteds inden for det danske monarkis grænser, idet der var livsfæste i ordets bogstaveligste forstand, subsidiært et menneskeværdigt aftægt, hvor de havde mulighed for at bibeholde deres sociale anseende.

Og rekrutteringen af nye bolsmænd var så vidt muligt familiært bestemt og ellers besat med folk af lokal oprindelse, idet også overtagernes sociale herkomst har spillet en afgørende rolle.

Det var derfor landsbyernes mest fremtrædende folk - bolsmændene og i særdeleshed selvejerne - der havde den største indflydelse, og den forvaltede de ved at sørge for, at familiemedlemmerne også i det størst mulige omfang blev bolsmænd - og dermed optaget i byernes bestemmende forsamling - grandelaget!

VI KONKLUSION

Indtil 1667 lå det behandlede område under de sønderborgske hertuger, der drev deres hovedgårde Rønhave og de to ladegårde ved Sønderborg ved hjælp af fogeder, der var ansat af hertugen.

Hovedgårdene blev drevet ved hjælp af hoveriydende landbrugere, og først relativt sent i perioden blev det muligt for undersåtterne at betale fripenge i stedet for at yde arbejdet in natura - og der var væsentligt færre fripengebetalende landbrugere end de fleste andre steder i hertugdømmet Slesvig.

Hertugernes akutte og permanente pengemangel har nok medført et sådant pres mod deres eneste reelle indtægtskilde - landbrugerne og deres ydelser - at man har opnået forhold, der kunne minde om det livegenskab, der fandtes på Sundevad, og det eneste der synes at have hindret hertugerne i at tage skridtet fuldt ud kan have været det forhold, at de alsiske kirker lå under Fyns stift, og at der derfor var forskellig verdslig og kirkelig lovgivning, man måtte tage hensyn til.

Lokaladministrationen bestod af indbyggere fra købstaden Sønderborg, og der synes at have været en vis forståelse for og samkvem mellem administration/borgerskab og landbefolkningen.

Under svenskekrigene blev Als besat af såvel fjendtlige som kongerigsk allierede tropper til trods for, at hertugerne forsøgte at holde sig neutrale. Derved led landbrugerne hårdt og kunne ikke betale de skatter, som dannede det spinkle grundlag for hertugdømmet Sønderborgs beståen. Mange gårde blev ødelagte, men der er specielt grund til at hæfte sig ved, at der ikke - som så godt som alle andre steder i monarkiet - fandt gårdnedlæggelser sted.

Hovedgårdsdriften (godsherskabet) var en vigtig kilde for hertugerne, men det var indtægterne fra landbrugerne (grundherskabet) også, og hertugerne synes at have været indstillet på ikke at øge indtægterne fra den ene af de to kategorier for ikke at miste noget fra den anden!

Efter at have været udlagt til hertugdømmets kreditorer i nogle år, blev der foretaget en overførsel af 8 bol fra Rønhave til de to hovedgårde ved Sønderborg, der blev forenet som Sønderborg Ladegård. Beg-

ge hovedgårde blev forpagtet bort til personer, der drev gårdene for egen regning i seksårige perioder, mod at betale en forpagtningsydelse til den kongelige amtstue. Hoveriet og landbrugernes landgildeydelse var omfattet af kontrakterne og måtte følgelig betales til forpagterne.

Krigenes følger og det høje skattetryk betød dog vanskeligheder med at få gårde besat, og der var mange øde driftsenheder, der skulle genopbygges.

Den øverste leder af lokaladministrationen var fra 1675 hertugen af Augustenborg, der var en slægtning til de detroniserede sønderborgske hertuger, og såvel udnævnelsen af hertug Ernst Günther som senere dennes 3 sønner efter tur var mere en kongelig begunstelse end en egentlig udnævnelse af en embedsmand, der skulle beklæde sit hverv. Den egentlige administration lå derfor i hænderne på de lavere betjente!

Lokaladministrationen, der bestod af kongelige betjente, der som regel stammede fra amtets nærmeste omegn, havde under den tidlige enevælde ret vidtgående beføjelser, og de synes at have været interesseret i at stå sig godt med landbrugerne og haft forståelse for, at de ikke både kunne yde hoveri og genopbygge resp. drive deres driftsenheder.

Efter århundredskiftet forbedrede forholdene på Als sig markant. Øen havde ikke - som de fleste andre egne af hertugdømmet - været udsat for krigshandlinger, og selv om skattetrykket fortsat var hårdt, var forholdene betydeligt mere tålelige end de fleste andre steder i det danske monarki samtidig med, at indbyggerne fortsat "arrangerede" sig med de lokale betjente - både økonomisk og socialt.

I 1717 blev F. W. von Platen udnævnt til amtmand over Sønderborg amt, og han repræsenterede en ny type embedsmand, der bragte centraladministrationen ud til amtets indbyggere. Under von Platen blev der lagt distance mellem lokaladministrationen og landbefolkningen, og selv om hvervet som amtmand i Sønderborg amt efter dennes død 1732 faldt tilbage til hertugen af Augustenborg, var det stadig von Platens ånd, der regerede amtet.

1746-54 var de to omhandlede hovedgårde i økonomisk henseende henlagt under hertugen af Augustenborg, hvis søn fra 1764 fik dem overdraget som et arveligt, adeligt fideicomis. Herved blev administrationen overtaget af de augustenborgske betjente, der

oftest var tidligere lakajer eller tjenere på det hertugelige slot.

Landsbyernes indbyggere blev inddelt i tre kategorier. Gårdene blev besiddet af bolsmænd, der udgjorde den førende gruppe og havde stemmeret i bylagene. De kunne være enten bønder (selvejere), der selv kunne disponere over deres bol og havde fortrinnsret til udnævnelse til sande- og synsmænd, eller de kunne være landboer, der måtte fæste deres bol hos hertugen eller senere kronen.

Husmandssteder oprettet før von Platens tid eller udstykket til lavere rangerede betjente blev kaldt kåd. Kådnerne måtte på lignende måde som landboerne fæste deres driftsenhed, men til et lavere beløb. Kådnerstanden fungerede primært som daglejere, men en stor del drev håndværk som bierhverv.

Endelig var der indersterne, der fæstede deres hjem hos den bolsmand, der havde udstykket dem, hos bylaget eller hos kirken afhængig af, på hvis jord de boede. De lå uden for hovedgårdsdriften og var ikke underkastet en egentlig beskatning som de to andre kategorier.

Det var bolsmændene, der måtte betale de højeste skatter og yde det største hoveri. Selvejerne har ydet mest - også hoveri, hvilket det har været den almindeligste opfattelse, at de var fritaget for! Til gengæld havde de også flere rettigheder end landboerne, og det er især bønder, der har fået tilladelse til at udstykke inderstesteder. Det er endvidere påfaldende, at uforholdsmæssig mange af de ledigblevne bol er blevet overtaget af børn af bønder.

På grund af krigshandlinger med talrige ødelæggelser i den sidste del af hertugdiden måtte myndighederne dog være lempelig med opkrævning af de pålagte ydelser, og allerede fra 1680-erne (muligvis før) blev hoveriet lagt i faste rammer, ligesom forpagterne ikke opnåede ret til at tugte de hoveriydende undersåtter på samme måde, som man bl. a. oplevede det i kongeriget.

Efter at Als i begyndelsen af 1700-tallet undgik at blive skueplads for krigshandlinger, blev der i von Platens første år indført stramninger i skatteopkrævningen samtidig med, at man indførte indfæstningsafgifter af en højere størrelsesorden end andetsteds i monarkiet. Dette medførte dog ikke faldende interesse for at blive bolsmand, hvilket vidner om området gode

stand på det tidspunkt. Og afgifterne blev ikke siden forhøjet.

Samtidig blev hoveriet efterhånden lempet, således at alle kom til at betale fripenge i stedet for at yde daglige tjenester.

Selv om hoveriet var en belastning, var det ikke så hårdt som antaget af Troels Fink og som mange steder i kongeriget: Det var således ikke nødvendigt for bolsmændene at holde heste af hensyn til hovedgårdsdriften!

Hoveriets afskaffelse betød øgede muligheder for at passe den hjemlige drift. Man anskaffede flere kreaturer, der gav mere gødning, der af flere heste blev kørt ud til markerne, der kom i en bedre stand, gav et bedre foldudbytte - og derved mulighed for at ændre den vegetabiliske produktion, således at mindre arealer skulle anvendes til naturalieydelse i bestemte kornsorter.

I det hele taget synes bolsmændene på Als at have haft et større kreaturhold, end det har været påvist i f. eks. Odsherred og Holsten.

Landbruget fik mod periodens slutning en mere varieret drift end hidtil - til trods for dyrkningsfælleskabet. Den sene udskiftning i området må ikke - som antaget af Troels Fink - tages som udtryk for en hård, overordnet styring, men vidner derimod om et udpræget selvstyre med meget stor autoritet i bylagene.

Befolkningsudviklingen i perioden betød, at der blev flere munde at mætte, hvorfor merproduktionen ikke medførte faldende priser. Væksten fandt primært sted i inderstestanden, idet bol- og kådtal var konstant. Herved kom denne gruppe til at udgøre landbrugets egentlige proletariat, selv om forskellen mellem inderster og kådnere må siges at have været flydende. Væksten kom de største bedrifter - bolsmændene og i særdeleshed selvejerne - til gode. Bolsmændene kunne ansætte flere folk (især inderster) til at hjælpe sig med arbejdet, hvilket også det store hestehold i tiden efter hoveriets afvikling vidner om, idet datidens ufjedrede vogne og tunge hjulpløve krævede megen trækraft, når man også skulle ud til de fjernest liggende dele af markerne.

Mange kådnere drev håndværk, selv om de var underkastet betragtelige restriktioner på grund af laugene i købstaden, men da de centrale myndigheder - tilskyndet af den patriarkalsk indstillede augustener-

borgske hertug - lempede købstaden Sønderborgs rettigheder til at drive håndværk, således at mange af de hidtil forbudte funktioner kunne finde sted på landet, oplevede håndværkerstanden takket være bolsmændenes større indtjening også en mærkbar vækst.

Områdets landbrugere havde en tryghed i besiddelsen af deres driftsenhed, der var fuldt på højde med de bedste forhold, Fridlev Skrubbeltrang har kunnet påvise for kongerigets vedkommende. Der fandt således ikke forsiddelser sted, og familiefæste forekom altid, hvor det var muligt.

Sammenfattende må man konkludere, at landbefolkningen under de to hovedgårde havde nogle af de bedste forhold i hele monarkiet i de første syv årtier af 1700-tallet: Stort set konstant nominel beskatning, bestemt hoveri, der efterhånden blev afløst af relativt lave pengeydelse - og en tryghed i besiddelsen af deres driftsenheder efterfulgt af et værdigt aftægt, som man næppe oplever bedre nogetsteds i hverken kongeriget eller hertugdømmet!

Tilbage er spørgsmålet, om udviklingen var styret af administrative, økonomiske eller sociale relationer.

Det var myndighederne, der styrede beskatningen og den intensitet, hvormed den blev opkrævet resp. hoveriet ydet. Og disse forhold havde en klart afsmitende effekt på landbrugernes økonomiske udfoldelses-evner.

Det sociale element - by- eller grandelaget - stod for reguleringen af byernes interne anliggender - forhold, som myndighederne reelt ikke blandede sig i resp. altid godkendte, såfremt de var vedtaget i enighed og samdrægtighed. Men der var ikke tale om noget lokalt diktatur eller undertrykkelse: Kådnernes og indersternes rettigheder måtte - selv om de ikke var repræsenteret blandt granderne - også respekteres.

Myndighederne var således også villige til at acceptere vidtgående landseparationer, der dog blev mødt med noget ængstelse fra bylagets side, og i det hele taget må man nok sige, at bylagets lokale ophav og måske manglende erfaring fra andre steder havde en hvis dæmpende virkning på udviklingen.

Det må derfor siges, at være myndighedernes - og i periodens sidste årtier i særdeleshed den augustenborgske hertugs - lempelige behandling af undersåtterne i området, der havde den væsentligste betydning for den velstand, der opstod:

Hertugen sørgede godt for sine folk!

KILDEANGIVELSER

I INDLEDNING (side 7-18)

1) f. eks. C. F. Allen: Haandbog i Fædrelandets Historie, 5. Udgave, København 1854 (side 546-548)

2) Robert Molesworth: En beskrivelse af Danmark som det var i året 1692, 2. udgave, Århus 1977 (side 36-37)

3) Fridlev Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund 1500-1800, København 1975 (side 18)

4) Inga Floto: Historie. Nyere og nyeste tid, København 1985 (side 144 ff.)

5) E. Ladewig Petersen: Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700, Dansk social historie, bind III, København 1980 (side 14)

6) Troels Fink: Rids af Sønderjyllands Historie, København 1955 (side 90-91)

7) Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805, Aabenraa 1963 (side 18-19) og samme: Den nordslesvigske embedsstand 1700-1848 i Sønderjyske Årbøger, Aabenraa 1958 (side 106)

8) f. eks. Fridlev Skrubbeltrang: Bondeskifter og Foldudbytte i Fortid og Nutid, bind 13, København 1939-40 (side 20-31)

9) f. eks. Fridlev Skrubbeltrang: Om brugen af landbohistorisk talmateriale i Fortid og Nutid, bind 19, København 1954-56 (side 249-268)

10) Fridlev Skrubbeltrang note 3 anf. arb.

11) Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, København 1940

12) Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, København 1957

13) do. (side 24)

14) Jens Jessen: Die Entstehung und Entwicklung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein zu den Beginn der Agrarreformen i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinisch Geschichte, Band 51, Kiel 1922

15) do. (side 163)

16) Poul Meyer: Danske Bylag, København 1949

17) do. (side 11)

18) Margit Mogensen: Fæstebønderne i Odsherred, København 1974

- 19) Karl Peder Pedersen: Vestfynske fæstebønder, Odense 1984
- 20) Peter Kr. Iversen: Gammelgård. Et bidrag til alsisk godshistorie i Sønderjyske Årbøger, Aabenraa 1949 (side 92-142)
- 21) do. (side 141)
- 22) Hans Christian Steinborn: Abgaben und Dienste holsteinischer Bauern im 18. Jahrhundert, Neumünster 1982
- 23) Lars N. Henningsen: Anmeldelse af do. i Sønderjyske Årbøger, Aabenraa 1984 (side 273)
- 24) Hans Chr. Steinborn anf. arb. (side 123)
- 25) Harald Behrend: Die Aufhebung der Feldgemeinschaften, Neumünster 1964
- 26) do. (side 15-44)
- 27) Ingeborg Ast-Reimers: Landgemeinde und Territorialstaat, Neumünster 1965
- 28) P. Lauridsen: Den danske Kongemagt og den nordslesvigske Bondestand i forrige Aarhundrede, Sønderjyske Aarbøger, Flensborg 1889 (side 105)
- 29) Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, København 1941
- 30) do. (side 193 og 196)
- 31) do. (side 189)
- 32) do. (side 139)
- 33) do. (side 196)
- 34) Wolfgang Prange: Die Anfänge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis 1771, Neumünster 1971
- 35) do. (side 17)
- 36) do. (side 392)
- 37) Hans Peter Carstensen: Die Dorf- und Flurverfassung im Amt Tondern im 17. und 18. Jahrhundert i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Band 54, Kiel 1924
- 38) Per Grau Møller: Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland ca. 1730-1830, Aabenraa 1984
- 39) Jörgen Hansen: Die Flurverfassung der Dörfer auf der Insel Alsen im 17. und 18. Jahrhundert, Kiel 1914
- 40) do., jfr. indledningen

II TOPOGRAFISK, GEOGRAFISK OG HISTORISK OVERSIGT (side 19-25)

1) Ernst Krag i Bogen om Als, Aabenraa 1956 (side 9)

2) do. (side 14)

3) J. P. Trap: Danmark, Bind X,3 Åbenrå-Sønderborg Amter, København 1965 (side 1048-1049)

4) Danmarks Klima, København 1933 (tavle XL)

5) J. P. Trap anf. arb. (side 1220-1221 og 1230-1231)

6) LAA, Sønderborg amtstue, pakke 89, jordebog over Sønderborg amt ca. 1671

7) Erik Kjersgaard: Danmarks historie, bind 4, 2. udgave, København 1970 (side 302)

8) Diaconus og rektor Hansen: Streitigkeiten zwischen Dänemark und Schleswig im Mittelalter i Archiv für Staats- und Kirchengeschichte, Band II, Altona 1834 (side 417 ff.)

9) L. Laursen (red.): Danmark-Norges Traktater, Bind II, København 1912 (side 110 ff.)

10) F. v. Krogh: Beiträge zur älteren Geschichte des Hauses Holstein-Sonderburg, Berlin 1877 (side 9)

11) RA, tyske kancelli, pakke A 98 I, akter vedr. forhandlinger med enkedronning Dorothea og Hans den Yngre om den gejstlige jurisdiktion på Als og Ærø m. m.

12) do. samt LAA, Sønderborg præstearkiv, pakke D, forhandlingsprotokol for kirke- og skolekollegiet 1755-1870

13) Corpus Statutorum Slesvicensium, Band III, 2. Abteilung, Schleswig 1812 (side 187-189)

14) RA, Slesvigske og holstenske regnskaber før 1580, kongens arkiv, reviderede regnskaber, Sønderborg og Nordborg amters pengeregnskaber 1533-36 og 1537-38/1540-43

15) RA, Slesvigske og holstenske regnskaber før 1580, kongens arkiv, reviderede regnskaber, Sønderborg og Nordborg amter, skatteregnskaber 1537-38/1540-43

16) Paul von Hedemann-Heespen: Die Herzogthümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit, Kiel 1926 (side 239)

17) RA, Slesvigske og holstenske regnskaber før 1580, kongens arkiv, reviderede regnskaber, Sønderborg og Nordborg amters naturaliregnskaber 1534-37/1545

18) Fridlev Skrubbeltrang: Det danske landbo-samfund 1500-1800, København 1978 (side 53)

19) Jens Jessen: Die Entstehung und Entwicklung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein bis zu dem Beginn der Agrarreformen i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Band 52, Kiel 1922 (side 1 ff.)/Det danske godssystem, Århus 1987 (side 9-10)

20) A. D. Jørgensen: Herregårdene på Als i det 16. Århundrede i Historiske Afhandlinger, Bind IV, København 1889 (side 466)

21) do. (side 470)

22) do. (side 467)

23) F. Falkenstjerne og Anna Hude (red.): Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden, København 1895-99 (side 433)

24) A. D. Jørgensen anf. arb. (side 469)

25) RA, Sønderjyske fyrstearkiver, Hans den Yngre, adkomstbreve C4, skøde på Rønhave og Balle-gård af 6.1.1590

26) Peter Kr. Iversen: Gammelgård, et bidrag til alsisk godshistorie i Sønderjyske Årbøger, Aabenraa 1949 (side 94)

27) RA, Sønderjyske fyrstearkiver, Hans den Yngre, adkomstbreve C3, skøde på Helvedgård og Gammelgård af 6.1.1584

28) L. Laursen (red.): Kronens skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark fra Reformation til Nutid, 1. Bind 1538-1648, København 1892 (side 277)

29) Henrik Ussing: Det gamle Als, København 1926 (side 250)

30) Arkivet på Deutsch Nienhof, nr. 250a, pen-geregnskab fra Hans den Yngres tid over Glücksburg, Nordborg og Sønderborg amter (ca. 1602)

31) L. Laursen note 9 anf. arb. (side 96 ff.)

32) Johanne Skovgaard i Sønderjyllands Historie, Bind III, København 1940-42 (side 14)

33) do. (side 33-34)

34) do. (side 38) samt P. F. Rist: Als's Erobring 1658 i Historisk Arkiv, Bind II, København 1885 (side 237)

35) F. v. Krogh anf. arb. (side 35 ff.)

36) P. Lauridsen: Slesvig og Kronen 1660-1671, København 1906 (side 83)

37) Karl-Erik Frandsen i Det danske landbrugs historie, bind II, Odense 1988 (side 173)

38) Johan Hvidtfeldt: Als, Turistårbogen 1969 (side 105).

39) P. v. Hedemann: Beiträge zur älteren Geschichte des Hauses Holstein-Sonderburg i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte, Band 31, Kiel 1902 (side 36)

40) F. v. Krogh anf. arb. (side 36)

41) LAÅ, Sønderborg amtstue, pakke 76, registre over kontribution og fæsteafgifter, indeholder en jordebog over Sønderborg Ladegård, der på basis af navnene kan dateres til ca. 1692. Læggets sidste 4 sider er imidlertid en afskrift af en opgørelse over de forventede indtægter fra ladegårdenes undersåtter og områder, opgjort på basis af amtskriver Jacob Jensens optegnelser for årene 1661-65.

42) LAÅ, Sønderborg amtstue, pakke 89, jordebog over Sønderborg amt ca. 1671

43) RA, sønderjyske fyrsteregnskaber, Sønderborg, sager på papir, pakke 8, regnskab over faste pengeafgifter fra St. Hans 1642-43 og 1643-44

44) H. P. Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborgerne, Slægt - Slotte - Skæbne, Sønderborg 1980 (side 24 og 173)/F. v. Krogh anf. arb. (side 58)

45) F. v. Krogh anf. arb. (side 63)

46) H. P. Clausen og Jørgen Paulsen anf. arb. (side 59)

III DEN ADMINISTRATIVE UDVIKLING (side 26-55)

1) J. Smith: Slesvigske Amtsforvaltere, København 1954 (side 66-67)

2) J. Smith: Nordslesvigske herredsfogeder i Personalhistorisk Tidsskrift, 80. årgang, København 1960 (side 108-116))

3) J. Smith note 1 anf. arb. (side 66 ff.)

4) Knud J. V. Jespersen: Danmarks historie, bind 3, tiden 1648-1730, København 1989 (side 85)

5) Fritz Jürgensen West: De kongelige Amtmænd i Hertugdømmet Slesvig 1660-1864 u. å. (side 21) og Johan Hvidtfeldt i Sønderborg bys historie, bind I, Sønderborg 1960 (side 102)

6) Johan Hvidtfeldt: Den nordslesvigske embedsstand 1700-1848 i Sønderjyske Årbøger, Aabenraa 1958 (side 109)

7) Ole Feldbæk: Danmarks historie 1730-1814, København 1982 (side 84)

8) do. (side 88)

- 9) do. (side 122-123)
- 10) J. Smith note 1 anf. arb. (side 68)
- 11) Johan Hvidtfeldt note 6 anf. arb. (side 128-129)
- 12) do. (side 129)
- 13) LAA, Sønderborg amtsarkiv, aflevering fra Kiel C III,1 nr. 7, amtsprotokol, amtmandens jurisdiktion 1717-21 (s. 134)
- 14) Johan Hvidtfeldt note 6 anf. arb. (side 130)
- 15) LAA, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (3.4.1722)
- 16) Ernst Joachim Fürsten: Der Hargesvogt im Herzogthum Schleswig, Kiel 1773 (side 71) jfr. C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland, Bind II, København 1858 (side 192)
- 17) jfr. note 4
- 18) embedseden gengivet i C. Dirckinck-Holmfeld: Der dänische Staat und die Separatisten I, Altona 1847 (dokumenttillæg side 54 ff.)
- 19) H. P. Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborgerne - slægt - slotte - skæbne, Sønderborg 1980 (side 23)
- 20) Kr. Erslev: Augustenborgernes Arvekrav, København 1915 (side 103)
- 21) jfr. note 18
- 22) H. P. Clausen og Jørgen Paulsen anf. arb. (side 31)
- 23) Johan Hvidtfeldt note 5 anf. arb. (side 109)
- 24) do.
- 25) H. P. Clausen og Jørgen Paulsen anf. arb. (side 32)
- 26) Johan Hvidtfeldt note 5 anf. arb. (side 133)
- 27) Sønderborg amtsarkiv, pakke 187, sager vedr. embedsmænd 1698-1827, læg sande- og synsmænd (13.7.1717)
- 28) Ole Feldbæk anf. arb. (side 87)
- 29) Johan Hvidtfeldt note 6 anf. arb. (side 126)
- 30) J. Smith note 1 anf. arb. (side 68-69)
- 31) LAA, Sønderborg amtstue, pakke 76, registre over kontribution og fæsteafgifter 1716-62
- 32) LAA, Sønderborg amtsarkiv, pakke 77, kopibog over breve til overordnede 1733-49 (30.3.1745)
- 33) jfr. note 27, læg sportelsager (11.10.1764). Johan Hvidtfeldt anfører i note 6 anf. arb. (side 129), at det var husfogeden, der gjorde gildet i 1739. Dette

er ikke rigtigt, men på det tidspunkt var dette embede forenet med tingskriverembedet.

34) Johan Hvidtfeldt note 6 anf. arb. (side 163)

35) LAÅ, Sønderborg byarkiv, pakke 10, kommissionen af 1698 vedr. Sønderborg by

36) Johan Hvidtfeldt note 6 anf. arb. (side 180)

37) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 207, forskellige landvæsenssager 1634-1818, læg ødegårde og bol

38) jfr. note 33

39) P. G. Thorsen: Valdemar den Andens Jydske Lov, København 1853, 2. bog 2. kapitel (side 84-86)

40) Friedlev Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund 1500-1800, København 1978 (side 44)

41) Hal Koch: Danmarks historie, bind 3, 2. udgave, København 1969 (side 433)

42) Jens Ulf Jørgensen: Ting og rettersted i Dagligliv i Danmark, bind I, 2. udgave, København 1981 (side 314)

43) Harald Behrend: Die Aufhebung der Feldgemeinschaften, Neumünster 1964 (side 68)

44) Jyske lov (note 39) 2. bog 1. kapitel (side 84)

45) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 187, sager vedr. embedsmænd 1698-1827, læg sande- og synsmænd (5.12.1763)

46) anmærkning på den tyske version af vilkårsbrevet fra Majbøl, jfr. note 171

47) f. eks. vilkårsbrevet fra Ulkebøl, LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 207, forskellige landvæsenssager 1634-1818, læg landsbyvedtægter

48) August F. Schmidt: Fra Als, København 1951, anfører, at der var to vrøgere i hver landsby foruden forstander og sognefoged. Dette er ikke rigtigt og skyldes måske de to underskrifter på henvendelserne; der var kun én vrøger i hvert bylag (og ingen i landsbyer som f. eks. Klinting, der ikke havde noget bylag), ligesom sognefogedembedet på Als ikke kendes i den behandlede periode, hvor embedets funktioner nærmest blev varetaget af fortalsmanden.

49) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 187, sager vedr. embedsmænd 1698-1827, læg v. Platen (31.10.1716)

50) Dansk biografisk leksikon, 3. udgave, bind 11, København 1982 (side 396-397)

51) Vilhelm Lorenzen i Den danske Centraladministration, København 1921 (side 60)

- 52) do. (side 65)
- 53) Fr. Olsen: Postvæsenet i Danmark indtil Christian VII's Død, København 1903 (side 8 ff.)
- 54) jfr. note 2
- 55) Knud J. V. Jespersen anf. arb. (side 198 ff.)
- 56) jfr. note 49
- 57) J. Smith note 1 anf. arb. (side 69-70)
- 58) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 187, sager vedr. embedsmænd 1698-1827, læg sande- og synsmænd (13.7.1717)
- 59) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokoller 1718-28
- 60) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 229, bøderegnskaber 1718-68
- 61) LAÅ, Sønderborg amtstue, pakke 76, registre over kontribution og fæsteafgifter 1716-62 samt LAÅ: Sønderborg amtsarkiv, pakke 203, sager vedr. landgilde, indfæstning og hoveri 1619-1793
- 62) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, aflevering fra Kiel CIII,1 nr. 7, amtsprotokol, amtmandens jurisdiktion, side 130 (18.11.1719)
- 63) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 187, sager vedr. embedsmænd 1698-1827, læg husfogeder (19.11.1725)
- 64) do., læg amtsforvaltere (4.12.1728)
- 65) J. Smith note 1 anf. arb. (side 70)
- 66) do. (side 93)
- 67) A. Pontoppidan Thyssen (red.): Dansk præste og sognehistorie, bind X, Haderslev stift, Århus 1982 (side 648)
- 68) jfr. note 50
- 69) Fritz Jürgensen West anf. arb. (side 21)
- 70) H. P. Clausen og Jørgen Paulsen anf. arb. (side 37 ff.)
- 71) do.
- 72) LASH, Abt. 66, Rentekammer zu Kopenhagen, Protocol Nr. 155, side 825, kongelig resolution af 2.12.1741
- 73) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 6, jordebøger og beskrivelser 1746-1805 (21.3.1746)
- 74) J. Smith note 1 anf. arb. (side 73 ff.)
- 75) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 68, administration og godsbetjente på Als, læg herredsfogeder på Als (pr. 1.1.1748)
- 76) do.

- 77) LAÅ, Sønderborg amtstue, pakke 76, registre over kontribution og fæsteafgifter 1716-62
- 78) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, aflevering fra Kiel C III,1 nr. 20, amtsprotokol 1753-60 (13.1.1756)
- 79) Fritz Jürgensen West anf. arb. (side 22)
- 80) Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, København 1941 (side 165 og 167)
- 81) J. Smith note 1 anf. arb. (side 70)
- 82) H. P. Clausen og Jørgen Paulsen anf. arb. (side 176-177)
- 83) do. (side 178)
- 84) Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt: Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele, En Oversigt, København 1944 (side 72-73)
- 85) do. (side 17)
- 86) Fritz Jürgensen West anf. arb. (side 22)
- 87) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 187, sager vedr. embedsmænd 1698-1827 (8.10.1764)
- 88) do. (11.10.1764)
- 89) do. (10.10.1764)
- 90) J. Smith note 2 anf. arb. (side 111)
- 91) do.
- 92) J. Smith note 1 anf. arb. (side 74)
- 93) H. P. Clausen og Jørgen Paulsen anf. arb. (side 176)
- 94) do. (side 180)
- 95) H. V. Gregersen: Slesvig og Holsten indtil 1830, København 1981 (side 405)
- 96) f. eks. H. P. Clausen og Jørgen Paulsen anf. arb. (side 181)
- 97) Jørgen Steen Jensen: Hertug Hans den Yngre, Sønderborg 1971 (side 139)
- 98) RA, De sønderjyske fyrstearkiver, Sønderborg, sager på papir, pakke 8, regnskab over de faste pengeafgifter 1642-44
- 99) J. Raben: Fra Ulkebøl Sogn, Sønderborg uden år (side 26)
- 100) jfr. stillingsangivelserne i kirkebøgernes faderlister
- 101) J. P. Trap: Danmark, femte udgave, bind X,3, Åbenrå-Sønderborg amter, København 1967 (side 1268)
- 102) do. (side 1224)
- 103) do. (side 1240-41)
- 104) J. Bladt sen. i Kegnæs 1615-1965, Sønderborg 1965 (side 43-44)

- 105) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 77, kopi-bog over breve til overordnede 1733-39 (26.9.1745)
- 106) J. P. Trap anf. arb. (side 1125, 1240 og 1268)
- 107) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 202, sager vedr. Sønderborg Ladegård 1684-1764)
- 108) do.
- 109) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 81, Rumohrsgård og landsbyen Bro, Rønhave 1706-1857, do. pakke 85, Sønderborg Ladegård III 1710-1861 samt LASH, Abt. 66, Rentekammer zu Kopenhagen, Nr. 2275-2282, do. Abt. 24, Schleswig-Holsteinische Kammer auf Gottorf, Nr. 125, 259, 260 og 261.
- 110) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 85, Sønderborg Ladegård 1710-1861 (punkt 5 stk. 9)
- 111) do. (punkt 5 stk. 7)
- 112) do. (punkt 5 stk. 1)
- 113) do. (punkt 5 stk. 8)
- 114) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokoller, 1718-23, flere steder
- 115) Christian Maibøll: Spredte Træk fra Hoveritiden i Als Sønderherred i Sønderjydske Maanedsskrift 1948 (side 180) samt LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokoller, 1723-24, side 17
- 116) Christian Maibøll anf. arb. (side 181)
- 117) J. P. Trap anf. arb. (side 1125, 1224, 1302 og 1240-41)
- 118) H. P. Clausen og Jørgen Paulsen anf. arb. (side 37)
- 119) J. P. Trap anf. arb. (side 1125)
- 120) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 85, Sønderborg Ladegård III 1710-1861 (11.12.1805)
- 121) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 83, Sønderborg Ladegård I 1691-1830 (28.1.1779)
- 122) Harald Jørgensen: Lokaladministrationen i Danmark, København 1985 (side 232)
- 123) do. (side 234)
- 124) do. (side 237-238)
- 125) do. (side 241-242)
- 126) do. (side 237)
- 127) RA, tyske kancelli, pakke A 98 II, akter vedr. forhandlinger med enkedronning Dorothea og Hans den Yngre om den gejstlige jurisdiktion på Als og Ærø m. m. 1573-91, 1609 (1609)
- 128) Gunnar Olsen: Hovedgård og bondegård, København 1957 (side 211)

- 129) LAÅ, Hørup præstearkiv, pakke H8, sager vedr. Majbølgård 1640-1863
- 130) G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, Aabenraa 1968 (side 137)
- 131) Harald Jørgensen anf. arb. (side 236)
- 132) do. (side 238)
- 133) Biskop Jørgen Hansens redegørelse til præsterne på Als og Ærø ang. gejstlighedens højretslige forhold, gengivet i J. Raben: Fra Hørup Sogn, Sønderborg uden år (side 36-48)
- 134) do.
- 135) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 138, forskelligt vedr. rets- og politivæsenet 1736-1853
- 136) jfr. note 134
- 137) G. Japsen anf. arb. (side 15)
- 138) do. (side 142)
- 139) Harald Jørgensen anf. arb. (side 236)
- 140) J. Slettebo: Præstegårde på Als og Sundeved, Sønderborg 1966 (side 24)
- 141) do. (side 15) samt LAÅ, bispearkiver, Als sønder herred nr. 257, stiftsbog 1690
- 142) A. Pontoppidan Thyssen (red.): Dansk præste og sognehistorie, bind X, Haderslev stift (side 647-649 og 657-658)
- 143) Harald Jørgensen anf. arb. (side 236)
- 144) J. Raben note 133 anf. arb. (side 35) samt LAÅ: Hørup præstearkiv, pakke Ca 1, kirkeregnskabsbog 1691-1776
- 145) LAÅ, bispearkiver, Als sønder herred nr. 257, stiftsbog 1690
- 146) J. Raben note 133 anf. arb. (side 56)
- 147) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (15.7.1722, side 127)
- 148) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 229, bøderegnskaber 1718-68 (1718, hvor Friederich Krukow, Ulkebøl, på kirkegården har slået Jørgen Hansen, skoleholder i Sundsmark med et stykke strik, hvilket blev takseret til en bøde på 1 rdl.)
- 149) Christian Maibøll: Skotøjsfabrikant Jørgen Andresen Petersen og Hustru Meta Marie Frost, Tønder 1946 (side 179) samt bøderegnskaberne for 1722 og 1724 i LAÅ: Sønderborg amtsarkiv, pakke 229, bøderegnskaber 1718-68
- 150) Harald Jørgensen anf. arb. (side 249-250)
- 151) G. Japsen anf. arb. (side 132 ff.)
- 152) LASH, Abt. 66, Rentekammer zu Kopenhagen, Protocol Nr. 155 (side 825, resolution af 15. juli 1741)

- 153) do. (side 142)
- 154) Harald Jørgensen anf. arb. (side 238)
- 155) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 68, administration og godsbetjente på Als 1747-1848, lægsand- og synsmænd på Als 1761-1803 (29.1.1778)
- 156) "Wirtschaftskorporation", Georg Hanssen: Agrarhistorische Abhandlungen, Band 2, Leipzig 1884 (side 85)
- 157) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 47, hertugens dekret- og resolutionsprotokol 1764-84 (side 7 - 30.10.1764)
- 158) Poul Meyer: Danske Bylag, København 1949 (side 345)
- 159) do. (side 363)
- 160) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 32, landsbyfællesskab og udskiftning 1638-1827, læg Lebøl (10.4.1825)
- 161) "bolsmand Christen Christensen, Vollerup, betaler 16 skilling for at have handlet mod det såkaldte vilkårsbrev", LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 229, bøderegnskaber 1718-68 (1731)
- 162) f. eks. LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1725-28 (side 181 og 205)
- 163) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 229, bøderegnskaber 1718-68 (1725)
- 164) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (side 441 - 4.11.1718)
- 165) RA, Regeringskancelliet i Glückstadt, pakke 158 I, sager vedr. Sønderborg by 1695-1709
- 166) RA, Regeringskancelliet i Glückstadt, pakke 158 II, sager vedr. Sønderborg by 1703-16 (23.5.1704)
- 167) Poul Meyer anf. arb. (side 395)
- 168) do. (side 345)
- 169) August F. Schmidt anf. arb. (side 26)
- 170) jfr. indledningen til vilkårsbrevene
- 171) Vilkårsbrevene kendes i dansksprogede afskrifter i Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Aabenraa, i Sønderborg amtsarkiv, pakke 207, forskellige landvæsenssager 1634-1818, samt i godsarkiverne, de augustenborgske godser, pakke 32, landsbyvedtægter 1638-1827. De tysksprogede afskrifter findes på Rigsarkivet, København, Rentekammerets afdeling vedrørende hertugdømmerne, pakke C 101 a, afskrifter af landsbyvedtægter og hertugelige vilkårsbreve fra Als og Ærø 1737 (tidligere registreret under "Glücksburger-arkivet, pakke LXXIV b")

172) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, aflevering fra Kiel CIII,1 nr. 7, amtsprotokol, amtmandens jurisdiktion 1717-21 (side 126-127 - 23.8.1719)

173) Poul Meyer: Danske Bylag, København 1949 (side 92)

174) do. (side 106)

175) jfr. vilkårsbrevene fra Hørup, Lambjerg og Majbøl

176) Poul Meyer anf. arb. (side 97)

177) do. (side 93)

178) do. (side 109-110)

179) anmærkning i den tyske oversættelse af vilkårsbrevene fra Mintebjerg og Ulkebøl, jfr. note 171

180) Rigsarkivet, København: Tyske kancelli, Regeringskancelliet i Glückstadt, pakke 158 I, sager vedr. Sønderborg by 1695-1707

181) jfr. note 171 (Sønderborg amtsarkiv)

182) Poul Meyer anf. arb. (side 126)

183) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (side 135 m. v.)/do. CIII,1 nr. 7, amtsprotokol, amtmandens jurisdiktion 1717-21 CIII,1 nr. 7 (side 23 og 35-36)

184) Karl-Erik Frandsen i Det Danske Landbrugs historie, bind II, Odense 1988 (side 20 samt 32-33)

185) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, bind 77, kopibog over breve til overordnede 1733-49 (12.8.1735)

186) Karl-Erik Frandsen note 184 anf. arb. (side 15)

187) Karl-Erik Frandsen: Vang og tægt, Esbjerg 1983 (side 251-152)

188) LAÅ, bispearkiver, Als Sønder Herred nr. 257, stiftsbog 1690

189) Karl-Erik Frandsen note 184 anf. arb. (side 32)

190) Karl-Erik Frandsen note 184 anf. arb. (side 259) samt note 187 anf. arb. (side 35)

191) Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, København 1941 (side 35)

192) do. (side 37)/Per Grau Møller: Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland ca. 1730-1830, Aabenraa 1984 (side 52)

193) do. (side 83)

194) August F. Schmidt anf. arb. (side 28)

195) jfr. note 171 (de augustenburgske godser)

196) anmærkning på den tyske version af vilkårsbrevene, jfr. note 171

197) Poul Meyer anf. arb. (side 99)

IV LANDBRUGERNES ØKONOMI (side 56-99)

1) N. Falck: Handbuch des Schleswig-Holsteinschen Privatrechts, 3. Band, 2. Abteilung, Altona 1838 (side 564)

2) Harald Behrend: Die Aufhebung der Feldgemeinschaften, Neumünster 1964 (side 19)

3) do.

4) Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, København 1940 (side 17)

5) Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, København 1940 (side 180)

6) P. G. Thorsen (red.): Valdemar den Andens Jydske Lov, København 1853 (3. bog kapitel 11 ff. - side 218 ff.)

7) Max Sering: Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein, Berlin 1908 (side 207)

8) do. (side 34)

9) Erik Kjersgaard: Danmarks historie, bind 4, 2. udgave, København 1980, side 302)

10) Harald Behrend anf. arb. (side 15)

11) F. W. Wimpfen: Die Lehre von den Festegütern i Staatsbürgerliches Magazin, Band 6, Schleswig 1826 (side 243)

12) Harald Behrend anf. arb. (side 16)/Jens Jessen: Die Entstehung und Entwicklung der Gutsherrschaft in Schleswig-Holstein bis zu dem Begin der Agrarreformen i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Band 51, Kiel 1922 (side 4 ff.)

13) L. Laursen (red.): Kronens Skøder på afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden, Bind I, København 1892 (side 277)

14) Henning Mathiesen: Bonde og landbo, bol og kåd, utrykt opgave i forskningsteknik, Odense Universitet 1988

15) Fridlev Skrubbeltrang anf. arb. (side 15)

16) RA: Sønderjyske fyrstearkiver, sønderborgske hertuger, sager på papir, pakke 8, regnskab over faste pengeafgifter fra St. Hans 1642-43 og 1643-44

17) LAÅ, Sønderborg amtstue, pakke 89, jordebog over Sønderborg amt ca. 1671

18) LAÅ, Sønderborg amtstue, pakke 198, sager vedr. Rønhave 1688-1764

- 19) LAÅ, Søndeborg amtstue, pakke 76, registre over kontribution og fæsteafgifter
- 20) LAÅ, Sønderborg amtstue, pakke 87, jordebog over Sønderborg amt 1700
- 21) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 5, alsiske jordebøger 1651-1751
- 22) LAÅ, Sønderborg amtstue, pkke 88 jordebog over Sønderborg amt 1722
- 23) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 6, jordebøger og beskrivelser 1746-1805/LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 200, inventarium over Rønhave og Sønderborg Ladegård 1747
- 24) jfr. note 21
- 25) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 6, jordebøger og beskrivelser 1746-1805
- 26) jfr. note 23
- 27) LAÅ, Hørup præstearkiv, pakke H 2, optegnelsesbog 1660-1728/LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (side 46 - 23.1.1720)
- 28) jfr. note 22
- 29) jfr. note 20
- 30) f. eks. jordebogen fra 1671 (jfr. note 17)
- 31) Poul Rasmussen: Mål og vægt, København 1975 (side 74)
- 32) do. (side 53)
- 33) do. (side 74)
- 34) LAÅ, udskiftningsakter fra Hørup og Ulkebøl sogn
- 35) L. Bargum: Die Landsmaasse in den Herzogthümern Schleswig, Holstein und Lauenburg i Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg, Band 6, Kiel 1863 (side 261-262),
- 36) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 77, kopibog over breve til overordnede 1733-49 (29.12.1747)
- 37) jfr. note 34
- 38) Corpus Statutorum Slesvicensium, Band III, 2. Abteilung, Schleswig 1812 (side 187-189)
- 39) LAÅ, Sønderborg byarkiv, pakke 9, diverse ældre breve vedr. Sønderborg 1544-1678 (19.2.1626)
- 40) jfr. note 36 (12.9.1747)
- 41) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, aflevering fra Kiel, C III,1 nr. 93, sager vedr. relutionsretten 1718-81
- 42) Johannes Fred. Hansen: Vollständige Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig, Flensburg 1770 (side 361)

- 43) RA, Regeringskancelliet i Glückstadt, pakke 158 I, sager vedr. Sønderborg by 1695-1709
- 44) Harald Behrend anf. arb. (side 21)
- 45) Fridlev Skrubbeltrang anf. arb (side 18)
- 46) do. (side 16)
- 47) Harald Behrend anf. arb. (side 19)/Max Sering anf. arb. (side 234)
- 48) Lokalhistorisk arkiv, Ulkebøl, kopi af samtidig afskrift (5.12.1631)/LAA, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (side 135 (9.2.1719) og 334 (september 1721))
- 49) Harald Behrend anf. arb. (side 21)
- 50) Fridlev Skrubbeltrang anf. arb. (side 19)
- 51) do. (side 20-21)
- 52) Max Sering anf. arb. (side 238)
- 53) Harald Behrend anf. arb. (side 21)
- 54) jfr. note 16, 17, 58, 22, 59, 23 og 26
- 55) Fridlev Skrubbeltrang anf. arb. (side 38)
- 56) Max Sering anf. arb. (side 236-237)
- 57) Harald Behrend anf. arb. (side 21) ,
- 58) LAA, Sønderborg amtsarkiv, pakke 207, forskellige landvæsenssager 1634-1818, læg forskelligt vedr. kådnere 1715-82, 1818 (1715)
- 59) do. (1734)
- 60) Jörgen Hansen: Die Flurverfassung der Dörfer auf der Insel Alsen, Kiel 1914 (side 13)
- 61) Max Sering anf. arb. (side 232-233)
- 62) LAA, Sønderborg amtstue, aflevering fra Kiel, CIII,3 nr. 277, sager vedr. brugen af "minde" (29.7.1747)
- 63) Max Sering anf. arb. (side 238-239)
- 64) jfr. note 36
- 65) Jörgen Hansen anf. arb. (side 14)
- 66) Max Sering anf. arb. (side 174)
- 67) do. (side 54)
- 68) LAA, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (side 127 - 15.7.1722)/do., aflevering fra Kiel, amtsprotokol, amtmandens jurisdiktion CIII,1 nr. 7 (side 81 - 16.2.1719)
- 69) LAA, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1725-28 (side 30)
- 70) jfr. note 25
- 71) Holger Hjelholt i Sønderjyllands Historie, Bind III, København 1940-42 (side 243)
- 72) Finn Grandt-Nielsen: Håndværkere i Dagligliv i Danmark, bind IV, 2. udgave, København 1982 (side 175)

- 73) Johan Hvidtfeldt i Sønderborg Bys Historie, Bind I, Sønderborg 1960 (side 143)
- 74) jfr. note 25
- 75) Fridlev Skrubbeltrang anf. arb. (side 154)
- 76) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 215, forskellige håndværkssager 1698-1783 (1735)
- 77) jfr. note 59
- 78) jfr. note 76
- 79) jfr. note 59
- 80) jfr. note 69 (side 72 - 2.3.1719)
- 81) jfr. note 36 (6.9.1735)
- 82) jfr. note 76 (laugsartikler for smedene fra 1698)
- 83) jfr. note 76, læg smedehåndværk 1724-75 (29.8.1724)
- 84) jfr. note 76 (1735)
- 85) jfr. note 58
- 86) jfr. note 76 (1735)
- 87) do.
- 88) jfr. note 36 (3.12.1745)
- 89) Chronologische Sammlung der im Jahre 1764 ergangenen Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein, die Herrschaft Pinneberg, Grafschaft Ranzau und Stadt Altona, Kiel 1803 (side 11 (21.4.1764) og 25 (10.8.1764))
- 90) jfr. note 36 (12.8.1735)
- 91) jfr. note 88
- 92) LAÅ, Sønderborg byarkiv, pakke 10, kommissionen af 1698 vedr. Sønderborg by/do., pakke 127, ældre håndværkssager 1596-1849/RA: tyske cancelli, pakke 191 I-III, håndværks- og næringssager 1615, ca. 1700-ca. 1848
- 93) jfr. note 36 (5.3.1746)
- 94) Chronologische Sammlung 1764 (side 28 - 3.9.1764)
- 95) jfr. note 36 (oktober 1736)
- 96) jfr. note 68 (side 44 - 25.1.1720)
- 97) Holger Hjelholt note 71 anf. arb. (side 333)
- 98) Max Sering anf. arb. (side 232)
- 99) Silke Götsch: Beiträge zum Gesindewesen in Schleswig-Holstein zwischen 1740 und 1840, Neumünster 1978
- 100) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 207, forskellige landvæsenssager, læg sager vedr. inderster 1744-1800 (21.5.1800)
- 101) jfr. note 36

102) R. Mejborg: Nordiske Bøndergaarde i det XVIde, XVIIde og XVIIIde Aarhundrede, Første Bind, Slesvig, København 1892 (side 167)

103) jfr. note 23

104) R. Mejborg anf. arb. (side 167-168)

105) jfr. note 23

106) Max Sering anf. arb. (side 234)

107) RA, slesvigske og holstenske regnskaber før 1580, kongens arkiv, reviderede regnskaber, Sønderborg og Nordborg amters pengeregnskaber 1533-36 og do. 1537-38/1540-43

108) Gunnar Olsen: Hovedgaard og bondegård, København 1957 (side 84 ff.)

109) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 207, forskellige landvæsenssager 1634-1818, læg fæstesager 1716-1804 (undersåtternes henvendelse 10.6.1728)

110) do. (tyske kancelli 3.7.1828)

111) jfr. note 109

112) Fridlev Skrubbeltrang anf. arb. (side 134)

113) Sønderborg amtstue, pakke 76, registre over kontribution og fæsteafgifter 1716-62 (23.4.1720)

114) do. samt LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 203, sager vedr. landgilde, indfæstning og hoveri 1619-1793 (designationer over fæstebønder 1717-46)

115) jfr. note 107

116) Fridlev Skrubbeltrang anf. arb. (side 162)

117) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 207, forskellige landvæsenssager 1634-1818, læg fæstesager 1716-1804 (18.3.1727)

118) do. (23.9.1727)

119) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 203, sager vedr. landgilde, indfæstning og hoveri 1619-1793 (oversigter over fæstepengerestanter 1728-30)

120) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 207, forskellige landvæsenssager 1634-1818, læg fæstesager 1716-1804 (8.2.1728 og 10.6.1728)

121) jfr. note 114. I alt 9 bol og 2 kåd skiftede besidder

122) Fridlev Skrubbeltrang anf. arb. (side 229)

123) jfr. bl. a. note 114

124) Fridlev Skrubbeltrang anf. arb. (side 228)

125) f. eks. LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 76, amtsprotokol 1718-23 (side 419 - 7.4.1723), hvor en landbo tilbyder at overtage et bol med 7 forældre-løse småbørn

126) LAÅ, Sønderborg byarkiv, St. Jørgens hospital, Ældre hospitalssager 1565-1848

- 127) jfr. note 107
- 128) Svend Gissel: Landgilde og udsæd på Sjælland, København 1968 (side 39 ff.)
- 129) jfr. note 107
- 130) Hans H. Fussing: Herremand og Fæstebonde, København 1942 (side 96 ff.) og Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, København 1940 (side 469-470)
- 131) jfr. note 16
- 132) J. A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, København 1894 (side 91)
- 133) Tabellen er baseret på LAÅ, Sønderborg amtstue, pakke 89, jordebog over Sønderborg amt ca. 1671 suppleret med oplysninger fra LAÅ, Sønderborg amtstue, pakke 88, jordebog over Sønderborg amt 1722. I jordebøgerne forekommer lejlighedsvis fejlskrivninger, hvorfor opgørelserne kan variere minimalt.
- 134) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 77, kopi-bog over breve til overordnede 1733-49 (12.8.1735)
- 135) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1725-28 (side 43 ff.)
- 136) do., amtsprotokol 1718-23 (side 134)
- 137) do. (side 124)
- 138) do. (side 87 - 3.4.1722)
- 139) jfr. note 136 og 138
- 140) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (side 424 - 26.1.1723)
- 141) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 46, hertugens dekret- og resolutionsprotokol 1743-64 (side 100 - 26.10.1747)
- 142) Ulrich Lange: Die politische Privilegien der schleswig-holsteinsiche Stände 1588-1675, Neumünster 1980 (side 143 ff.)
- 143) Holger Hjelholt i Sønderjyllands Historie, Bind 3, København 1940-42 (side 263)
- 144) f. eks. LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23, side 446 (6.4.1718) samt LAÅ, retsbetjentarkiver, Augustenborg herred, pakke 1610, skiftebreve 1747-64, 1795-1839
- 145) jfr. note 143
- 146) do.
- 147) Holger Hjelholt anf. arb. (side 329) anfører, at magasinkornpenge blev betalt af det fulde plovstal i Sønderborg amt; dette synes ikke at blive bekræftet af jordebogen fra 1722, jfr. note 22
- 148) Holger Hjelholt anf. arb. (side 328)
- 149) jfr. note 143

- 150) Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (side 242)
- 151) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 77, kopi-bog over breve til overordnede 1737-49 (9.5.1745)
- 152) jfr. note 22
- 153) Peter Lüders: Historische Darstellung und rechtliche Prüfung der Dienst- und Zinns-Pflicht sowohl der Bonden- wie auch Feste-Bohlsleute in denen ... vier Lehngütern: Rönnhoff, Langenvorwerk, Kekenisgaard und Maybüllgaard, 1. Band, Sønderborg 1832 (side 89 ff.)
- 154) Peter Kr. Iversen: Gammelgård i Sønderjydske Årbøger, Aabenraa 1949 (side 141), kobler denne "afgift" sammen med restancer i betaling af kontribution, hvilket ikke er rigtigt, jfr. således bl. a. at kontributionen i perioder blev opkrævet med mindre beløb end restancernes vækst!
- 155) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 229, bøde-regnskaber 1718-68
- 156) do. (1717 og 1718)
- 157) do. (1732)
- 158) do. (1736)
- 159) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, aflevering fra Kiel, CIII,1 nr. 20, amtsprotokol 1753-60 (side 245 - 18.2.1757)
- 160) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1725-28 (side 171 - 1724)
- 161) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, aflevering fra Kiel, CIII,1 nr. 7, amtsprotokol, amtmandens jurisdiktion 1717-21 (side 87 - 9.3.1719)
- 162) Repertorium der für die Herzogthümer Schleswig und Holstein erlassenen Verordnungen und Verfügungen, Erster Theil, Kiel 1824 (side 264)
- 163) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, aflevering fra Kiel, CIII,1 nr. 14, amtsprotokol, amtmandens jurisdiktion 1733-41 (18.3.1739 og 26.4.1739)
- 164) LAÅ, Ulkebøl præstearkiv, C III,6 nr. 570, fattigsager i Ulkebøl 1737-42
- 165) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (side 326 - 8.6.1720)
- 166) Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805, Aabenraa 1963 (side 5)/Det danske godssystem, Århus 1987 (side 9)
- 167) O. Nielsen: Alses Overgivelse til de kejserlige Tropper i Krigen 1627-29 i Historisk Tidsskrift, 3. Række, Bind VI, København 1867 (side 69)

- 168) P. F. Rist: Als's Erobring 1658 i Historisk Arkiv, Bind II, København 1885 (side 237)
- 169) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (side 97 -2.9.1721)
- 170) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 77, kopi-bog over breve til overordnede 1733-49 (12.8.1735)
- 171) do. (30.3.1745)
- 172) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (side 400 - 23.2.1723)
- 173) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 77, kopi-bog over breve til overordnede 1733-49 (30.3.1745)
- 174) Johan Hvidtfeldt note 166 anf. arb. (side 13)
- 175) Det danske godssystem (side 10)
- 176) Peter Lüders anf. arb. (side 11)
- 177) Harald Behrend anf. arb. (side 15)
- 178) RA, Tyske kancelli, pakke A 98 I, akter vedr. forhandlinger med enkedronning Dorothea og Hans den Yngre on den gejstlige jurisdiktion på Als og Ærø m. v. 1567-73
- 179) Peter Lüders anf. arb. (side 69)
- 180) Johan Hvidtfeldt note 166 anf. arb. (side 18)
- 181) Holger Hjelholt anf. arb.
- 182) Johan Hvidtfeldt note 166 anf. arb. (side 19)
- 183) do.
- 184) Holger Hjelholt anf. arb. (side 269)
- 185) Johanne Skovgaard i note 181 anf. arb. (side 48)
- 186) do. (side 74)
- 187) jfr. note 16
- 188) LAÅ, Sønderborg amtstue, pakke 76, registre over kontribution og fæsteafgifter 1716-62 (jordebog ca. 1692, indeholdende en 4-siders afskrift fra en opgørelse over de forventede indtægter af hovedgårdenes undersåtter og områder, opgjort på basis af amtskriver Jacob Jensens optegnelser for årene 1661-65)
- 189) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 198, sager vedr. Rønhave 1688-1764 (jordebog 1688)
- 190) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 89, jordebog over Sønderborg amt ca. 1671
- 191) P. H. Resen: Atlas Danicus, København ca. 1670
- 192) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 85, Sønderborg Ladegård III 1710-1867 (beskrivelse i lejekontrakt, 17.5.1710)
- 193) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 77, kopi-bog over breve til overordnede 1733-49 (26.9.1745)

194) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1725-28 (side 228 - 4.12.1719)/LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 47, hertugens dekret- og resolutionsprotokol 1764-84 (side 72 - 14.12.1765)

195) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, aflevering fra Kiel, CIII,1 nr. 14, amtsprotokol, amtmandens jurisdiktion 1733-41 (13.8.1735)

196) Eduard Alberti: Lexicon der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen und Eutinischen Schriftsteller von 1829 bis Mitte 1866, Erste Abtheilung A-L, Kiel 1867 (side 564)

197) Peter Lüders anf. arb. (side 139)

198) LAÅ, Sønderborg amtstue, bind 87, jordebog over Sønderborg amt 1700

199) f. eks. LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (side 443 - 4.11.1718)/amtsprotokol 1723-24 (side 10)/amtsprotokol 1725-28 (side 179 - 24.3.1724)

200) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, aflevering fra Kiel, CIII,1 nr. 7, amtsprotokol, amtmandens jurisdiktion 1717-21 (side 54 - 4.8.1718)

201) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (side 161 - 14.2.1719)

202) do., amtsprotokol 1725-28 (side 179 - 24.3.1724)

203) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (side 451)/do., aflevering fra Kiel, CIII,1 nr. 7, amtsprotokol, amtmandens jurisdiktion 1717-21 (side 80 - 26.1.1719)

204) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, bind 77, kopibog over breve til overordnede 1733-49 (26.9.1745)

205) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 85, Sønderborg Ladegård III 1710-1867 (fortegnelse over ladegården, udfærdiget 12.5.1710)

206) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 198, sager vedr. Rønhave 1688-1764 (kontrakt af 29.4.1710)

207) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 85, Sønderborg Ladegård III 1710-1867 (kontrakt af 29.4.1710)

208) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (23.1.1720)

209) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1723-24 (side 17 - 20.8.1718)/do., aflevering fra Kiel, CIII,1 nr. 7, amtsprotokol, amtmandens jurisdiktion 1717-21 (side 31-32 - 4.9.1717)

210) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1725-28 (side 249)

211) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, aflevering fra Kiel, C III,1 nr. 7, amtsprotokol, amtmandens jurisdiktion 1717-21 (side 124)

212) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 47, hertugens dekretprotokol 1764-84 (15.8.1767)

213) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (side 424 - 26.1.1723)

214) do., amtsprotokol 1725-28 (side 43)

215) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 85, Sønderborg Ladegård III 1710-1861, (kontrakt af 1.5.1728)

216) Peter Lüders anf. arb. (side 12-13)

217) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 31, fæstebøndernes ydelser 1726-1856, læg sager vedr. bøndernes arbejds- og kørselsydelser (11.6.1739)/Peter Lüders anf. arb. (side 13 ff.)

218) Peter Lüders anf. arb. (side 20 ff.)/LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, aflevering fra Kiel, CIII,1 nr. 14, amtsprotokol, amtmandens jurisdiktion 1733-41 (24.11.1740)

219) do. (side 22)/LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, aflevering fra Kiel, CIII,1 nr. 14, amtsprotokol, amtmandens jurisdiktion 1733-41 (7.11.1741)

220) Wolfgang Prange: Die Anfänge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis 1771, Neumünster 1971 (side 405-407)

221) Peter Lüders anf. arb. (side 27 ff.)

222) Wolfgang Prange anf. arb. (side 410)

223) jfr. note 221

224) Peter Lüders anf. arb. (side 35)

225) do. (side 29-31)

226) do. (side 37 ff.)

227) Wolfgang Prange anf. arb. (side 428)

228) do. (side 427)

229) Peter Lüders anf. arb. (side 42)

230) do. (side 45-46)

231) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, aflevering fra Kiel, CIII,1 nr. 20, amtsprotokol 1753-60 (side 253 - 26.3.1757)

232) do. (side 49)

233) Wolfgang Prange anf. arb. (side 451)

234) jfr. note 68

235) Peter Lüders anf. arb. (side 63)

236) do. (side 65-66)

237) Wolfgang Prange anf. arb. (side 534)

238) Holger Hjelholt anf. arb. (side 338)

239) do. (side 337)

- 240) Gunnar Olsen anf. arb. (side 148 ff.)
- 241) Fridlev Skrubbeltrang anf. arb. (side 175 ff.)
- 242) do. (side 185 ff.)
- 243) LAA, Augustenborg godsarkiv, pakke 47, hertugens dekret- og resolutionsprotokol 1764-84 (flere steder)
- 244) RA, slesvigske og holstenske regnskaber før 1580, kongens arkiv, reviderede regnskaber, Sønderborg og Nordborg amter ca. 1500, 1514, 1518 og 1524 og do., Sønderborg og Nordborg amters naturalieregnskaber 1534-37/1545
- 245) RA, sønderjyske fyrstearkiver, Sønderborg, sager på papir, pakke 8, regnskaber over faste pengeafgifter 1642-43 og 1643-44
- 246) Emil Waschinski: Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226-1864, Neumünster 1952 (side 173)
- 247) LAÅ, Sønderborg amtstue, pakke 87, jordebog over Sønderborg amt 1700
- 248) Lars N. Henningsen: Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland 1698-1847, Sønderjyske Årbøger, Aabenraa 1981 (side 9)
- 249) do.
- 250) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 6, jordebøger og beskrivelser 1746-1805
- 251) i LAÅ, retsbetjentarkiver, Augustenborg gods, pakke 1610, skiftebreve 1747-64, 1795-1839, findes 22 skifter for bolsmænd i området for perioden 1747-54; heraf er 15 udfærdiget i forbindelse med overdragelse til eller fra sættemænd, medens de sidste 7 er udfærdiget i forbindelse med overdragelse til søn eller svigersøn. På grund af det lille antal og den manglende repræsentativitet er skifterne ikke inddraget i detaljeret grad i fremstillingen
- 252) Emil Waschinski anf. arb. (side 113)
- 253) LAÅ, Sønderborg amtstue, pakke 76, jordebog over Sønderborg Ladegård ca. 1692
- 254) Emil Waschinski anf. arb. (side 113)
- 255) Lars N. Henningsen note 248 anf. arb. (side 13)
- 256) Emil Waschinski anf. arb. (side 91-92)
- 257) jfr. note 247
- 258) jfr. note 255
- 259) Sønderborg amtsarkiv, pakke 77, kopibog over breve til overordnede 1733-49 (12.8.1735)

260) R. Mejborg: Nordiske Bøndergaardene i det XVIde, XVIIde og XVIIIde Aarhundrede, Bind I, Slesvig, København 1892 (side 138)

261) jfr. note 259

262) do.

263) Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23, (side 424 ff. - 26.1.1723)

264) Sønderborg amtsarkiv, pakke 207, forskellige landvæsenssager, læg beskrivelse af samtlige kåd i Sønderborg amt (16.7.1734)

265) Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (side 344)

266) Emil Waschinski anf. arb. (side 175)/Karl-Erik Frandsen i Det danske landbrugs historie, bind II, Odense 1988 (side 56)

267) C. Danckwerth: Neue Landesbeschreibung der zwei Herzogthümer Schleswig und Holstein, zusamt vielen neuen Landcharten von J. Mejer, Husum 1652

268) Jørgen Steen Jensen: Hertug Hans den Yngre, Sønderborg 1971 (side 47)

269) jfr. note 247

270) Taksation over fæstebøndernes kvæg og bygninger i Ladegård og Rønhave len 1754, jfr. note 250

271) Hans-Christian Steinborn: Abgaben und Dienste holsteinische Bauern im 18. Jahrhundert, Neumünster 1982 (side 29)

272) do. (side 175-176)

273) Overdragelsesinstrument for de to godser Rønhave og Sønderborg Ladegård 1746, jfr. note 250

274) M. Mackeprang: Søren Abildgaards Dagbog fra hans Rejser i Nordslesvig 1775-76 i Sønderjyske Årbøger, Aabenraa 1906 (side 146)

275) Jørgen Bromand og J. Slettebo: Heste, Sønderborg 1985 (side 29 ff.)

276) jfr. note 270 og 273

277) Svend Cedergreen Bech: Danmarks historie, bind 9, 2. udgave, København 1970 (side 276)/Inger Biehl Hansen: Kvægpesten i 1700-tallet, Sønderjyske Årbøger, Aabenraa 1990 (side 37 ff.)

278) do. (side 277)

279) LAA, Sønderborg amtsarkiv, pakke 77, kopi-bog over breve til overordnede 1733-49 (24.12.1745 og 11.2.1746)

280) RA, sønderjyske fyrstearkiver, Hans den Yngre, sager på papir, pakke 16, svineregnskab for skovene i Sundeved og på Als 1604

281) jfr. note 251

- 282) flere fæstere betalte høns og æg i landgilde
- 283) jfr. note 251
- 284) Per Grau Møller: Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland ca. 1730-1830, Aabenraa 1984 (side 113)
- 285) Karl Peder Pedersen: Vestfynske fæstebønder, Odense 1984 (side 93)
- 286) Margit Mogensen: Fæstebønderne i Odsherred, København 1974 (side 165)
- 287) jfr. note 272
- 288) Jørgen Steen Jensen anf. arb. (side 64)
- 289) Silke Göttisch anf. arb.
- 290) Chronologische Sammlung der im Jahre 1766 ergangenen Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein, die Herrschaft Pinneberg, Grafschaft Ranzau und Stadt Altona, Kiel 1802 -10.2.1766, indledningen (side 5)
- 291) do., jfr. paragraf 1
- 292) i Kær, LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1723-24 (side 13)
- 293) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 207, sager vedr. landsbyfællesskab m. v. (11.10.1738). Jfr. også Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, København 1941 (side 131)
- 294) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1725-28 (side 181)
- 295) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, aflevering fra Kiel, CIII,1 nr. 7, amtsprotokol, amtmandens jurisdiktion 1717-21 (side 6 - 20.10.1718)
- 296) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, aflevering fra Kiel, CIII,1 nr. 14, amtsprotokol, amtmandens jurisdiktion 1733-41 (side 14 - 5.9.1736)/do., aflevering fra Kiel, CIII,1 nr. 20, amtsprotokol 1753-60 (side 300 - 27.2.1759)
- 297) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 208, udskiftningssager 1732-99 (15.11.1760)
- 298) Troels Fink anf. arb. (side 132)
- 299) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 47, hertugens dekret- og resolutionsprotokol 1764-73 (8.8.1765)
- 300) Troels Fink anf. arb. (side 165)
- 301) jfr. note 290 (paragraf 9)
- 302) jfr. note 297 (8.8.1765)
- 303) do. (9.3.1767)
- 304) jfr. note 299
- 305) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 33, udskiftningssager I 1766-ca. 1770, udateret læg med ek-

strakt af landsbyernes udtalelser om indbyrdes afgrænsning og deling af deres jorder

306) jfr. note 290 - paragraf 7

307) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 33, udskiftningsager 1766-ca. 1770, læg strid om afgrænsning (29.1.1768)

308) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 47, hertugens dekret- og resolutionsprotokol 1764-73 (8.9.1768 og 8.4.1769)

309) Troels Fink anf. arb. (side 139)

310) jfr. note 305 (13.10.1769)

311) LAÅ, Sønderborg byarkiv, pakke 55, korrespondancesager vedr. byens jordejendomme 1743-1875

312) Chronologische Sammlung der im Jahre 1770 ergangenen Verordnungen und Verfügungen, Kiel 1800 (side 28 - 26.1.1770)

313) do. - paragraf 1 og 2

314) do. - paragraf 21

315) Chronologische Sammlung der im Jahre 1771 ergangenen Verordnungen und Verfügungen, Kiel 1800 (side 31 - 5.7.1771)

316) LAÅ, udskiftningsager fra Hørup sogn og do. fra Ulkebøl sogn

317) jfr. note 299 (31.8.1769)

318) Troels Fink anf. arb (side 190)

V DEN SOCIALE TRYGHED (side 100-107)

1) Fridlev Skrubbeltrang: Det danske Landbosamfund 1500-1800, København 1978

2) R. Mejborg: Nordiske Bøndergaarde i det XVIde, XVIIde og XVIIIde Aarhundrede, Tillæg til 1. Bind, Slesvig, København 1893 (side 22-23)

3) LASH, afd. 66, 1. slesvigske kontor, breve nr. D 1333 (6.3.1759)

4) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1725-28 (side 211 - 12.10.1719)/LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 47, hertugens dekret- og resolutionsprotokol 1764-73 (1.5.1767 og 27.5.1767)

5) R. Mejborg anf. arb. (side 24)

6) f. eks. LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (side 129 - 15.7.1722)

7) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 47, hertugens dekret- og resolutionsprotokol 1764-73 (29.2.1768)

8) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (side 419 - 7.4.1723)

- 9) jfr. note 3
- 10) R. Mejborg anf. arb. (side 23)
- 11) do.
- 12) Systemmatische Sammlung der für die Herzogthümer Schleswig und Holstein erlassenen, annoch gültigen, Königlichen Fürstlichen, Grossfürstlichen und gemeinschaftlichen Verordnungen und Verfügungen, 2. Band 2. Abteilung, Kiel 1833 (side 631-3 - 15.3.1704)
- 13) f. eks. LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1718-23 (side 417 -1.9.1723)
- 14) LAÅ, retsbetjentarkiver, pakke 1610, Augustenborg herred, skiftebreve 1747-64 og 1795-1839
- 15) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokol 1725-28 (side 223 - 14.8.1724)
- 16) Fridlev Skrubbeltrang note 1 anf. arb. (side 154-156)
- 17) Der er kun fundet ét (fra Hørup), der dog nok må siges at være atypisk, idet det gælder for en foged fra Majbølgård, der får fritagelse for at yde hoveri - LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 203, sager vedr. landgilde, indfæstning og hoveri 1619-1793 (8.7.1665)
- 18) Årene 1734-38: LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 203, sager vedr. landgilde, indfæstning og hoveri 1619-1793. De øvrige i LAÅ, Sønderborg amtstue, pakke 76, registre over kontribution og fæsteafgifter 1716-62
- 19) Årene 1721, 1733, 1735, 1740-42 og 1744 mangler
- 20) RA, Sønderjyske fyrstearkiver, Sønderborg, sager på papir, regnskab over faste pengeafgifter fra St. Hans 1642-43 og 1643-44
- 21) LAÅ, Sønderborg amtstue, pakke 89, jordebog over Sønderborg amt ca. 1671
- 22) LAÅ, Hørup præstearkiv, pk. Ca 2, sager vedr. kirkelige afgifter og ydelser 1620-1875
- 23) jfr. note 21
- 24) LAÅ, Sønderborg amtstue, pakke 87, jordebog over Sønderborg amt 1700
- 25) LAÅ, Sønderborg amtstue, pakke 76, registre over kontribution og fæsteafgifter
- 26) LAÅ, Sønderborg amtstue, pakke 198, sager vedr. Rønhave 1688-1764
- 27) LAÅ, Hørup præstearkiv, bind Aa 1, hovedministerialbog 1690-1798
- 28) LAÅ, Ulkebøl præstearkiv, bind Aa 1, hovedministerialbog 1691-1728

- 29) jfr. note 24
- 30) LAÅ, Sønderborg amtstue, pakke 76, registre over kontribution og fæsteafgifter 1716-62 (23.4.1720)
- 31) Fridlev Skrubbeltrang note 1 anf. arb. (side 152-153)
- 32) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 5, alsiske jordebøger ca. 1651-1751
- 33) jfr. note 28
- 34) Christian Maibøll: Alsiske Slægter, Familierne paa 13 Gaarde i Lambjergskov og Lambjerg, Hørup Sogn
- 35) do.: Familierne paa 11 gaarde og 1 kaad i Hørup
- 36) do.: Familierne paa tolv Gaarde i Majbøl, Hørup Sogn
- 37) do.: Familierne paa tretten Gaarde i Mjang, Hørup Sogn
- 38) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 74, amtsprotokoller 1718-28
- 39) jfr. note 30
- 40) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 6, jordebøger og beskrivelser 1746-1805
- 41) jfr. note 18
- 42) LAÅ, Sønderborg amtstue, pakke 88, jordebog over Sønderborg amt 1722
- 43) LAÅ, Ulkebøl præstearkiv, C III,6 nr. 570, fattigsager 1737-42
- 44) jfr. note 27
- 45) jfr. note 28
- 46) jfr. note 40
- 47) do.
- 48) do.
- 49) LAÅ, Augustenborg godsarkiv, pakke 46, hertugens dekret- og resolutionsprotokoller 1743-64
- 50) LAÅ, Ulkebøl præstearkiv, hovedministerialbøger, Aa 2, fødte 1736-72, Aa6, viede 1757-79 og Aa 9, døde 1757-80
- 51) Fridlev Skrubbeltrang note 1 anf. arb. (side 155)
- 52) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 77, kopi-bog over breve til overordnede 1733-49 (1745, flere steder)
- 53) Fridlev Skrubbeltrang note 1 anf. arb (side 214-217)
- 54) R. Mejborg anf. arb. (side 163)

55) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, aflevering fra Kiel, CIII,1 nr. 14, amtsprotokol, amtmandens juridiktion 1733-41 (19.2.1737)

56) Fridlev Skrubbeltrang: Husmand og Inderste, København 1940 (side 74-75)

57) jfr. note 54

58) Fridlev Skrubbeltrang note 1 anf. arb. (side 223)

59) do. (side 158)

60) jfr. note 58

61) jfr. note 30

62) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 207, forskellige landvæsenssager 1634-1818, læg fastesager 1716-1804 (8.2.1728 og 10.6.1728)

63) Fridlev Skrubbeltrang note 1 anf. arb. (side 159-160)

64) do. (side 225)

65) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, pakke 187, sager vedr. embedsmænd 1698-1827 (8.10.1764)

66) Chronologische Sammlung der im Jahre 1784 ergangenen Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein, die Herrschaft Pinneberg, Grafschaft Ranzau und Stadt Altona, Kiel 1802 (side 1 - 27.4.1767)

67) Sættemanden Hans Christian Hansen, der var søn af en præsteinderste i Hørup

68) LAÅ, Sønderborg amtsarkiv, aflevering fra Kiel, CIII,1 nr. 20, amtsprotokol 1753-60 (28.10.1756 og 5.11.1756)

Forkortelser:

LASH: Landesarchiv Schleswig-Holstein, Gottorp slot, Schleswig

LAÅ: Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Aabenraa

RA: Rigsarkivet, København

LITTERATUR

Eduard Alberti: Lexicon der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen und Eutinischen Schriftsteller von 1829 bis Mitte 1866, Kiel 1867

C. F. Allen: Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig eller Sønderjylland, Bind II, København 1858

C. F. Allen: Haandbog i Fædrelandets Historie, 5. Udgave, København 1854

Ingeborg Ast-Reimers: Landgemeinde und Territorialstaat, Neumünster 1965

L. Bargum: Die Landsmaasse in den Herzogthümern Schleswig, Holstein und Lauenburg i Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg, Band 6, Kiel 1863

Svend Cedergreen Bech: Danmarks historie, bind 9, 2. udgave, København 1970

Harald Behrend: Die Aufhebung der Feldgemeinschaften, Neumünster 1964

Bogen om Als, Aabenraa 1956

Jørgen Bromand og J. Slettebo: Heste, Sønderborg 1985

Hans Peter Carstensen: Die Dorf- und Flurverfassung im Amt Tondern im 17. und 18. Jahrhundert i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Band 54, Kiel 1924

Chronologische Sammlung der im Jahre 1764-84 ergangenen Verordnungen und Verfügungen für die Herzogthümer Schleswig und Holstein, die Herrschaft Pinneberg, Grafschaft Ranzau und Stadt Altona, Kiel 1800-03

H. P. Clausen og Jørgen Paulsen: Augustenborgerne, Slægt - Slotte - Skæbne, Sønderborg 1980

Corpus Statutorum Slesvicensium, Band III, 2. Abteilung, Schleswig 1812

Dagligliv i Danmark, bind I, 2. udgave, København 1981

Dagligliv i Danmark, bind IV, 2. udgave, København 1982

C. Danckwerth: Neue Landesbeschreibung der zwei Herzogthümer Schleswig und Holstein, zusambt vielen neuen Landcharten von J. Mejer, Husum 1652

Danmarks Klima, København 1933

- Dansk biografisk leksikon, 3. udgave, bind 11, København 1982
- Den danske Centraladministration, København 1921
- Det danske godssystem, Århus 1987
- Det danske landbrugs historie, bind II, Odense 1988
- C. Dirckinck-Holmfeld: Der dänische Staat und die Separatisten I, Altona 1847
- Kr. Erslev: Augustenborgernes Arvekrav, København 1915
- N. Falck: Handbuch des Schleswig-Holsteinischen Privatrechts, 3. Band, 2. Abteilung, Altona 1838
- F. Falkenstjerne og Anna Hude (red.): Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden, København 1895-99
- Ole Feldbæk: Danmarks historie 1730-1814, København 1982
- Troels Fink: Rids af Sønderjyllands Historie, København 1955
- Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, København 1941
- Inga Floto: Historie. Nyere og nyeste tid, København 1985
- Karl-Erik Frandsen: Vang og tægt, Esbjerg 1983
- J. A. Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, København 1894
- Hans H. Fussing: Herremand og Fæstebonde, København 1942
- Ernst Joachim Fürsen: Der Hargesvogt im Herzogthum Schleswig, Kiel 1973
- Svend Gissel: Landgilde og udsæd på Sjælland, København 1968
- H. V. Gregersen: Slesvig og Holsten indtil 1830, København 1981
- Frode Gribsvad og Johan Hvidtfeldt: Landsarkivet for de sønderjydske Landsdele, En Oversigt, København 1944
- Silke Göttisch: Beiträge zum Gesindewesen in Schleswig-Holstein zwischen 1740 und 1840, Neumünster 1978
- Diaconus og rektor Hansen: Streitigkeiten zwischen Dänemark und Schleswig im Mittelalter i Archiv für Staats- und Kirchengeschichte, Band II, Altona 1834
- Inger Biehl Hansen: Kvægpesten i 1700-tallet i Sønderjyske Årbøger 1990, Aabenraa 1990

- Johannes Fred. Hansen:** Vollständige Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig, Flensburg 1770
- Jörgen Hansen:** Die Flurverfassung der Dörfer auf der Insel Alsen im 17. und 18. Jahrhundert, Kiel 1914
- Georg Hanssen:** Agrarhistorische Abhandlungen, Band 2, Leipzig 1884
- P. v. Hedemann:** Beiträge zur älteren Geschichte des Hauses Holstein-Sonderburg i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte, Band 31, Kiel 1902
- Paul von Hedemann-Heespen:** Die Herzogthümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit, Kiel 1926
- Lars N. Henningsen:** Misvækst og kornspekulation i Sønderjylland 1698-1847 i Sønderjyske Årbøger 1981, Aabenraa 1981
- Johan Hvidtfeldt:** Als, Turistårbogen 1969
- Johan Hvidtfeldt:** Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805, Aabenraa 1963
- Johan Hvidtfeldt:** Den nordslesvigske embedsstand 1700-1848 i Sønderjyske Årbøger 1958, Aabenraa 1958
- Peter Kr. Iversen:** Gammelgård. Et bidrag til al-sisk godshistorie i Sønderjyske Årbøger 1949, Aabenraa 1949
- G. Japsen:** Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, Aabenraa 1968
- Jørgen Steen Jensen:** Hertug Hans den Yngre, Sønderborg 1971
- Jens Jessen:** Die Entstehung und Entwicklung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein zu den Beginn der Agrarreformen i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Band 51, Kiel 1922
- Knud J. V. Jespersen:** Danmarks historie, bind 3, tiden 1648-1730, København 1989
- A. D. Jørgensen:** Herregårdene på Als i det 16. Århundrede i Historiske Afhandlinger, Bind IV, København 1889
- Harald Jørgensen:** Lokaladministrationen i Danmark, København 1985
- Poul Johs. Jørgensen:** Dansk Retshistorie, København 1940
- Kegnæs 1615-1965, Sønderborg 1965**
- Erik Kjersgaard:** Danmarks historie, bind 4, 2. udgave, København 1980
- Hal Koch:** Danmarks historie, bind 3, 2. udgave, København 1969

- F. v. Krogh:** Beiträge zur älteren Geschichte des Hauses Holstein-Sonderburg, Berlin 1877
- Ulrich Lange:** Die politische Privilegien der schleswig-holsteinsiche Stände 1588-1675, Neumünster 1980
- P. Lauridsen:** Den danske Kongemagt og den nordslesvigske Bondestand i forrige Aarhundrede i Sønderjydske Aarbøger 1889, Flensborg 1889
- P. Lauridsen:** Slesvig og Kronen 1660-1671, København 1906
- L. Laursen (red.):** Danmark-Norges Traktater, Bind II, København 1912
- L. Laursen (red.):** Kronens skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark fra Reformation til Nutid, 1. Bind 1538-1648, København 1892
- Peter Lüders:** Historische Darstellung und rechtliche Prüfung der Dienst- und Zinns-Pflicht sowohl der Bonden - wie auch Feste-Bohlsleute in denen ... vier Lehngütern: Rönnhoff, Langenvorwerk, Kekenisgaard und Maybüllgaard, 1. Band, Sønderborg 1832
- M. Mackeprang:** Søren Abildgaards Dagbog fra hans Rejser i Nordslesvig 1775-76 i Sønderjyske Aarbøger 1906, Aabenraa 1906
- Christian Maibøll:** Skotøjsfabrikant Jørgen Andersen Petersen og Hustru Meta Marie Frost, Tønder 1946
- Christian Maibøll:** Spredte Træk fra Hoveritiden i Als Sønderherred i Sønderjydsk Maanedsskrift 1948
- R. Mejborg:** Nordiske Bøndergaarde i det XVIde, XVIIde og XVIIIde Aarhundrede, Bind I, Slesvig, København 1892
- R. Mejborg:** Nordiske Bøndergaarde i det XVIde, XVIIde og XVIIIde Aarhundrede, Tillæg til 1. Bind, Slesvig, København 1893
- Poul Meyer:** Danske Bylag, København 1949
- Margit Mogensen:** Fæstebønderne i Odsherred, København 1974
- Robert Molesworth:** En beskrivelse af Danmark som det var i året 1692, 2. udgave, Århus 1977
- Per Grau Møller:** Udskiftningen og dens økonomiske og sociale følger i Sønderjylland ca. 1730-1830, Aabenraa 1984
- O. Nielsen:** Alses Overgivelse til de kejserlige Tropper i Krigen 1627-29 i Historisk Tidsskrift, 3. Række, Bind VI, København 1867
- Fr. Olsen:** Postvæsenet i Danmark indtil Christian VII's Død, København 1903

- Gunnar Olsen:** Hovedgård og bondegård, København 1957
- Karl Peder Pedersen:** Vestfynske fæstebønder, Odense 1984
- E. Ladewig Petersen:** Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700, Dansk social historie, bind III, København 1980
- Wolfgang Prange:** Die Anfänge der grossen Agrar-reformen in Schleswig-Holstein bis 1771, Neumünster 1971
- J. Raben:** Fra Hørup Sogn, Sønderborg uden år
- J. Raben:** Fra Ulkebøl Sogn, Sønderborg uden år
- Poul Rasmussen:** Mål og vægt, København 1975
- Repertorium der für die Herzogthümer Schleswig und Holstein erlassenen Verordnungen und Verfügungen, Kiel 1824
- P. H. Resen:** Atlas Danicus, København ca. 1670
- P. F. Rist:** Als's Erobring 1658 i Historisk Arkiv, Bind II, København 1885
- August F. Schmidt:** Fra Als, Sønderborg 1951
- Max Sering:** Erbrecht und Agrarverfassung in Schleswig-Holstein, Berlin 1908
- Fridlev Skrubbeltrang:** Bondeskifter og Foldud-bytte i Fortid og Nutid, bind 13, København 1939-40
- Fridlev Skrubbeltrang:** Det danske landbosamfund 1500-1800, København 1975
- Fridlev Skrubbeltrang:** Husmand og Inderste, Kø-benhavn 1940,
- Fridlev Skrubbeltrang:** Om brugen af landbohis-torisk talmateriale i Fortid og Nutid, bind 19, Kø-benhavn 1954-56
- J. Slettebo:** Præstegårde på Als og Sundeved, Sønderborg 1966
- J. Smith:** Nordslesvigske herredsfogeder i Per-sonalhistorisk Tidsskrift, 80. årgang, København 1960
- J. Smith:** Slesvigske Amtsforvaltere, København 1954
- Hans Christian Steinborn:** Abgaben und Dienste holsteinischer Bauern im 18. Jahrhundert, Neumünster 1982
- Systemmatische Sammlung der für die Herzogthü-mer Schleswig und Holstein erlassenen, annoch gülti-gen, Königlichen Fürstlichen, Grossfürstlichen und gemeinschaftlichen Verordnungen und Verfügungen, Kiel 1833
- Sønderborg Bys Historie, Bind I, Sønderborg 1960

Sønderjyllands Historie, Bind III, København
1940-42

P. G. Thorsen: Valdemar den Andens Jydske
Lov, København 1853

A. Pontoppidan Thyssen (red.): Dansk præste og
sognehistorie, bind X, Haderslev stift, Århus 1982

J. P. Trap: Danmark, femte udgave, bind X,3,
Åbenrå-Sønderborg amter, København 1967

Henrik Ussing: Det gamle Als, København 1926

Emil Waschinski: Währung, Preisentwicklung und
Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226-
1864, Neumünster 1952

Fritz Jürgensen West: De kongelige Amtmænd i
Hertugdømmet Slesvig 1660-1864, uden år

F. W. Wimpfen: Die Lehre von den Festegütern i
Staatsbürgerliches Magazin, Band 6, Schleswig 1826

TABELLER

TABEL 1**DE KONGELIGE EMBEDSMÆNDS VIGTIGSTE SPORTLER FRA
LANDBRUGERNE 1765****AMTSFORVALTER/HERREDSFOGED****Fra syns- og sandemænd:**

Tjenestehø	1 læs pr. år
Ævredshøns	1 stk. pr. år
Ægter	2 stk. pr. år
Udnævnelse og beedigelse af synsmænd	10 rdlr.
Forfremmelse af syns- til sandemænd	4 rdlr.

Fra bolsmænd:

Byg	1 skæppe pr. år
Havre	1 skæppe pr. år
Skriverpenge vedr. kontribution	12 sk. pr. år
Tjenestepenge vedr. jordebogs- afgifter og hoveri	1 sk. pr. år
Indskrivningsgebyr ved besidderskifte, selvejere	2 rdlr. 16 sk.
fæstere	1 rdl. 16 sk.
Udfærdigelse af fæstebreve	1 rdl.
Medvirkning ved skifte, selvejere	2 rdlr. 16 sk.
fæstere	1 rdl. 16 sk.
tillæg for forsegling	4 sk.

Fra kådnere:

Kådnertjeneste	1 dag pr. år
Skriverpenge vedr. kontribution	4 sk. pr. år
Tjenestepenge vedr. jordebogs- afgifter og hoveri	1 sk. pr. år
Indskrivningsgebyr ved fæsterskifte	1 rdl. 16 sk.
Udfærdigelse af fæstebreve	1 rdl.
Medvirkning ved skifte	1 rdl. 16 sk.
do., tillæg for forsegling	4 sk.

Fra inderster:

Beskyttelsespenge	1 sk. pr. år
-------------------	--------------

Fra alle landbrugere:

Gebyrer for udfærdigelse af kontrakter, forlig og udsigeakter om umyndige børn, forhør og forlig af stridige partier, udstedelse af attester, dekretter, besigtigelser, taksationer, auktioner, behandling af konkurssager m. v. Retsgebyrer (bl. a. for tingsvidner og skøder). Endvidere oppebar amtsforvalter/herredsfoged 10% af alle fæsteafgifter og civilbøder.

HUSFOGEDEN

Fra syns- og sandemænd:

Gæs 1 stk. pr. år
Penge 4 sk. pr. år

Fra de 9 skovfogeder:

Gæs 1 stk. pr. år
Penge 4 sk. pr. år
Præsentation af en ny skovfoged 1 rdl. 16 sk.

Fra kådnerne (i Ulkebøl sogn undtagen Klinting):

Kådner tjerneste 1 dag pr. år
eller 4 sk.

Fra alle landbrugere:

Besigtigelse ved arvedeling 1 rdl. 16 sk.
endvidere diverse høns, æg m. v. i dusører for andet arbejde med bols mænd og kådnerne, ligesom der ydes en hel del korn i forbindelse med husfogedens arbejde med hegnene.

TINGSKRIVEREN

Fra syns- og sandemænd:

Afholdelse af et gilde ved indsættelse 8 rdlr.
Beedigelse 32 sk.

Fra selvejere:

Udfærdigelse af skøde 1 rdl.
Afholdelse af gilde ved tilskødning 8 rdlr.
Arvedeling og en 1 rdl. 16 sk.
Lagbydning mager gås
12 sk.

Fra fæstere:

Arvedeling 32 sk. og en
mager gås

Fra kådnerne (i Ulkebøl sogn undtagen Klinting):

Kådner tjerneste 1 dag pr. år
Arvedeling 32 sk. og en
mager gås

Fra alle landbrugere:

Udfærdigelse af tingsvidne, købe-
kontrakt m. v. 32 sk.
Retslig forsejling og registrering
af effekter 1 rdl. 16 sk.
pr. ark

endvidere mindre hø- og kornydelse samt diverse retsgebyrer, gebyr for udfærdigelse af diverse kontrakter, forskrivninger, obligationer m. v.

TABEL 2
PRÆSTER I ULKEBØL OG HØRUP 1625-1795

Navn:	Årstal:	Familiemæssige forhold:	Tidligere hverv i området:
<u>ULKEBØL</u> Poul Jensen Evald	1621-1651	fader sognepræst i Ulkebøl, svoger sognepræst Jacob Hansen, Hørup	-
Jens Pedersen Rhone	1651-1656	fader sognepræst i Udby på Fyn	2 år diakon i Ulkebøl
Carsten Carstensen Lorenzen	1656-1688	fader sognepræst i Højby på Fyn, gift 1. gang med forgængerens enke	-
Niels Ludvigsen Harboe	1688-1710	fader sognepræst i Halk, gift med forgængerens enke af 2. ægteskab Anna Brandt	-
Bagge Hansen Friis	1711-1712	fader sognepræst Vilstrup-Munderup, gift med en datter af forgængerens hustru og 1. mand, pastor Carsten Carstensen Lorenzen	-
Johan Frederik Lange	1712-1756	fader sognepræst Elmscherhagen, gift 1. gang med et familiemedlem til Anna Brandt fra Sønderborg, 2. gang med Niels Ludvigsen Harboes enke	-
Lorentz Pedersen Lorentzen	1756-1770	fader rektor i Sønderborg	tidligere hofpræst i Augus- tenborg
Peter Petersen Hoeck	1770-1808	fader gårdejer, hustruen datter af overinspektør Lars Juhl, Augusten- borg	tidligere hofpræst i Augus- tenborg
<u>HØRUP</u> Jacob Hansen	1622-1639	fader sognepræst i Hørup, svoger til sognepræst Poul Jensen Evald, Ulkebøl	-
Søren Nielsen Steenløse	1639-1660	fader sognepræst Stenløse-Fangel, gift med forgængerens enke	-
Jens Knudsen Krag	1660-1697	fader sognepræst Stenstrup-Lunde, gift med forgængerens enke af 1. ægteskab	-
Johannes Hansen Krag	1697-1727	søn af do., gift med en datter af sog- nepræst Carsten Carstensen Lorenzen, Ulkebøl	-
Casper Brochmann Sebastiansen Withe	1728-1730	fader sognepræst Trondheim	-
Otto Lambertsen Franch	1730-1767	fader apoteker og borgmester i Assens. - Hustruen fik embedet til den præst, hun ville gifte sig med; hun havde været kammerjomfru på Københavns Slot og var efter sigende en datter af Frederik IV	-
Heino Gerhard Melchiorsen Brolund	1767-1795	fader borgmester i Kærskøbing, hustru- en datter af forgængerens	-

TABEL 3**LANDBRUGERNES YDELSER TIL KIRKELIGE BETJENTE I ULKEBØL 1690****PRÆSTEN:****Tiende i korn**

	Rug		Byg		Havre						
	Ørt.	Skp.	Ørt.	Skp.	Ørt.	Skp.					
Ulkebøl, 20 bolsmænd	4	16	9	-	10	16					
Kær, 19 bolsmænd	4	1	9	10	11	2					
Sundsmark, 10 bolsmænd	2	5	4	9	4	13					
Vollerup, 17 bolsmænd	-	-	12	10	12	10					
Klinting, 8 bolsmænd	-	-	2	-	2	-					
Der ydes ingen tiende af ærter og boghvede.											
Kådnere og indester:	-	-	-	i	n	t	e	t	-	-	-

Kvægtiende:

"Usikre, og tiender enhver, som hannem lyster", d. v. s. at der årligt ydes 5-8 lam.

Af føl ydes:

For bistokke (uanset hvor mange):

Grise, kalve og gæs:

1 sk. lybsk

1 sk.

angives ikke, dog ydes 4, 5 eller 6 sk.

Højtidsoffer:

De fornemste i sognet, medhjælperne eller de 12 mænd:

5 sk. + 3 sk. for deres hustru

2 - 3 sk.

Øvrige:

Tjenestekarle og -piger:

1 sk.

I alt årligt 14-15

Rdlr.

Accidenter for de kirkelige handlinger:

Barnedåb:

Indledning af barselskone:

Vielse af brudefolk:

Lig at begrave:

} Aldeles

| ringe

DEGNEN:

Præsten betaler af sin tiende 3 ørtug byg og 4 ørtug havrefor "Orgelverkets opvartning"

Højtidsoffer:

Bolsmænd:

Gademænd (kådnere):

2 sk.

1 sk., "som dog kun sjældent eller aldrig betales"

Accidenter for de kirkelige handlinger:

Barnedåb (ringning og spil): 0 sk.

Indledning af en barselskone: 2 sk.

For et brudepar (sang og spil): 4 sk.

For et lig: 4 - 8 sk.

TABEL 4

SAMMENLIGNING AF VILKÅRSBREVE FRA DE SØNDERBORGSKKE HERTUGERS TID I HØRUP OG ULKEBØL SOGN

	Hørup 1638	Minte- bjerg 1638	Ulkebøl 1638(?)	Lambjerg 1649	Majbøl 1663
Hegn og hække om vange, fold og tofter skal være færdige hhv. 1. maj og St. Viti dag	# 1 18 sk.			# 1 18 sk.	# 1 18 sk.
Når rugsæden er sået, skal hegn og mark holdes i fred	# 2 18 sk.	# 1 18 sk.	# 1 18 sk.	# 2 18 sk.	# 2 18 sk.
Når rugsæden og sommersæden er sået, må ingen lade sine kreaturer komme i marken	# 3 18 sk.		# 3 18 sk.	# 3 18 sk.	# 3 18 sk.
Man må ikke slå flere kreaturer i fælleden, end man har land til	# 4 18 sk.	# 3 9 sk.	# 6 18 sk.	# 4 18 sk.	# 4 18 sk.
Man må ikke slå kreaturer og køer (undtagen svin) i fælleden før majdag	# 5 9 sk.			# 5 9 sk.	# 5 9 sk.
Fælleden må ikke udlejes til kådnere eller fremmede før bolsmændene har haft mulighed for at købe græsningsret	# 6 18 sk.	# 15 12 sk.	# 8 9 sk.	# 7 18 sk.	# 6 18 sk.
Der skal efter tilsigelse holdes vagt over rugsæden for at holde fremmede og løse kreaturer ude	# 7 9 sk.		# 2 9 sk.	# 8 9 sk.	# 7 9 sk.
En bolsmand, der har et stykke agerland liggende brak mellem sine naboers kornmarker, må ikke slå kreaturer derpå	# 8 18 sk.			# 9 18 sk.	# 8 18 sk.
Bolsmændene med kapellanen skal alle sætte lige mange stokke i det fælles hegn, og præsten skal sætte 3, hver gang de andre sætter 1	# 9 18 sk.				# 9 18 sk.
Man må ikke lade kreaturer græse eller stå i tyder på andres stubmarker, før der er hakket	# 10 18 sk.		# 27 18 sk.	# 10 18 sk.	# 11 18 sk.
Man må ikke pløje eller høste fra sine naboers grundstykker, ligesom man ikke må hugge i naboernes træværk eller tjørnehegn og derved skade dem	# 11 18 sk.	# 2 18 sk.	# 12 24 sk.	# 11 18 sk.	# 12 18 sk.

Ingen må høste sit korn eller sin eng eller stubgræsset før alle er rede, ligesom ingen må høste sit grønne og umodne korn med mindre man er i bekneb for en ager brødkorn og har indhentet naboernes samtykke	# 12 18 sk.	# 7 18 sk.	# 22 18 sk.	# 12 18 sk.	# 13 18 sk.
Den ene markfoged skal give en tønde øl, når man tager hegnene om de indhegnede marker, den anden på St. Viti dag, og ingen må tage sine kreaturer ud af den fælles stald uden markfogedens tilladelse	#13 18 sk.		# 23 a 18 sk.		# 14 18 sk.
Når man er samlet for at drikke em tønde øl, må man ikke afbryde fortalsmanden, når han har ordet	# 14 18 sk.	# 10 4 sk.	# 11 a 18 sk.	# 13 18 sk.	# 15 9 sk.
Når fortalsmanden indkalder bymændene, skal man møde med mindre man har væsentlige årsager til at udeblive ved at melde afbud	# 15 9 sk. *	# 11 1 stk *	# 10 9 sk. *	# 14 9 sk. *	# 16 9 sk. *
Den, der retmæssigt bliver pantet, må ikke skælde ud eller vise trods	# 16 9 sk.	# 12 9 sk.		# 15 9 sk.	# 17 9 sk.
Har de 4 mænd valgt en forstander, der ikke vil modtage valget, må en af de 4 være det, og vil han ikke, må han give 1/4 tønde øl	# 17 -			# 16 -	# 18 -
Man må ikke berøve hegnene, hverken i skov eller på mark	# 18 18 sk.	# 13 b 24 sk.	# 17 18 sk.	# 17 18 sk.	# 19 18 sk.
Når hegnene skal besigtiges majdage eller St. Viti dag, skal manglerne bødes - tredie gang	# 19 18 sk.	# 8 18 sk.	# 15 9 sk.	# 18 18 sk.	# 20 18 sk.
Man må ikke færdes på korn- eller græsmarker, når man kan komme uden om	# 20 4 sk.	# 6 18 sk.	# 14 18 sk.	# 19 4 sk.	# 21 4 sk.
Ved dødsfald skal der fra hvert bol deltage 2, fra hvert kåd 1 person	# 21 9 sk. *			# 20 9 sk. *	# 22 9 sk. *
Man må have et bestemt antal kreaturer i marken for ævredsgræsning, og der må ikke slås flere i tyder end dette antal (antallet er:)		# 4 18 sk.			# 24 18 sk.
		(16)			(14)

Man må ikke lade græsse i andres korn- eller engmarker uden tilladelse	# 5 12 sk.	# 13 9 sk.	
Byens kådnere må have én ko i marken og købe græsset (pris for at lade en ko græsse:)	# 14 12 sk. (2 mark)	# 19 18 sk. (24 sk.)	# 25 - (2 mark)
Hvad der med herskabets tilladelse bevilges af bymændene, skal mindretallet følge flertallet	# 17 18 sk.		# 10 -
Man må ikke yppe kivi i bylaget		# 11 18 sk.	# 24 18 sk.
Man må undslå sig fra at slå kreaturer i ævred før forstanderen har erkendt, at alle skal slå kreaturer i ævred på én gang	# 9 12 sk.	# 20 18 sk.	# 25 18 sk.
Man skal passe på, at kreaturer ikke kommer ud af indhegninger og må de to første gange give hhv. 1 og 2 sk., - tredje gang		# 4 18 sk.	# 22 18 sk.

Punkter, der kun forekommer i et af de fem vilkårsbreve, er ikke medtaget.

Den anførte sats angiver bødes størrelse.

* angiver, at der kun skulle bødes til bylaget, ikke til herskabet.

TABEL 5
BOLSMÆND UNDER RØNHAVE OG SØNDERBORG LADECÅRD 1643-1765

	1/1 fribøl	1/1 bonde	1/1 landbo	2/3 landbo	1/2 landbo	20 ørtug	18 ørtug	17 ørtug	16 ørtug	14 ørtug	12 ørtug	7 ørtug	6 ørtug
RØNHAVE:													
Ulkebøl		3	14			2	15						
Kær			17				17						
SØNDERBORG LADECÅRD:													
Ulkebøl		5	3			2	6						
Sundsmark	1	5	1	4			6		1		4		
Vollerup		9	5	1			13	1		1			
Klinting					8								8
Lambjerg/Lambjergskov		4	8		1		11		1		1		
Hørup		2	8						10				
Majbøl			11		1		11					1	
Mjang		2	11				13						
	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
I ALT	1	30	78	5	10	4	92	1	12	1	5	1	8
	=====	=====	=====	=====	=====	=====	=====	=====	=====	=====	=====	=====	=====

TABEL 6
KÅD I DRIFT UNDER RØNHAVE OG SØNDERBORG LADEGÅRD
1643-1765

	1643	1671	1715	1722	1734	1746	1765
Kær					17	17	
Ulkebøl (Rønhave)	32	32	?	33	14	16	33
Ulkebøl (Ladegård)	-	-	3	-	3	-	-
Sundsmark	9	7	7	7	7	7	7
Vollerup	11	11	9	10	8	10	9
Klinting	1	1	2	1	2	2	2
Lambjerg	8	9	7	7	7	7	7
Hørup	16	?	9	9	10	10	10
Majbøl	3	6	5	5	5	5	5
Mjang	5	4	4	4	4	4	4
	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
HELE OMRÅDET I ALT	85	70	46	76	77	78	77
	=====	=====	=====	=====	=====	=====	=====

TABEL 7
BOL OG KÅD UNDER RØNHAVE OG SØNDERBORG LADEGÅRD 1765

	Bol	Kåd	Kåd pr. bol
RØNHAVE:			
Kær	17	17	1,00
Ulkebøl	17	13	0,76
Rønhave i alt	34	30	0,88
SØNDERBORG LADEGÅRD:			
Ulkebøl	8	3	0,38
Sundsmark	11	7	0,64
Vøllerup	15	9	0,60
Klinting	8	2	0,25
Lambjerg	13	7	0,54
Hørup	10	10	1,00
Majbøl	12	5	0,42
Mjang	13	4	0,31
Sønderborg Ladegård i alt	90	47	0,52
HELE OMRÅDET I ALT	124	77	0,62

TABEL 8
UDSTYKNING AF INDERSTESTEDER UNDER RØNHAVE OG SØNDERBORG
LADEGÅRD 1715 OG 1734

	1 7 1 5				1 7 3 4			
	bøn- der	land- boer	gade- grund	kir- ke	bøn- der	land- boer	gade- grund	kir- ke
Kær	?	?	?	?	3	1	-	6
Ulkebøl (Rønhave)	?	?	?	?	3	1	-	12
Ulkebøl (Ladegård)	4	-	-	-	1	-	-	-
Sundsmark	-	2	1	-	-	-	1	1
Vollerup	5	-	-	1	10	-	-	1
Klinting	-	-	-	-	-	-	-	-
Lambjerg	1	1	-	-	-	-	2	1
Hørup	2	-	-	-	2	-	-	30
Majbøl	-	-	-	1	-	-	1	1
Mjang	1	-	-	-	1	-	-	-
	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
HELE OMRÅDET I ALT	13	3	1	2	20	2	4	52
	=====	=====	=====	=====	=====	=====	=====	=====

TABEL 9
 LANDBRUGERNES BYGNINGER 1746

	B O L				K Å D				I N D E R S T E R			
	I alt	med stald og lo	med ud- huse	med af- tægt	I alt	med stald og lo	med ud- huse	med af- tægt	I alt	med stald og lo	med ud- huse	med af- tægt
Kær	21	21	21	5	17	17	4	0	6	2	0	0
Ulkebøl	21	21	19	16	16	14	1	1	7	5	0	0
Sundsmark	11	11	11	3	7	7	1	1	1	1	1	0
Vollerup	15	15	15	8	10	7	4	1	11	8	0	0
Klinting	8	8	8	4	2	2	1	0	0	0	0	0
Lambjerg	13	13	13	9	7	6	0	2	5	3	0	0
Hørup	10	10	10	8	10	10	1	1	4	1	0	0
Majbøl	11	11	9	7	5	5	0	0	1	1	0	0
Mjang	13	13	13	9	4	4	1	0	1	0	0	0
HELE OMRÅDET I ALT	123	123	119	69	78	72	13	6	36	21	1	0
I PROCENT		100%	97%	56%		92%	17%	8%		58%	3%	-

Anmærkninger:

I opgørelsen er flere driftsenheder, der hørte under Ulkebøl, opført under Kær; de to landsbyer havde markfællesskab.

Omfanget af et inderstested i Hørup er ikke oplyst.

Et bol i Majbøl er ikke medtaget i opgørelsen.

Lambjerg	max.	2	14	0	3	0	4	0	4	9	2,0	1,7	2,0	9,0	15,0	1,0	2,0
	min			0	1	24	2	0	2	19	0,0	0,3	0,0	1,0	5,0	0,0	0,0
	gnmsn.	1	5	7	1	46	3	0	3	16	0,6	0,6	1,7	5,5	14,2	0,3	0,6
Hørup	max.	1	34	7	3	0	4	2	3	8	1,0	1,0	2,0	6,0	10,0	1,0	2,0
	min		36	6	0	0	3	2	2	20	0,0	0,0	1,0	4,0	10,0	0,0	0,0
	gnmsn.	1	9	5		29	3	11	3	6	0,2	0,4	1,8	5,3	13,5	0,2	0,4
Majbøl	max.		24	0	1	24	3	3	2	13	0,0	0,3	2,0	4,0	15,0	0,0	0,0
	min		24	0	1	24	2	0	1	0	0,0	0,3	2,0	4,0	15,0	0,0	0,0
	gnmsn.		24	0	1	24	3	2	2	10	0,0	0,3	2,0	4,0	15,0	0,0	0,0
Mjang	max.	1	42	6	1	24	4	4	4	2	2,0	1,7	2,3	9,0	15,0	1,0	2,0
	min		6	0	1	24	2	9	3	10	1,0	0,2	1,0	0,8	4,0	0,0	0,0
	gnmsn.		17	7	1	24	3	5	3	11	0,4	0,2	1,3	2,9	9,2	0,2	0,3
SØNDERBORG LADECÅRD	gnmsn.		46	1	1	20	3	0	3	2	0,5	0,6	1,4	4,3	11,1	0,3	0,6
HELE OMRÅDET:																	
I alt	gnmsn		43	3	1	23	3	3	3	5	0,5	0,6	1,5	4,4	11,5	0,3	0,5
Bønder Landboer	gnmsn.	2	3	8	2	10	3	0	3	17	1,7	1,5	1,7	7,2	13,8	1,0	2,0
	gnmsn.		25	0	1	12	3	4	3	1	0,1	0,3	1,5	3,6	10,8	0,0	0,0

TABEL 10

LANDGILDEYDELSER FOR BOL UNDER RØNHAVE OG SØNDERBORG LADEGÅRD

		P e n g e		Bede- svin		B y g		Havre		Får	Lam	Gæs	Høns	Æg	Hø læs	Halm læs	
		rdl.sk.	d.	rdl.	sk.	ørt.	skp.	ørt.	skp.								
RØNHAVE:																	
Ulkebøl/Kær	max.	2	26	6	3	0	4	0	5	5	2,0	2,3	2,0	7,0	25,0	1,0	2,0
	min.		18	6.	1	24	2	9	3	0	0,0	0,3	0,0	2,0	5,0	0,0	0,0
	gnmsn.		35	10	1	30	3	11	3	15	0,3	0,6	1,9	4,7	12,6	0,2	0,2
SØNDERBORG LADEGÅRD:																	
Ulkebøl	max.	2	26	6	3	0	3	9	4	15	2,0	2,3	2,0	8,0	15,0	1,0	2,0
	min		26	6	1	24	2	11	3	2	0,0	0,3	1,5	1,0	5,0	0,0	0,0
	gnmsn.	1	34	1	2	18	3	2	3	18	1,3	1,2	1,6	5,3	12,5	0,6	1,2
Sundmark	max.	2	35	10	1	24	4	4	5	6	2,0	1,0	2,0	7,0	10,0	1,0	2,0
	min		6	0	1	24	1	6	2	5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	gnmsn.		47	11	1	24	2	8	3	8	0,7	0,6	0,7	2,5	5,0	0,5	1,0
Vollerup	max.	2	25	9	1	24	3	7	4	16	2,0	1,8	2,0	13,0	15,0	1,0	2,0
	min		12	0	1	24	2	0	2	10	0,0	0,3	0,0	1,0	5,0	0,0	0,0
	gnmsn.	1	22	8	1	24	3	0	4	2	1,1	1,1	1,5	6,8	12,3	0,7	1,2
Klinting	max.			0		0	6		1	0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	min			0		0	6		1	0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	gnmsn.			0		0	6		1	0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0

Lambjerg		10	36	5	3	8	1	1	8	2	35
	procent:		39		18		29		4		10
Hørup		11	46	3	5	9	17	1	11	2	37
	procent:		42		11		33		4		10
Majbøl		9	22	2	32	7	25	1	8	2	20
	procent:		41		12		32		5		10
Mjang		11	13	3	3	8	21	1	11	2	39
	procent:		42		11		31		5		11
SØNDERBORG LADEGÅRD		9	42	4	7	7	39	1	6	2	31
	procent:		39		16		31		4		10
HELE OMRÅDET:											
I alt		10	27	4	6	8	0	1	8	2	35
	procent:		40		16		30		4		10
Bønder		10	39	9	9	8	46	1	11	2	43
	procent:		32		28		27		4		9
Landboer		10	23	2	2	7	33	1	7	2	32
	procent:		44		8		32		5		11

TABEL 11
GENNEMSNITLIG BESKATNING FOR BOL UNDER RØNHAVE OG SØNDERBORG LADECÅRD 1722
 (ekskl. hoverifripenge)

	l a n d g i l d e				ordinær		hø- og		magasin-	
	k o r n		andre ydelser		kontribution		halmpenge		kornpenge	
	rdlr.	sk.	rdlr.	sk.	rdlr.	sk.	rdlr.	sk.	rdlr.	sk.
RØNHAVE:										
Ulkebøl/Kær	12	25	4	36	8	23	1	11	2	46
procent:	42		16		28		4		10	
SØNDERBORG LADECÅRD:										
Ulkebøl	9	10	7	27	8	33	1	11	2	43
procent:	31		26		29		4		10	
Sundmark	9	28	4	32	7	39	1	5	2	26
procent:	37		18		31		4		10	
Vollerup	11	6	6	17	7	29	1	9	2	37
procent:	38		22		26		4		10	
Klinting	2	10		0	4	33		29	1	13
procent:	25		0		53		7		15	

Lambjerg	1-7	3-0	2-7	2-0	4-0	3-1	2-12	8-0	4-4	0-6
Hørup	2-4	3-0	2-7	2-5	3-0	2-8	2-5	4-0	3-9	0-5
Majbøl	1-5	3-0	2-3	1-6	3-6	2-5	2-0	4-0	3-5	0-5
Mjang	2-5	3-0	2-9	2-4	3-7	3-2	3-0	4-0	3-16	0-6
SØNDERBORG LADECÅRD I ALT			2-6			3-2			3-11	0-6
HELE OMRÅDET I ALT			2-7			3-5			3-11	1-1

De anførte mål er følgende:

Rug: Ørtug og skæpper (10 skæpper pr. ørtug)

Byg: Ørtug og skæpper (12 skæpper pr. ørtug)

Havre: Ørtug og skæpper (20 skæpper pr. ørtug)

Ærter og vikker: Tønder og skæpper (8 skæpper pr. tønde)

TABEL 12
 UDSEJ FOR BØL UNDER RØNHAVE OG SØNDERBORG LADEGÅRD 1700

	R U G			B Y G			H A V R E			ÆRTER/ VIKKER
	min.	max.	gennem- snit	min.	max.	gennem- snit	min.	max.	gennem- snit	gennem- snit
RØNHAVE:										
Kær	2-5	3-5	2-8	2-6	6-0	4-0	1-10	4-10	3-2	2-0
Ulkebøl	0-7	4-5	2-9	3-0	7-0	4-4	2-10	7-4	3-19	2-0
RØNHAVE I ALT			2-8			4-2			3-11	2-0
SØNDERBORG LADEGÅRD:										
Ulkebøl	2-5	4-0	3-1	3-0	6-0	4-4	3-0	4-10	3-15	2-0
Sundsmark	1-5	2-5	2-3	2-6	5-0	3-7	2-10	4-10	3-3	1-2
Vollerup	2-5	4-0	3-1	2-5	5-0	3-8	2-4	6-0	4-2	0-2
Klinting	1-3	1-6	1-4	1-6	1-8	1-6	1-8	2-0	1-13	0-2

TABEL 13

KREATURBESÆTNING FOR BOLSMÆND UNDER RØNHAVE OG SØNDERBORG LADEGÅRD 1700 OG 1754

	H E S T E						K Ø E R					
	1 7 0 0			1 7 5 4			1 7 0 0			1 7 5 4		
	min.	max.	gnm. snit	min.	max.	gnm. snit	min.	max.	gnm. snit	min.	max.	gnm. snit
RØNHAVE:												
Kær	3	6	5,2	7	8	7,7	3	6	4,1	3	8	6,2
Ulkebøl	4	6	4,8	6	8	7,5	1	6	3,8	4	8	5,7
RØNHAVE I ALT			5,0			7,6			4,0			5,9
SØNDERBORG LADEGÅRD:												
Ulkebøl	4	6	5,0	6	9	8,0	2	5	4,4	3	8	5,8
Sundsmark	4	5	4,5	5	9	7,1	3	5	4,4	5	9	7,2
Vollerup	4	6	4,3	4	8	6,2	2	5	3,4	3	10	6,9
Klinting	2	4	3,1	4	5	4,3	2	4	3,0	5	6	5,1
Lambjerg	3	5	4,2	6	8	6,6	1	6	3,4	6	10	7,2
Hørup	2	4	3,6	5	8	6,4	1	4	2,4	2	8	5,6
Majbøl	2	4	2,9	4	6	5,4	1	3	2,2	6	8	6,7
Mjang	4	5	4,4	4	6	5,5	1	4	3,3	4	7	5,9
SDB. LADEGÅRD I ALT			4,0			6,2			3,3			6,4
HELE OMRÅDET I ALT			4,3			6,6			3,5			6,3

TABEL 14
BOLSMÆNDENES GENNEMSNI TLIGE KREATURHOLD OG UDSÆD 1700

	Antal bol	kreaturhold		u d s æ d			ærter/ vikker t-s
		heste	køer	rug ø-s	byg ø-s	havre ø-s	
RØNHAVE:							
Hoveriydende	13	4,9	3,9	2-8	4-2	3-14	2-0
Fripengebetalende	20	5,1	4,0	2-9	4-2	3-10	2-0
RØNHAVE I ALT	33	5,0	4,0	2-8	4-2	3-11	2-0
SØNDERBORG LADEGÅRD:							
Hoveriydende	28	4,2	3,2	2-6	3-2	3-17	0-5
Fripengebetalende	60	3,9	3,3	2-5	3-0	3- 8	0-7
SDB. LADEGÅRD I ALT	88	4,0	3,3	2-6	3-2	3-11	0-6
HELE OMRÅDET:							
Hoveriydende	41	4,4	3,4	2-7	3-6	3-16	1-0
Fripengebetalende	80	4,2	3,5	2-6	3-4	3- 9	1-1
HELE OMRÅDET I ALT	121	4,3	3,5	2-7	3-5	3-11	1-1

1 hoveriydende bol under Rønhave er ikke oplyst
 Frigården i Sundsmark er ikke oplyst
 1 bol i Hørup er øde - afgifterne betyens øvrige bols mænd

FÅR:	får med lam	værdi mk.-sk.	får med lam	værdi mk.-sk.	værdi- ændring i %
Bønder	5,3	10- 9	7,2	15- 7	+ 46
Landboer	4,5	8-15	5,5	11-12	+ 32
-----	-----	-----	-----	-----	-----
Bolsmænd	4,7	9- 6	5,9	12-10	+ 35
Kådne	2,5	5- 1	2,6	6- 3	+ 22
Inderster	1,5	2-14	1,7	3- 8	+ 21
I ALT:		værdi mk.-sk.		værdi mk.-sk.	værdi- ændring i %
Bønder		174- 2		212- 3	+ 22
Landboer		147-14		156- 3	+ 6
-----		-----		-----	-----
Bolsmænd		154- 7		165- 8	+ 7
Kådne		37- 3		40-10	+ 9
Inderster		25-11		22- 2	- 14

TABEL 15

HUSDYR UNDER RØNHAVE OG SØNDERBORG LADEGÅRD 1746 OG 1754

	1 7 4 6				1 7 5 4				værdi- ændring i %
	køer	kvier	kalve	værdi mk.-sk.	køer	kvier	kalve	værdi mk.-sk.	
KØER:									
Bønder	5,7	3,3	2,1	137-13	7,1	2,4	2,9	178- 0	+ 29
Landboer	5,1	2,7	1,6	117-15	6,0	2,2	2,6	128-10	+ 9
-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
Bolsmænd	5,3	2,8	1,7	123- 1	6,3	2,3	2,6	136- 6	+ 11
Kådnere	1,4	0,2	0,2	26- 4	1,6	0,1	0,2	30-15	+ 18
Inderster	1,1	0,1	0,1	19- 1	0,9	0,1	0,1	16- 6	- 14
SVIN:		svin	grise	værdi mk.sk.		svin	grise	værdi mk.-sk.	værdi- ændring i %
Bønder		3,0	6,7	25-12		2,4	6,3	18-12	- 27
Landboer		2,2	5,7	21- 0		2,2	4,5	15-13	- 25
-----		-----	-----	-----		-----	-----	-----	-----
Bolsmænd		2,4	5,9	22- 0		2,2	5,0	16- 8	- 25
Kådnere		0,5	1,6	5-14		0,6	0,3	3- 8	- 40
Inderster		0,3	1,1	3-12		0,3	0,4	2- 4	- 40

Lambjerg	2	6			5	8			4	2	3	
Hørup	1	2	1		5	4	1	1	4	4	1	
Mjang	2	4		3	4	5	3	1	5	2	1	1
Majbøl	4	3		1	8	3			6	2		
HELE OMRÅDET, I ALT	19	19	1	32	40	21	5	62	37	15	7	30
I %	27	27	1	45	31	16	4	49	41	17	8	34
					I ALT, HELE PERIODEN				96	55	13	124
					I %				33	19	5	43
HØRUP SOGN, I ALT	9	15	1	4	22	20	4	2	19	10	5	1
I %	31	52	3	14	46	42	8	4	54	29	14	3
					HØRUP SOGN, HELE PERIODEN				50	45	10	7
					I %				45	40	9	6

TABEL 16

ÅRSAGER TIL BESIDDESKIFTE PÅ RØNHAVE OG SØNDERBORG LADEGÅRD 1700-64

173

	Perioden 1700-20				Perioden 1720-46				Perioden 1746-64			
	Død	Afstå- else	Sætte- år	Ukendt	Død	Afstå- else	Sætte- år	Ukendt	Død	Afstå- else	Sætte- år	Ukendt
RØNHAVE:												
Ulkebøl	1	1		5	6			16	7	1		3
Kær	3	1		5	1			17	4	3		6
SØNDERBORG LADEGÅRD:												
Ulkebøl	2			1	4			5	2		1	3
Sundsmark	2			6	4		1	6	3			5
Vollerup	2	2		6	3	1		10	1		1	8
Klinting				5				6	1	1		4

Lambjerg	3	2	1		2	8	1	4			4	2	3	
Hørup	2	1	1			5	1	3	1	1	5	3	1	
Mjang	6	1			2	6	4	3			5	1	1	2
Majbøl	2	4		1	1	6	1	2		2	5	1	1	1
HELE OMRÅDET, I ALT	31	14	5	1	20	65	9	26	2	26	40	11	23	2 13
I %	44	20	7	1	28	51	7	20	2	20	45	12	26	2 15
						I ALT, HELE PERIODEN					136	34	54	5 59
						I %					47	12	19	2 20
HØRUP SOGN, I ALT	13	8	2	1	5	25	7	12	1	3	19	7	6	0 3
I %	45	28	7	3	17	52	15	25	2	6	54	20	17	0 9
						HØRUP SOGN, HELE PERIODEN					57	22	20	2 11
						I %					51	20	18	2 9

TABEL 17

FAMILIÆR HERKOMST FOR NYE BESIDDERE UNDER RØNHAVE OG SØNDERBORG LADEGÅRD 1700-64

175

	Perioden 1700-20				Perioden 1720-46				Perioden 1746-64			
	dat- søn	en- ter	an- ke	u- det kendt	dat- søn	en- ter	an- ke	u- det kendt	dat- søn	en- ter	an- ke	u- det kendt
RØNHAVE:												
Ulkebøl	3	1		3	11		4	7	3	2	6	
Kær	5	1	1	2	6	2	1	9	5	1	4	1 2
SØNDERBORG LADEGÅRD:												
Ulkebøl	1	1		1	4		3	1 1	3		2	1
Sundsmark	2	2	2	2	7		4		1		3	4
Vollerup	5			5	7		2	5	6		1	3
Klinting	2	1		2	5			1	3	1	1	1

TABEL 18

BESIDDESKIFTER UNDER RØNHAVE OG SØNDERBORG LADECÅRD 1643-1764

	Bol i byen	1643-71		1671-1700		1700-20		1720-46		1746-64	
		antal reg. skifter	gennem- snitlig bes.tid	antal reg. skifter	gennem- snitlig bes.tid	antal reg. skifter	gennem- snitlig bes.tid	antal reg. skifter	gennem- snitlig bes.tid	antal reg. skifter	gennem- snitlig bes.tid
RØNHAVE:											
Ulkebøl	17	15	-	14	-	7	48	22	20	11	28
Kær	17	15	-	14	-	9	38	18	25	13	24
SØNDERBORG LADECÅRD:											
Ulkebøl	8	8	-	8	-	3	53	9	23	6	24
Sundsmark	10	8	-	10	-	8	25	11	24	8	23
Vollerup	15	13	-	18	-	10	30	14	28	10	27
Klinting	8	-	-	10	-	5	32	6	35	6	24
Lambjerg	13	19	19	22	17	8	33	13	26	9	26
Hørup	10	14	20	13	22	4	50	11	24	9	20
Mjang	13	16	23	17	22	9	29	13	26	9	26
Majbøl	12	13	26	22	16	8	30	11	28	8	27
	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
I ALT	123	121	-	148	-	71	35	128	25	89	25
(Hørup sogn:	48	62	22	74	19)						
								Perioden 1700-64:		288	27
								=====		=====	=====

TABEL 19

BESIDDESKIFTER UNDER RØNHAVE OG SØNDERBORG LADEGÅRD 1643-1764

	Bol i byen	år 1700 antal gennem- med fødeår snitlig alder	år 1720 antal gennem- med fødeår snitlig alder	år 1746 antal gennem- med fødeår snitlig alder	år 1764 antal gennem- med fødeår snitlig alder
RØNHAVE:					
Ulkebøl	17	5 56	3 72	7 39	12 46
Kær	17	7 50	- -	9 45	13 50
SØNDERBORG LADEGÅRD:					
Ulkebøl	8	4 48	3 51	7 47	7 41
Sundsmark	10	1 51	1 51	4 49	8 45
Vollerup	15	6 47	4 39	5 33	10 44
Klinting	8	- -	- -	5 37	7 39
Lambjerg	13	10 41	11 44	13 40	13 45
Hørup	10	7 33	7 46	10 48	10 40
Mjang	13	9 47	7 46	12 45	13 44
Majbøl	12	7 42	8 45	11 48	11 42
	-----	-----	-----	-----	-----
	123	56	44	83	104
GENNEMSNITLIG ALDER		45	47	44	45

TABEL 20

GEOGRAFISK OG SOCIAL HERKOMST FOR NYE BEDDERE UNDER RØNHAVE OG SØNDERBORG LADEGÅRD 1700-64

	Geografisk herkomst 1700-64				Social herkomst 1700-64				
	By	Sogn	Nabo- sogn	An- det	Bøn- der	Land- boer	Kåd- nere	Inde- ster	Ukendt
RØNHAVE:									
Ulkebøl	1	1	1	2	1	1			3
Kær	4	7			3	5	1		2
SØNDERBORG LADEGÅRD:									
Ulkebøl	3	1			2	1	1		
Sundsmark	1				1				
Vollerup			1	1	1				1
Klinting		2		1	1		1		1
Lambjerg	6	4	3		8	4			1
Hørup	4	5		1	2	6			2
Mjang	6	3			2	6	1		
Majbøl	3	4		2	4	2	1		2
HELE OMRÅDET, I ALT	28	27	5	7	25	25	5	0	12
I %	42	40	8	10	37	37	8	0	18

»Hertugens Folk« er en historisk redegørelse for udviklingen for undersåtterne under de to alsiske hovedgårde Rønhave og Sønderborg Ladegård i tiden fra ca. 1640 til ca. 1770 – altså inden udskiftningen satte ind. Det omhandlede bliver normalt betegnet som en af de egne i det danske monarki, der har været hårdest tyngt af hoveri og de økonomiske problemer, der fulgte heraf.

Afhandlingen gør først rede for administrationens udvikling i perioden, hvor området fra at have været under en sønderborgsk hertug kom under kronen for atter at blive underlagt de augustenburgske hertuger.

Herefter skildres landbrugernes økonomi og hove-riets udvikling, og det vises, at der skete en vækst i bøndernes indtjening mod slutningen af fællesskabets tid – helt i strid med de almindelige antagelser.

Endelig behandler forfatteren de sociale forhold mellem landbrugets forskellige befolkningsgrupper.

Samlet viser bogen, at indbyggerne havde så gode forhold som næppe noget andet sted i monarkiet. Det er en helt ny erkendelse for Sydals – og dermed også for den sønderjyske historie.